

ՋՈՀՐԸՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԱՆԼԵԿԵՆԻ ԸՆԴՈՒՄԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒԼԻ
ՎԵՐԿԵՐԱԺՈՎՅԱՆ ԱՌԵՍՐԵԻ ԸՆԴՈՒՄԻ
XIII-XIV դդ.

Երևան
2015

9(47.925)

Գ-47

հղ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԶՈՒՐԸԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Արևիկալիսյան Հայկական պոետո-լիցո-նը
մեջերկրամշտյան առևտրի Համակարգում
XIII-XIV ԳԳ.

5503

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՃՃԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

119

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

119

Signature

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2015

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

Գ 479

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու
Վ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան

Գևորգյան Ջ. Հ.

Գ 479 Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի
համակարգում (XIII-XIV դդ.)/ Ջ. Հ. Գևորգյան.- Եր.:

Պատմության ինստիտուտ, 2015.- 271 էջ + 8 էջ նկար:

Աշխատությունը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական պետության
միջազգային առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների պատմությանը:
Քննության են առնված Կիլիկյան Հայաստանի ինչպես սոցիալ-տնտեսական
հարաբերություններին, այնպես էլ պետության միջազգային քաղաքական
հարաբերություններին առնչվող տարատեսակ խնդիրներ: Ուսումնասիրվել են
Կիլիկիայի խոշոր քաղաքներում հանգրվանած օտարերկրյա
վաճառականության առևտրային գործունեության բնույթը, նրանց
համայնքային կյանքի կազմակերպումը և այլն: Նորովի ներկայացվել են
Կիլիկյան Հայաստանի ֆիզիկա և տնտեսա աշխարհագրական բնութագիրը,
նրա դիրքն ու նշանակությունն Արևելք-Արևմուտք առևտրային
ճանապարհների խաչմերուկում: Հատուկ ուշադրության են արժանացել
տնտեսության ու առևտրի ազդեցությունը Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային
քաղաքական հարաբերությունների վրա և այլ խնդիրներ:

Աշխատությունը կարող է օգտակար լինել հայոց և Եվրոպայի
միջնադարյան պատմության մասնագետներին, արևելագետներին,
տնտեսագետներին, ինչպես և հայագիտությանը հետաքրքրվող ընթերցող
հասարակայնությանը:

Գ941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

ISBN 978-9939-860-05-3

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2015

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմություն գիտության ընկալումը, արժևորումը, իմաստավոր-
բանն ու հնարավոր տարաբնույթ բանաձևումները դարերի, հազա-
բայկանների ընթացքում փոփոխության են ենթարկվում: Պատմությ-
ան դասական շարադրանքը, որտեղ առյուծի բաժինը կազմում էր
զուտ քաղաքական պատմությունը (պետություններ, պատերազմ-
ներ, թագավորներ և այլն) հատկապես XX դ. բովանդակային և աշ-
խարհայացքային կերպափոխումներ ունեցավ: Առաջ եկան պատ-
մագիտական դպրոցներ (Աննալների դպրոց և այլն), որոնց ներկա-
յացուցիչներն ուսումնասիրության առարկա դարձրեցին հասարակ
մարդու առօրյան, նրա կենսակերպը, հասարակական ու տնտեսա-
կան կյանքը: Միահյուսվելով այս կամ այն ժամանակին տիրող մար-
դու գործունեության աշխարհայացքային, նյութական-տնտեսական
ու հասարակական դրվածքները՝ Ֆեռնան Բրոդելը, Ժակ Լը Գոֆֆը
ու մյուսները պատմությունը վերածնցին առավել ընկալելի, իրա-
կան, հնարավորինս զերծ առասպելականությունից, տրամաբանա-
կան հստակ շղթա ունեցող գիտության: Հասարակը, առօրյան, կյան-
քի պարզագույն դրվագը դարձան պատմության ուսումնասիրույթ-
յան առարկա, ինչի շնորհիվ տարբեր ժամանակներում ապրած
մարդու կերպի վերհանումն ու նկարագրումը դարձավ ավելի բնու-
թագրական ու դիպուկ: Առևտուր նրկայթն ինքնին ունի քաղաքակր-
թական բացառիկ նշանակություն: Վերցնելու և տալու մշակույթը,
թնրևս, որևէ մարդու, հանրայնի քաղաքակրթական գարգացման
մակարդակի կարևորագույն ցուցիչներից է: Վաղնջական ժամա-
նակներից առևտուրն էր, որ տարբեր իրականություններին բերում
էր նրկխոսության: Առևտրականները դարձան հին աշխարհի առա-
ջին ճանապարհորդները և փաստացի նրկիր մոլորակի ճանաչո-
ղության առաջին դրոշակակիրները: Պարզ է, որ առևտուրը, այն էլ
միջազգային առևտուրը այդ տարբեր իրականությունների շփման
սահմանում պետք է անհամեմատ ավելի գարգացած լիներ:

Թե՛ն Մեծ Հայքը, և թե՛ն Կիլիկյան Հայաստանը մշտապես եղել են Արևելքի և Արևմուտքի միջև նրկխոսության յուրահատուկ հարթակներ, ինչը խորապես արտահայտվել է միջազգային առևտրի պարագայում ևս:

Միջնրկրական ծովը համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքային զարգացման բնօրրաններից է եղել: Այդ միջավայրի ծնունդն են ծովային հնագույն ամենահայտնի քաղաքակրթությունները՝ փյունիկյան, հին հունական ու հռոմեական և այլն: Ժամանակի ընթացքում այստեղ մշակվել և կատարելագործվել են տնտեսական քաղաքակրթո հարաբերությունների ավանդույթներ, որոնց շարժիչ ուժը դարեր ի վեր եղել է միջազգային առևտուրը: XIII-XIV դդ. միջնրկրածովյան առևտրային համակարգի պատմության առանցքային փուլերից է, երբ Արևմտյան Եվրոպայում ընթանում էին տնտեսական աննախադեպ ձևափոխումներ, որոնք դրսևորվում էին ոչ միայն ձեռնարկատիրական արտադրության զարգացմամբ, այլև ֆինանսատրամական բոլորովին նոր որակի հարաբերություններով: Արդյունքում տնտեսություն-քաղաքականություն փոխազդեցությունն արտահայտվում էր առավել բարդ կազմությամբ: Խաչակրաց արշավանքներին անմիջականորեն մասնակցած իտալական հանրապետությունները (Վենետիկի, Ջենովայի, Պիզայի և այլն), որոնք միջնրկրածովյան առևտրի գլխավոր դերակատարներն էին, արդեն XIII դ. իրենց անդրծովյան տնտեսական ու քաղաքական գործունեությունը ծավալում էին դարերով մշակված ու կատարելագործված հմուտ ռազմավարությամբ: Ավելին, XII դ. հատկապես իտալական քաղաքներում ձևավորվել էին առաջին բանկերը, որոնք մեծ չափի ֆինանսներ էին ներդնում նաև միջազգային առևտրի բնագավառում: Միևնույն ժամանակ մերձավորարևելյան ու հյուսիսաֆրիկյան պետություններն աստիճանաբար ընկղմվում էին տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Հարավեվրոպական պետությունների հետ առևտրական շփումներից վերջիններիս կախվածությունը գնալով ավելի նկատելի էր դառնում, ինչը, անշուշտ, չէր կարող չանդրադառնալ նաև նրանց արտաքին քաղաքականության վրա:

Ահա այս նոր բնույթի գործոններով ձևավորվող աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում, XIII դ. սկզբից Կիլիկիայի հայկական պետությունը սկսում է մեծ թափով ներգրավվել տվյալ ժամանակի ամենազարգացած տնտեսական համակարգի՝ միջնրկրածովյան առևտրի մեջ: Ի դեմս արևմտաեվրոպական առևտրական գերտերությունների՝ Կիլիկյան Հայաստանը միջազգային հարաբերություններում ձեռք էր բերում բոլորովին նոր տնտեսի գործընկերներ: Հայոց թագավորությունն այդուհետև հայտնվում էր շատ ավելի ընդգրկուն կառուցվածք ունեցող աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Առևտուրը Կիլիկիայի պետական գանձարանին մեծ եկամուտներ էր ապահովում, յթա՛նում տնտեսության զարգացումը և դառնում երկրի արտաքին քաղաքականության օրակարգի առաջնահերթ խնդիրներից:

Ուսումնասիրվող թեման, որը ունի գրեթե երկու դարի ընդգրկում, հայոց պատմության այն եզակի և յուրահատուկ ժամանակափուլերից է, երբ հայ իրականությունը դարձել էր միջնրկրածովյան մեծ ընտանիքի լիարժեք անդամ: Կիլիկիայի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքներում, այդ թվում և մայրաքաղաք Միսում հանգրվանած միայն եվրոպացի վաճառականները հաշվվում էին հարյուրներով: Հայ մարդն ապրում էր բացառիկ, կոսմոպոլիտ իրականության պայմաններում, որտեղ նրա հետ մեկ փողոցի վրա բնակություն էին հաստատել վենետիկցին, ջենովացին, ֆրանսիացին, կատալոնացին, հրեան, արաբը, հույնը և այլն: Վերջիններիս առևտրային գործունեությունը, համայնքային կյանքի բնութագիրը և այլ խնդիրների հետազոտությունն առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև Կիլիկիայի քաղաքներում առօրեական կյանքի պատմության լուսաբանման տեսանկյունից: Միևնույն ժամանակ միջազգային առևտրի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի ամբողջական ու համակողմանի ներկայացնելու Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմությունը:

Սույն աշխատության մեջ օգտագործվել են բազմաթիվ ու տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներ, որոնցում սակայն հայկական աղբյուր-

ները փոքր մաս են կազմում: Պատճառն այն է, որ մասնավորապես XIII-XIV դդ. ինչպես Կիլիկիայի, այնպես էլ բուն Հայաստանի հայ պատմիչներն պնտության տնտեսական կյանքն իրենց հետաքրքրության շրջանակում չեն պահել¹: Նրանք հիմնականում անդրադարձել են Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմությանը: Այնուամենայնիվ, հարկ է առանձնացնել որոշ հնդինականների, որոնք թեև նույնպես չեն նկարագրել Հայոց թագավորության տնտեսական կյանքը և առավել ևս առևտրային հարաբերությունները, սակայն կարևոր վկայություններ են թողել Վենետիկի և Ջենովայի Հանրապետությունների պատմությանն առնչվող մի շարք կարևոր անցքերի մասին: Այդ առումով հատկապես արժեքավոր են Հնթում Նդիրցու², Հնթում Պատմիչի³ և Հնթում Բ-ի⁴ աշխատությունները: Վերջին երկուսը բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդում Կիլիկիայի ավերիկն Վենետիկի և Ջենովայի նավատորմների միջև տեղի ունեցած խոշոր ծովամարտի մասին:

Առանձնակի կարևորություն ունեն Սմբատ Սպարապետի⁵, Կիրակոս Գանձակեցու⁶, Ներսես Պալիանենցի⁷, ինչպես նաև Լևոն Ե-ի (1374-1375) ֆրանսիացի խոստովանահայր և կենսագիր Հովհան

¹ Микаел ян Г., История Киликийского Армянского государства, Е., 1952, с. 396.

² Հնթում Նդիրցի, Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց, Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Ե., 2007, էջ 527-554:

³ Հնթում Պատմիչի ժամանակագրությունը, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XV III դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1956, էջ 33-93:

⁴ Հնթում Բ-ի տարեգրությունը, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XV III դդ., հ. I, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1951, էջ 65-101:

⁵ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդտաբլի), Ս. Էջմիածին, 1918: **Смбат Спарпет, Судебник**, Е., 1958. Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, Մոսկովա, 1856 (այսուհետև՝ Սմբատ Սպարապետ):

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությանը՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961 (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի):

⁷ Ներսես Պալիանցի ժամանակագրական հատվածները, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XV III դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1956, էջ 173-194:

Դարդելի⁸ Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրության համար արժեքավոր աշխատությունները:

Հայտնի է, որ Կիլիկյան Հայաստանն ունեցել է թագավորական արխիվ, որը 1266, 1275 և 1375 թթ. այրվել է մամլոքների կողմից: Դրա հետևանքով Կիլիկիայի հայոց թագավորության պնտական հարուստ դիվանից մեզ են հասել հայերեն ընդամենը 6 բնագրեր, որոնք պահպանվել են նվրոպական արխիվներում⁹: Չենք բացառում, որ հենց արքունական արխիվում են պահվել պնտության տնտեսության տարբեր բնագավառներին այս կամ այն կերպ առնչված իրավական տարաբնույթ փաստաթղթեր, որոնց բացակայությունն անդառնալի հետևանքներ է ունենում Կիլիկյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար:

Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրի պատմության լուսաբանմանը նպաստում են օտարալեզու բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրներ, որոնք ներառում են նույնիսկ XIV դ. նվրոպական գրականության հռչակավոր գործերը: Բավական է միայն նշել Վերածննդի խոշորագույն ներկայացուցիչ Ջիովաննի Բոկաչչոյին (1313-1375), որի «Դեկամերոն» նշանավոր երկում բազմաթիվ հիշատակություններ կան Կիլիկյան Հայաստանի՝ մասնավորապես Այասի մասին: Այդ հիշատակությունների զգալի մասը կապված է վաճառականների հետ¹⁰: Իր հիշատակություններում Բոկաչչոն Կիլիկյան Հայաստանն ուղղակի անվանում է «Հայաստան»: Նշենք, որ միջնադարյան նվրոպական գրքերում բոլոր պատմագնդարվեստական երկերում, տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի հայկական պնտությունը հիշատակված է կամ «Հայաստան», կամ էլ՝ «Փոքր Հայաստան» (համեմատաբար ավելի քիչ դեպքերում) ձև-

⁸ Յովհան Դարդելի, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետրբուրգ, 1891 (այսուհետև՝ Յովհան Դարդելի):

⁹ Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պնտությունում XII-XIV դարերում, Ե., 1973, էջ 25-26:

¹⁰ Ջիովաննի Բոկաչչո, Դեկամերոն, Ե., 1960, էջ 174, 409, 416-419, 650-651:

րով: Հայաստանի (այն է՝ Կիլիկյան Հայաստան) մասին հիշատակություններից գատ, Բոկաչչոն բազմիցս խոսում է նաև Կիլիկյան Հայաստանի խոշորագույն նավահանգստի՝ Այասի մասին: Կիլիկիայի մասին Բոկաչչոյի շարադրանքի ոճը, նրա գրած այս կամ այն հետաքրքրաշարժ դրվագները խիստ կարևոր են այն տմասնկյունից, թեմ ինչպես էին ընկալվում Հայոց պետությունն ու հայերը ոչ միայն հռչակավոր ֆյոբնետացու կողմից (Ջովաննի Բոկաչչո), այլև իտալական և ընդհանրապես միջնադարյան եվրոպական իրականությունում:

XIV դ. անգլիական գրականության գոհարի՝ «Քենտերբերյան պատմվածքների» հեղինակ Ջեֆրի Չոսերն (1343-1400) Այասը հիշատակել է Արևելքի խոշորագույն քաղաքների կողքին¹¹:

Կիլիկյան Հայաստանի և ընդհանրապես միջերկրածովյան ու սևծովյան միջնադարյան պետությունների ու քաղաքների միջազգային առևտրի պատմության հետազոտության մեծարժեք սկզբնաղբյուրները դրանցում առևտրական գործունեություն ծավալած եվրոպացիների գրառած տարատեսակ փաստաթղթերն են:

Առաջնահերթ կարևորություն ունեն նոտարական գործերը, որոնք պարունակում են փաստառատ ու բազմակողմանի հարուստ տեղեկություններ: Դրանք նոտարական գործակալների կողմից կազմվել են անդրծովյան երկրների եվրոպական վաճառականական գաղութներում և այժմ պահպանվում են Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի ու շատ այլ պետությունների արխիվներում: Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրի ուսումնասիրության համար անփոխարինելի են Այասում և կիպրական քաղաքներում գործած ջննովացի և վենետիկցի նոտարական գործակալների՝ լատիններենով ձևակերպած գործերը, որոնք առևտրական տարատեսակ պայմանագրեր են՝ կումմենդաներ, փոխառություններ, վստահագրեր, անդորրագրեր, կտակներ և այլն: Մինչ այժմ հրատարակվել

են դրանց հազարավոր օրինակներից կազմված սովորաձավալ բազմաթիվ ժողովածուներ:

Իտալացի պատմաբան Կ. Դեզիմոնին հրատարակել է Այասում 1270-ական թթ. կազմված ջննովական նոտարական հարյուրավոր փաստաթղթեր: Նույն գիտնականի խմբագրությամբ լույս է տեսել նաև 1299-1301 թթ. Ֆամագուստայում ձևակերպված ջննովական նոտարական գործերի հավաքածուն¹²:

1270-ական թթ. մինչև XIV դ. վերջին վերաբերող վենետիկյան արխիվային փաստաթղթերի հարուստ մի այլ ժողովածուի հրատարակողը Ղևոնդ Ալիշանն է: Այդ ժողովածուում ներառված են նոտարական գործեր, վենետիկյան Սենատի որոշումներ և այլ փաստաթղթեր¹³:

Կիպրոսի ջննովական նոտարական մեծաքանակ գործեր են հրատարակվել նաև XX դ. սկզբին, որոնց զգալի մասը վերաբերում է Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական կապերին¹⁴: Շատ ավելի մեծածավալ հատորներ են լույս տեսել XX դ. նրկրողը կնիսին, որոնց խմբագիրները ֆրանսիական ու իտալական հեղինակավոր համալսարանների հայտնի միջնադարագետներ են: Ա. Բոնդի Մեթլիլիքոն հրատարակել է վենետիկցի նոտարական գործակալ Ֆելիչե դե Մերլիսի՝ 1315-1348 թթ. Այասում և վենետիկում ձևակերպած նոտարական գործերի նրկհատոր արժեքավոր ժողովածուն¹⁵:

¹² Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois // Archives de l'Orient latin, T. I, Paris, 1881. Նույնի՝ Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto // Archives de l'Orient latin, T. II, Paris, 1884.

¹³ Alisan L., L'Ameno-Veneto, Compendio Storico e Documenti delle Relazioni degli Armeni coi Veneziani, Primo periodo, secoli XIII-XIV, Parte II, Documenti, Venezia, 1893.

¹⁴ Ferretto A., Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, la Toscana e la Lunigiana ai tempi di Dante (1265-1321), parte seconda (dal 1275 al 1281) // Atti della Società Ligure di storia Patria, V. XXXI, Parte Seconda, Roma, 1903. Նույնի՝ Annali storici di Sestri Ponente e sue famiglie (dal secolo VII al secolo XV) // Atti della Società Ligure di storia Patria, V. XXXV, Genova, 1904.

¹⁵ Bondi Sebellico A., Felice de Merlis, prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348, V. 1, Venezia, 1973, V. 2, Venezia, 1978.

¹¹ Chaucer's Canterbury Tales (Selected), New York, 1970, p. 5.

1980-ական թթ. լույս են տեսնել կիպրական քաղաքներում կազմված ջննդական նոտարական հազարավոր փաստաթղթերի ժողովածուներ. Մ. Բալարը¹⁶, Ռ. Պավոնին¹⁷ և Վ. Պոլոնիոն¹⁸ հրատարակել են նոտարներ Լամբերտո դե Սամբուչետոյի և Ջիովաննի դե Ռոքայի հեղինակած փաստաթղթերի սովորածավալ հինգ հատոր: XIII դ. վերջին և XIV դ. առաջին կեսին Միջերկրական ծովի արևելյան մասում կիպրոսի թագավորության արտաքին ապրանքաշրջանառության հաշվեկշռում կիլիկյան Հայաստանն առաջին տեղում է եղել, ուստի պատահական չէ, որ նոտարական վերոնշյալ գործերի առեւտրի քանակությունն ուղղակիորեն վերաբերում է կիլիկյան քաղաքների հետ առևտրական կապերին:

Թեմայի մշակման համար հատուկ կարևորություն է ունեցել Ջննդագրի միջնադարյան առևտրի պատմության իտալացի հեղինակավոր մասնագետ Լ. Բալլետտոյի հրատարակած նոտարական գործակալներ Պեդրո դե Բարգոնեյի և Ֆեդերիկո Պիացցալունգայի կողմից 1270-ական թվականներին Այասում ձևակերպված փաստաթղթերի ժողովածուն¹⁹:

¹⁶ **Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 - 23 giugno 1299), Genova, 1983 (այսուհետև՝ **Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare, A.). Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 - 19 luglio 1305, 4 gennaio - 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308 - 14 marzo 1310), Genova, 1984 (այսուհետև՝ **Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare, B.).

¹⁷ **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio - 27 ottobre 1301), Genova, 1982 (այսուհետև՝ **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, A.). Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio - agosto 1302), Genova, 1987 (այսուհետև՝ **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, B.).

¹⁸ **Polonio V.**, Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio 1300 - 3 agosto 1301), Genova, 1983.

¹⁹ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279), Genova, 1989.

Բարեբախտաբար, կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական պայմանագրերի մեծ մասը պահպանվել է²⁰: Ֆրանսիացի մեծահուն հայագետ Վ. Լանգլուան եվրոպական քաղաքների բազմաթիվ արխիվներում սփռված այդ արժեքավոր փաստաթղթերը հավաքել և հրատարակել է ժողովածուի տեսքով, որտեղ ներառված են մի շարք պայմանագրերի գրաբարով կազմված օրինակները ևս²¹: Իտալացի պատմաբան Ա. Սոպրակասան նույնպես հրատարակել է նման ժողովածու, որտեղ, սակայն, ընդգրկված են միայն կիլիկյան Հայաստանի և Վենետիկի միջև կնքված պայմանագրերը²²:

Միջնադարյան առևտրատնտեսական հարաբերությունների յուրաքանչյուր հետազոտողի մշտական ուղեկիցները վաճառականական ձեռնարկներն են: Դրանց հեղինակները մեծ մասամբ իտալացի առևտրական գործակալներն էին, որոնք, այցելելով տարբեր երկրներ, գրի էին առնում դրանցում տարածված չափի ու կշռի միավորները, վաճառվող ապրանքների տեսականին և այլն: Նման մի ձեռնարկի հեղինակ է 1335 թ. (կամ 1336 թ.) կիլիկյան Հայաստան այցելած և Լևոն Դ-ի (1320-1342) հետ առևտրական պայմանագիր կնքած, ֆլորենտական Բարդի բանկային տան գործակալ Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլոտտին: Ի թիվս հայտնի բոլոր առևտրական ձեռնարկների՝ այդ աշխատությունն ամենանշանավորն է, որտեղ Պեգոլոտտին բավական ծավալուն բաժին է հատկացրել կիլիկյան Հայաստանին²³:

Հաջորդ մեծարժեք ձեռնարկը գրվել է XIV դ. առաջին կեսին վենետիկցի Ջիբալդոնե դա Կանալի կողմից: Այստեղ նույնպես կիլիկյան Հայաստանը ներկայացված է առանձին վերնագրի տակ, որտեղ

²⁰ **Բոգոյան Ա.**, կիլիկյան Հայաստանի պատմությանը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում // Հայաստանի պատմության նիւթեր կենտրոնական Եվրոպայի դիսաններում, Ե., 2001, էջ 9-20:

²¹ **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863.

²² **Sopracasa A.**, I trattati con il regno armeno di Cilicia, 1201-1333, Roma, 2001.

²³ **Francesco Balducci Pegolotti**, La Pratica della Mercatura, New York, 1970 (այսուհետև՝ **Pegolotti**).

օգտակար տնօրէնություններ կան Այասում վաճառված ապրանքների, կիրառված չափ ու կշռի միավորների և այլնի մասին²⁴:

Արժեքավոր է նաև XIV դ. առաջին կեսին Արևելքում քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալած, վենետիկյան ազնվականական հանրահայտ Սանտոտո ընտանիքի ներկայացուցիչ Մարինո Սանտոտո Տորսելլո Ավագի «մաշակիրների գաղտնի գիրքը Սուրբ Երկրի վերագրավման և պահպանման մասին» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը բազմակողմանի, արժեքավոր տնօրէնություններ է հաղորդում կիլիկյան Հայաստանի մասին²⁵:

Կիլիկյան Հայաստանում միջազգային առևտրական նավագնացության, օտարազգի վաճառականության և այլ խնդիրների ուսումնասիրությանը մեծապես նպաստում են Վենետիկի Սենատի որոշումների²⁶, դիվանագիտական փաստաթղթերի²⁷ ու եվրոպական քաղաքների ծովային առևտրին վերաբերող տարատեսակ նյութերի²⁸ հավաքածուները: Պապության և եվրոպական միապետների հետ կիլիկյան Հայաստանի XIII-XIV դդ. դիվանագիտական շփումների ուսումնասիրության համար բացառիկ են հռոմում և Ավինյոնում

²⁴ **Zibaldone da Canal**, Manoscritto Mercantile del sec. XV, ed. A. Stussi, Venezia, 1967 (այսուհետև՝ **Zibaldone**). **Dotson J. E.**, Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice: "The Zibaldone da Canal", Binghamton, NY, 1994.

²⁵ **Marino Sanuto**, Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione, Prelum Academicum Universitatis Torontonensis, 1972. Reprint of the edition: Hanoviae: Heredes I. Aubrii, 1611, with a new foreword in English by J. Prawer (այսուհետև՝ **Marino Sanuto**).

²⁶ **Thiriet F.**, Régestes Des Délibérations Du Sénat De Venise Concernant La Romanie. T. I. 1329-1399. Consiglio dei Rogati, Paris, 1958. **Giam o G.**, Regeste di alcune deliberazioni del Senato Misti // Archivio Veneto, T. XXXI, Venezia, 1886, p. 179-200. **Leduc F.**, Venezia-senato, deliberazioni miste: Registro 19 (1340-1341). V. 6, Senato, Venezia, 2004.

²⁷ **Diplomatarium Veneto-Levanticum**, V. 1, 1300-1350, ed. G. M. Thomas, R. Predelli, Venetis, 1880. **Finke H.**, Acta Aragonensia, Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirschen- u. Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327), B. II, Berlin, Leipzig, 1908.

²⁸ **Capmany y de Montpalau A. de**, Libro del Consulado del Mar, Barcelona, 1965. **Palleja C. de**, Consulado del Mar de Barcelona, Barcelona, 1732. **Pardessus J. M.**, Us et coutumes de la mer ou collection des usages maritimes des peuples de l'antiquité et du moyen âge, T. 2, Paris, 1847.

կազմված պապական դիվանատան փաստաթղթերի հրատարակված ժողովածուները²⁹:

Հայ պատմագիտության մեջ կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրին առնչվող խնդիրներին առաջինն անդրադարձել է Ղևոնդ Ալիշանն իր «Սիսուան» և «Հայ-Վենետ» կոթողային աշխատություններում³⁰: Հնդինակը հատկապես մեծ աշխատանք է կատարել իտալական դիվանների հետազոտության ուղղությամբ՝ նրեվան հանելով բազմաթիվ կարևոր փաստաթղթեր, որոնց միջոցով լուսաբանել է կիլիկիայում եվրոպացի վաճառականության գործունեության, դրամներին, չափ ու կշռի միավորներին վերաբերող բազմաթիվ խնդիրներ:

Տաճարային անց Գր. Միքայելյանը հրատարակ հաննց կիլիկիայի հայկական պետության ամբողջական պատմությանը նվիրված, մինչ այժմ իր արդիականությունը չկորցրած մենագրությունը, որտեղ նա ծավալուն երկու բաժին է հատկացրել կիլիկիայի միջազգային առևտրական հարաբերությունների բազմակողմանի քննությանը: Ձեռքի տակ կարևորագույն բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ չունենալով հանդերձ, հեղինակը կարողացել է խնդիրը համակողմանի քննել: Հատկապես արժեքավոր են Այաս-Թավրիզ մայրուղու, կիլիկյան Հայաստանի և եվրոպական պետությունների միջև

²⁹ **Les registres de Nicolas IV**, Recueil des bulles de se Pape, pub. par Langlois M., Fascicule VI // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, V. 6, Paris, Ernest Thorin, 1891. **Jean XXII (1316-1334)**, Lettres Communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican par Mollat G., T. IV // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1910. **Benoit XII (1334-1342)**, Lettres closes, patentes et curiales, pub. par Daumet G., Fascicule I // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1899. **Benoit XII (1334-1342)**, Lettres Communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican par Vidal J., T. I // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1903.

³⁰ Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885: Նոյնի՝ Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896:

առևտրական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ բազմաշերտ դիտարկումները³¹:

Միջազգային առևտրի բնագավառում Կիլիկիայի հայկական պետության հարկային քաղաքականությունը, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական այլ բնույթի հարաբերությունները հանգամանալից վերլուծվել են Ս. Բռնագյանի արժեքավոր մենագրությունում³²:

Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական հարաբերությունների պատմության տարբեր հարցերին անդրադարձել են նաև Հ. Մանանդյանը³³, Ա. Տիրացյանը³⁴, Ա. Սուրիսյանը³⁵, Յու. Բարսեղովը³⁶ և Վ. Զյուրբջյանը³⁷: Կիլիկյան Հայաստանի դրամների ուսումնասիրության առումով մեծ ավանդ ունի Ջ. Պտուկյանը³⁸:

Աշխատանքը շարադրելիս չափազանց օգտակար են եղել նաև Հ. Բարթիկյանի³⁹, Ժ. Դեղնյանի⁴⁰, Կ. Մուրաֆյանի⁴¹, Լ. Տեր-

Պետրոսյանի⁴², Ա. Բոզոյանի⁴³ և Վ. Տեր-Ղևոնդյանի⁴⁴ մենագրություններն ու հոդվածները:

Եվրոպական և ընդհանրապես համաշխարհային պատմագիտության մեջ նույնպես Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրի պատմությանը նվիրված ամբողջական աշխատություն չի ստեղծվել: Սակայն XIX-XX դդ. օտարազգի միջնադարագետների XIII-XIV դդ. միջերկրածովյան և սևծովյան առևտրի մասին գրած մեծաքանակ աշխատություններում Հայոց թագավորությունը եղել է ուշադրության շրջանակում:

Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում և միջազգային առևտրական հարաբերությունների ուսումնասիրության մեջ մեծ ավանդ ունի Վ. Լանգլուան: Բացառիկ են հատկապես եվրոպական բազմաթիվ արխիվներում նրա կատարած հետազոտությունները, որոնց միջոցով լուսաբանվել են սույն թեմային առնչվող տարաբնույթ խնդիրներ⁴⁵:

Գերմանացի միջնադարագետ Վ. Հնյդի՝ XIX դ. վերջին գրած «Լևանտի առևտուրը միջին դարերում» երկհատոր աշխատությունը հիմնարար նշանակություն ունի միջնադարյան առևտրատնտեսական հարաբերությունների յուրաքանչյուր հետազոտողի համար և այսօր էլ չի կորցրել իր կարևորությունը: Հեղինակը բավական համեստ նյութերի հիման վրա կարողացել է սնդմ, սակայն հնարավոր

³¹ Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Е., 1952.

³² Բռնագյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում:

³³ Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Е., 1954.

³⁴ Տիրացյան Ա., Կիլիկյան Հայկական պետության սեփական նավատորմի ունենալու հարցի շուրջ «Էջմիածին», 1957, N Է-Ը, էջ 43-48:

³⁵ Սուրիսյան Ա., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Ե., 1978:

³⁶ Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, N 3, էջ 71-84: Նույնի՝ Отказ армян от «берегового права», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 1, էջ 95-110:

³⁷ Զյուրբջյան Վ., Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919:

³⁸ Պտուկյան Ջ., Կիլիկյան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963:

³⁹ Բարթիկյան Հ., Նյութեր կրեմլի հայկական գաղութի վերաբերյալ // Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա Ե., 2002, էջ 493-503: Նույնի՝ Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.) // Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Գ, Ե., 2006, էջ 127-170:

⁴⁰ Dedeyan G., Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, Etude sur les pouvoirs Arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150), V. 1, Aux origines de l'état Ciliciens: Philarete et les premiers Oubeniens, Lisbonne, 2003. V. 2, De l'Euphrate au Nil: Le réseau diasporique, Lisbonne, 2003.

⁴¹ Մուրաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Ե., 2001: Նույնի՝ La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles) // L'expansion catalane a la Méditerranée a la Basse Edad Mitjana, Barcelona, 1999, p. 105-119.

⁴² Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Ե., 2005, հ. Բ, Ե., 2007:

⁴³ Bozoyan A., Le cadre juridique du commerce de la Cilicie arménienne // Arménie entre Orient et Occident, Paris, 1996, p. 128-133.

⁴⁴ Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական ներկրները 1145-1226 թվականներին, Ե., 1994:

⁴⁵ Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, St. Pétersbourg, 1860.

րինս ամփոփ ներկայացնել Կիլիկյան Հայաստանի դերակատարությունը Լևանտի առևտրի համակարգում⁴⁶:

Լևանտի առևտրի պատմության XX դ. նրկրորդ կեսի հանրահայտ մասնագետներից է հրեա պատմաբան Է. Աշտորը, որի «Լևանտի առևտուրը ու շրջին դարերում» մենագրությունը կարևոր ներդրում է միջնադարյան տնտեսության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Արտահայտիչ են պատմաբանի գնահատականները միջերկրածովյան առևտրում Այասի և Կիլիկյան Հայաստանի դերակատարության վերաբերյալ⁴⁷:

XX դ. վերջին երեսնամյակից մինչև XXI դ. սկիզբն ընկած ժամանակամիջոցում արևմտանվորաբանական հեղինակավոր համալսարանների հայտնի միջնադարագետներից շատերն առանձին հոդվածներով հատուկ անդրադարձել են Այասի և ընդհանրապես Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրին առնչվող որոշ խնդիրներին: Հատկապես բովանդակալից են Այասի ջննդական վաճառականության վերաբերյալ Լ. Բալլետտոյի հետազոտությունները⁴⁸: Առանձնակի հիշատակության են արժանի ֆրանսիացի պատմաբան Կ. Օթթեն-Ֆրուի մի շարք հոդվածները, որոնցում բավական հանգամանորեն քննված են Կիլիկյան Հայաստանում օտարերկրյա վաճառականության գործունեությանը վերաբերող տարբեր խնդիրներ⁴⁹: Գրեթե նույն հարցերն են արժարժվում նաև ֆրանսիացի

⁴⁶ Մեր կողմից օգտագործվել է 1885-1886 թթ. գերմաներեն լույս տեսած սույն աշխատության 1967 թ. ֆրանսերեն վերահրատարակությունը: Heyd W., Histoire du commerce du Levant au moyen âge, t. I, Amsterdam, 1967, t. II, Amsterdam, 1967.

⁴⁷ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, Princeton, New Jersey, 1983.

⁴⁸ Balletto L., Genovesi a Laiazzo: il caso di Cerasia Ciciliana (1279) // Atti dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere, XLII, Genova, 1985, p. 188-196. Նույնի՝ Nuovi documenti sui genovesi a Laiazzo // Studi Genuensi, n.s. 4, 1986, p. 39-44. Նույնի՝ Il commercio Armeno-Italiano (secoli XIII-XV) // Roma-Amenia, Roma, 1999, p. 184-188.

⁴⁹ Otten-Froux C., L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois // Medieval Levant. Studies in Memory of Elyahu Ashtor (1914-1984), Haifa, 1988, p. 147-169. Նույնի՝ Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320) //

պատմաբան Պ. Ռասինի աշխատություններում⁵⁰: Կիլիկյան Հայաստանի և Կիպրոսի թագավորության միջև առևտրական փոխաբանություններն ուսումնասիրելիս առանձնապես օգտակար են եղել ռուս հայտնի միջնադարագետ Ս. Բլիզնյուկի⁵¹ և Կիպրացի պատմաբան Ն. Կուրմասի⁵² հետազոտությունները:

Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական նավագնացությունը, եվրոպական քաղաքների հետ առևտրական շփումները և ապրանքաշրջանառությունը հետազոտելիս օգտակար են եղել Ֆ. Լեյնի⁵³, Ջ. Պիստարինոյի⁵⁴, Մ. Բալարի⁵⁵, Ռ. Ս. Լուպիզի⁵⁶, Դ.

L'Aménie et Byzance, Paris, 1996, p. 157-179. Նույնի՝ La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale // Gli Armeni lungo le strade d'Italia, Atti del convegno internazionale, Pisa, Roma, 1997, p. 1-13. Նույնի՝ Les échanges commerciaux // Le Royaume Arménien de Cilicie XIIe-XIVe s., ed. Mutafian C., Paris, 1999, p. 119-125.

⁵⁰ Racine P., Marchands placentins a l'Aïas a la fin du XIIIe siècle // Byzantinische Forschungen, IV, 1972, p. 195-205. Նույնի՝ L'Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle // Rivista di bizantinistica, N 2, 1992, p. 173-206. Նույնի՝ Images de la colonisation placentine a l'Aïas et Caffa a la fin du XIIIe siècle // Rivista di bizantinistica, N 3, 1993, p. 327-354.

⁵¹ Близнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, 1192-1373, М., 1994.

⁵² Couras N., Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia: 1300-1310 // «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան ԺԱ տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 319-338:

⁵³ Lane F., Venice. A Maritime Republic, London, 1973. Նույնի՝ Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation // Speculum, N 2, V. 38, Cambridge, Massachusetts, 1963, p. 179-205.

⁵⁴ Pistorino G., Dal declino sul mare di Levante tra cristiani ed islamici alla conquista del mar Nero // Genovesi d'Oriente, a cura di Pistorino G., Genova, 1990, p. 95-141. Նույնի՝ Economia e società del Mediterraneo Genovese nel tempo degli orizzonti aperti // I signori del mare, a cura di Pistorino G., Genova, 1992, p. 97-154.

⁵⁵ Balard M., L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (sec. XII-XV) // Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani", a cura di L. Balletto, Alessandria, 1993, p. 249-261. Նույնի՝ La place de Famagouste génoise dans le Royaume des Lusignan (1374-1464) // Les Lusignan et l'Outre-mer, Poitiers, 1993, p. 16-27. Նույնի՝ Les transports maritimes génois vers la Terre Sainte // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme, a cura di G. Aivaldi, B. Z. Kedar, Collana storica di fonti e studi, 48, Genova, 1986, p. 114-175.

Ստոկլի⁵⁷, Դ. Ջեյքոբի⁵⁸, Դ. Աբուլաֆիայի⁵⁹, Մ. Մացցատի⁶⁰, Ջ. Փրայորի⁶¹, Կ. Ռեյսոնի⁶² գրքերն ու հոդվածները:

Միջնադարյան առևտրի կառուցվածքի բազմակողմանի ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ կարևորություն են ունեցել շուտ միջնադարագետ Ս. Կարպովի մենագրություններն ու հոդվածները⁶³:

⁵⁶ Lopez R. S., Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo, Bologna, 1938. Նույնի՝ Medieval Trade in the Mediterranean World, New York, 1955.

⁵⁷ Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle), Leiden, 1995.

⁵⁸ Jacoby D., A Venetian Manual of Commercial Practice from Crusader Acre // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme, a cura di G. Airdi, B. Z. Kedar, Collana storica di fonti e studi, 48, Genova, 1986, p. 401-429. Նույնի՝ Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana // La seta in Italia dal Medioevo al Seicento. Dal baco al drappo, eds. Molà L., Mueller R. C., Zanier C., Venezia: Marsilio, 2000, p. 265-304. Նույնի՝ Mercanti genovesi e veneziani e le loro merci nel Levante crociato // Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV, Atti del Convegno, Genova - Venezia, 10-14 marzo, 2000, a cura di G. Ortali, D. Puncuh, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Genova, 2001.

⁵⁹ Aulafia D., The Levant Trade of the Minor Cities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Strengths and Weaknesses // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XI, p. 183-202. Նույնի՝ The Merchants of Messina: Levant Trade and Domestic Economy // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XII, p. 196-212. Նույնի՝ Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, and the Levant Trade 1187-1400 // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XV, p. 189-207. Նույնի՝ The Anconitan Privileges in the Kingdom of Jerusalem and the Levant Trade of Ancona // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XIII, p. 525-570.

⁶⁰ Mazzaoui M., The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600, Cambridge, 1981.

⁶¹ Pryor J., The Origins of the Commenda Contract // Speculum, V. LII, N 1, Cambridge, Massachusetts, 1977, p. 5-37.

⁶² Reyerson K., The Art of the Deal: Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier, Boston, 2002. Նույնի՝ Business, Banking, and Finance in Medieval Montpellier, Toronto, 1985.

⁶³ Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, М., 1990. Նույնի՝ Трапезундская империя и Западноевропейские государства в XIII-XV вв.,

Եվրոպայի տնտեսական պատմության ուսումնասիրության առումով սույն աշխատանքի համար խիստ արդյունավետ են եղել Ա. Ջիվելեգովի⁶⁴, Ջ. Լուցցատոյի⁶⁵, Վ. Ռուտենբուրգի⁶⁶ և Գ. Տուշինայի⁶⁷ աշխատությունները:

Միջերկրածովյան առևտրի համակարգում XIII-XIV դդ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության դերակատարության պատմությունն ուսումնասիրելիս մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝

- Ներկայացնել Կիլիկիայի աշխարհագրական բնութագիրը որպես միջազգային առևտրի զարգացման կարևոր նախապայման՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով թագավորության տարածքում խաչածևակող առևտրական մայրուղիների նկարագրությանը:
- Հանգամանալից վերլուծության ենթարկելով Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական ապրանքաշրջանառության կազմությունը՝ ցույց տալ, թե որքանով էին դրանում ներառված պետության տնտեսական՝ արհեստավորական ու գյուղատնտեսական արտադրանքները, ինչպես նաև ներկայացնել երկրի նշանակությունը տարանցիկ առևտրում:
- Մանրագնիս բնույթով Կիլիկյան Հայաստանում կիրառված միջազգային առևտրի կազմակերպման եղանակները՝ բացահայտել միջերկրածովյան առևտրի համակարգում Հայոց թագավորության տնտեսական ներգրավվածության աստիճանը:

М., 1981. Նույնի՝ Контракт комменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // Византийский временник, Т. 48, 1987, с. 23-32. Նույնի՝ Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // Византийский временник, т. 49, 1988, с. 40-49.

⁶⁴ Дживеллегов А., Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904.

⁶⁵ Луццатто Дж., Экономическая история Италии. Античность и средние века, М., 1954.

⁶⁶ Рутенбург В., Очерк из истории раннего капитализма в Италии: флорентийские компании XIV века, Москва-Ленинград, 1951.

⁶⁷ Тушина Г., Из истории средиземноморских торговых объединений (Античность и средние века) // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 2, Горький, 1975, с. 3-28.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1.1 Կիլիկիայի բնական պայմանները

Կիլիկյան Հայաստանում միջազգային առևտրի զարգացման առաջնային նախապայմանը պետության աշխարհագրական նպաստավոր դիրքն ու բնակլիմայական պայմաններն էին: Պատահական չէ, որ հնագույն ժամանակներից այս տարածքը եղել է զարգացած քաղաքակրթությունների օրրան: Կիլիկիայի հյուսիսարևելյան և արևմտյան շրջանները լեռնային են, իսկ հարավարևելյան մասը՝ դաշտային: Այդ իսկ պատճառով թե՛ օտարերկրյա, և թե՛ հայ պատմագրության և պատմագիտության մեջ հանդիպում են Լեռնային և Դաշտային Կիլիկիա աշխարհագրական տերմինները: Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր սահմանների առավել ընդարձակ ժամանակաշրջանում զբաղեցրել է 40000 քառ. կմ տարածություն: Հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող Տավրոսի լեռնաշղթան Կիլիկիան սահմանազատում է Փոքր Ասիայի մնացյալ տարածքներից: Արևելքում՝ հյուսիսից հարավ, Կիլիկիան շրջապատում են Անտիտավրոսի լեռնաշղթայի ճյուղավորումները, ինչպես նաև Ամանոսյան (Սև) լեռները: Հարավում Կիլիկիան շուրջ 500 կմ նրկարությամբ ափով ողողում են Միջերկրական ծովի ջրերը: Կիլիկիայի լեռնային և դաշտային մասերում կլիմայական պայմանները զգալիորեն տարբեր են: Թեև լեռնային շրջաններում ամռանը շոգ է, սակայն ձմեռը խստաշունչ է: Դաշտային մասում ձմեռը գրեթե անձյուն է՝ առանց սառնամանիքների, զարունը սկսվում է փետրվարից, իսկ ամառն առանձնաբերում շոգ կլիմայով: Տավրոսի և Անտիտավրոսի լեռներից դեպի Միջերկրական ծով են հոսում բազմաթիվ գետեր՝ Պիրամոս (Չեյհան), Սարոս (Մեյհան), Կյոլոնոս (Տարսուսայ), Կալկադոնոս (Մելեկիա) և այլն: Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակաշրջանում առաջին երեք գետերն իրենց ներքին հո-

- Միջազգային առևտրում հարկային քաղաքականության օրինակով ներկայացնել Կիլիկիայի հայկական պետության երաշխավորած նպաստավոր պայմանները վաճառականներին:
- Անդրադառնալ Կիլիկյան Հայաստան այցելած ու բնակություն հաստատած օտարազգի վաճառականության ազգային և սոցիալական կազմին, հնարավորինս լուսաբանել նրանց առևտրական գործունեությանը, բնութագրել համայնքային կյանքը:
- Համադրելով Հայկական Կիլիկիայի միջազգային՝ առևտրական և քաղաքական հարաբերությունների պատմական զարգացումները՝ լուսաբանել դրանց միջև ձևավորված փոխազդեցության մակարդակը:

Գրքում առաջին անգամ տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների վերլուծության հիման վրա լուսաբանվել են Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրային հարաբերություններին առնչվող առանցքային խնդիրները: Օրինակ պարբերացման է ենթարկվել միջազգային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի ներգրավման ընթացքը: Ապրանքների տեսականու կազմության, Կիլիկյան նավահանգիստների առևտրական կապերի և առևտրի կազմակերպման նորանակների քննությունը հնարավորություն է ընձեռնել բացահայտելու խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում միջերկրածովյան ավազանում ձևավորված ֆինանսատնտեսական համակարգում Կիլիկյան Հայաստանի նշանակությունը: Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական վճռորոշ իրադարձությունների և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացումների ընթացքի վերլուծությամբ հետազոտվել է այդ գործընթացների փոխազդեցության աստիճանը, ինչը թույլ է տվել ավելի համակողմանի ներկայացնելու Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության տարբեր հարցեր:

սանքում նավարկելի են եղել: Ռեյիենֆի նման բազմազանությամբ պայմանավորված ուղղաձիգ գոտիականության, նպաստավոր կլիմայական պայմանների ու ռոտզման լայն հնարավորության շնորհիվ Կլիվկիան դասվում է նրկրագնդի ամենաբերրի վայրերի շարքը: Լեռնային շրջանները հատկապես հարմար էին հացահատիկի մշակման և անասնապահության համար: Լեռները պատված էին կաղնու, մայրու, ինչպես նաև ձիթենու անտառներով, որոնցում հանդիպում էին գանազան վայրի կենդանիներ: Իսկ նրկրի դաշտային մասն առանձնանում էր գարգացած հողագործությամբ, որտեղ նույնիսկ տարեկան նրկու բերք էր հավաքվում: Մշակում էին մրգատու ծառերի հարուստ տեսակների, ինչպես նաև բամբակ, շաքարեղևի և այլն¹: Կլիվկյան Հայաստանում բուծված ձիերն ու ջորիները հայտնի էին Արևելքի շատ նրկրներում: Դա է վկայում նաև 1285 թ. հայմանությունից խաղաղության պայմանագիրը, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր տարի Եգիպտոսի սուլթանություն պետք է ուղարկվեին. «Լավ ձիեր և ընտիր ջորիներ՝ հիսուն հատ, այսինքն, ընտիր ձի՝ ազնիվ ցնդից, քսանհինգ հատ, ընտիր ջորի՝ քսանհինգ հատ»²:

Կլիվկիան հարուստ էր նաև տարատեսակ օգտակար հանածոներով: Գուզլակում, Ստում արդյունահանում էին ոսկի, արծաթ ու պղինձ, Տավրոսյան լեռներում՝ կապար³: Սմբատ Սպարապետը գրում է. «Եթե իշխանի գաւառն՝ կամ յերկիր որ ընդ թագաւորի հնագանդութեամբ լինի՝ ոսկեհանք գտվի, նա թագվորին է. և թե արծաթահանք՝ նա թագուհոյն է: Ապա անճարակ բաժին հասնի նրկրին տիրոջն, զինչ ցնդ որ կարենան հաշտել՝ որ նրկութն լինին շահած: Ապա նրկաթն ու պղինձն ու այլ իրք զինչ և լինի՝ որ ի հողե ելնէ՝ տնդոյն իշխանին է: Նոյնպէս և աղն և բորակն, նալթն և կուպրն,

¹ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 13-15, 360: Հայաստանի պատմության առկա, մաս Ա, հեղ. Հարությունյան Բ., Ե., 2004, էջ 76-77: **Микаел ян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 13-17:

² Սուրբապետ Ա., նշվ. աշխ., էջ 220: Բակուրան, Դաշնագիր խաղաղութեան ընդմեջ Լեւոն Գ թագաւորի և Եգիպտոսի Մեմլուքեան սուլթան Գալատունի, կնքուած 1285 մայիս 7-ին, «Բանասիր», N Դ, թիւ 1, 1902, էջ 74 (այսուհետև՝ Բակուրան, Դաշնագիր խաղաղութեան):

³ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 9-10:

ծուլթն ևւ ապակին՝ խունկն ու մագտաքին՝ դեղնախունկն ևւ այլ այսպիսի իրք...»⁴: Դատելով այս տողերից, Կլիվկիայում թանկարժեք մետաղների արդյունահանումը բավական մեծ ծավալներ ուներ. «Եթե որ ի դուրս ի յիր աներակք, յարտ կամ յայգի ոսկի գտնու կամ արծաթ, նա թե հին դաղ կենայ ի վերայ՝ որ ճանչվի որ հին թագաւորի է լել, նա այլ վայրի թագաւորին լինի, և ի հնկէն մէկն գտնաւորին ևւ տան ևւ տնդոյն տիրոջն»⁵: Կլիվկյան Հայաստանում նրկաթի մեծաքանակ արդյունահանման և մշակման մասին են վկայում որոշ այլ սկզբնաղբյուրներ: Մամլուքների հետ կնքված վերոնշյալ պայմանագրով հայկական կողմը պարտավորվում էր տարեկան 10000 նրկաթն պայտ (իրենց գամներով) վճարել Եգիպտոսի սուլթանությանը⁶: Հատկանշական է, որ Սսի մտակայքում արդյունահանվում էր նաև քարածուխ, ինչն անհրաժեշտ նախապայման էր նրկաթի մշակման համար⁷:

1.2 Առևտրական ուղիների աշխարհագրությունը

Տնտեսաաշխարհագրական բացառիկ նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Կլիվկյան Հայաստանը հայտնվել էր առևտրական կարևորագույն ճանապարհների հանգուցակետում: Այստեղ խաչաձևվում էին աշխարհի չորս կողմերից ձգվող թե՛ ծովային, և թե՛ ցամաքային ուղիները: XIII-XIV դդ. Հարավային Եվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրական կապերում առաջնային նշանակություն էր ստացել Այասթավրից քարավանային ճանապարհը: Թավրիզից Բաղդադով ու Պարսից ծոցով տնտեսական կապ էր պահպանվում հարավարևելյան Ասիայի, իսկ ցամաքային ուղով՝ Միջին Ասիայի ու Հնարավոր Արևելքի հետ: Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլոտտին իր ձեռնարկում

⁴ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստարի), էջ 19-20: **Смбат Спарпет, Судебник**, с. 15-17.

⁵ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստարի), էջ 19-20: **Смбат Спарпет, Судебник**, с. 15-17.

⁶ Բակուրան, Դաշնագիր խաղաղութեան, էջ 74:

⁷ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 212:

ներկայացրել է գրաստի վրա բարձրագույն ապրանքն Այասից Թավրիզ տեղափոխելու ճանապարհաձևախարհը, որտեղ կայան առ կայան նշել է այդ ուղու վրա գտնվող խոշոր բնակավայրերը: Բանն այն է, որ Պեգոլոտտին քաղաքների անվանումներին տվել է արտահայտված իտալերեն հնչողություն, ինչն էլ նրկար ժամանակ բազմաթիվ ուսումնասիրողների համար նշալ ուղին հետազոտելու հիմնական դժվարությունն է եղել: Բավական է միայն նշել, որ ճանապարհի վերջնամասում գտնվող Խոյ քաղաքը ֆլորենտացին հիշատակել է *Condro* ձևով⁸: Համադրելով Վ. Հեյդի⁹, Հ. Յուլի¹⁰, Հ. Մանանդյանի¹¹ և մի շարք այլ ուսումնասիրողների տեսակետները՝ Գր. Միքայելյանն առանձնացրել է ուղու հիմնական կայանները՝ Այաս-Կենսարիա-Սեբաստիա-Երզնկա-Էրզրում-Խոյ-Թավրիզ: Ինչպես տեսնում ենք, դրանց մեծ մասը բուն Հայաստանի հայաշատ խոշորագույն քաղաքներն էին: Հայտնի է, որ Նախիջևանը ևս Խոյի միջոցով կապվում էր այս մայրուղուն: Էրզրումից Կարս և Անի գնացող ճյուղավորումը ճանապարհը կապում էր Կովկասի և ընդհանրապես հյուսիսի հետ¹²: Բաքերդով գնացող ճանապարհով էլ Էրզրումը կապվում էր Տրապիզոնի հետ¹³, որի միջոցով Այասը միանում էր սևծովյան ամբողջ ավազանին:

Ասորիքից Փոքր Ասիա տանող գլխավոր ճանապարհը նույնպես անցնում էր Կիլիկիայի տարածքով: Այն Կիլիկյան Հայաստան էր մտնում Պորտելլա (Դեմնակ կամ Դրունքն Ասորոց, իտալ. *Portella*) լեռնանցք-անցակետով և ձգվում Միջերկրական ծովի ափի ամբողջ նրկայնքով, որից դեպի հյուսիս ուղղված բազմաթիվ ճյուղավորումներն էին:

⁸ Pegolotti, p. 28-29.

⁹ Heyd W., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 112-119:

¹⁰ Yule H., *Cathay and the Way Thither. Being a Collection of Medieval Notices of China*, V. II, London, 1866, p. 299-301.

¹¹ Манандян Я., նշվ. աշխ., էջ 285-296:

¹² Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 350-361:

¹³ Карпов С., *Трапезундская империя и Западноевропейские государства*, с. 22. Canestrini G., *Documenti spettanti al commercio dei Veneziani con l'Armenia e Trebisonda, Ragusa e Negroponte (1201-1321)* // *Archivio Storico Italiano*, T. IX, Ap. 29, Firenze, 1853, p. 335. Racine P., *Images de la colonisation placentine a l'Atlas et Caffa*, p. 354.

րումներն սկիզբ էին առնում Կիլիկյան խոշոր նավահանգիստներից: Ի դեպ, Պորտելլայով հարավ գնացող ուղին ձգվում էր մինչև Արաբական թերակղզու ծայր հարավ՝ Ադեն նավահանգիստ, որը Կարսի ծովի դարպասն էր: Մինայի թերակղզու մոտ այս ճանապարհը ճյուղավորվում էր դեպի եգիպտական նավահանգիստներ: Գուգլակ (Կապան Կուկկայ, Անցք Կիլիկիոյ, *Pylae Ciliciae*) կոչված մյուս կարևոր անցակետով, որը գտնվում էր Կիլիկիայի արևմուտքում, կարելի էր անցնել Սեբաստիա, իսկ այնտեղից էլ նրկու ճյուղավորումներով՝ Սև ծով ու Թավրիզ¹⁴:

1.3 Կիլիկյան Հայաստանը միջերկրածովյան առևտրական նավագնացության համակարգում

Ծովային առևտրի ապրանքաշրջանառության կարևորագույն օժանդակ օղակը լինելով՝ զարգացած նավագնացությունը եղել է միջնադարյան պետությունների տնտեսական հզորության գլխավոր արտահայտիչներից մեկը: XIII դ. սկզբից աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանն արագորեն ընդգրկվեց Արևելքի և Արևմուտքի միջև ձևավորվող ծովային առևտրական հիմնական ուղիների համակարգում: Փորձենք ներկայացնել նավագնացային այդ ցանցում Կիլիկիայի հայկական թագավորության դերակատարությունը, ինչը թույլ կտա առավել ամբողջականորեն պատկերացնելու այնտեղ իրականացված առևտրական ապրանքաշրջանառությունը:

Բանի որ խաչակրաց արշավանքներից սկսած Վենետիկի ու Ջենովայի, Հանրապետությունները, ապա նաև Արագոնի թագավորությունը միջերկրածովյան առևտրական նավագնացության հիմնական դերակատարներն էին, ուստի հարկ ենք համարում XIII-

¹⁴ Ալիշան Ղ., Միսուսն, էջ 129, 416-417: Մուրադյան Կ., Կիլիկյան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 321-322: Տեր-Ղևոնդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 136-137: Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 76-77: Lane F., *Venice. A Maritime Republic*, p. 71.

XIV դդ. Հայկական Կիլիկիայի ափերի միջազգային նավագնացության պատմության հետազոտությանն անդրադառնալ առավելապես հիշյալ պետությունների օրինակով:

«Նետազոտողները վենետիկյան առևտրական նավագնացության կազմակերպման մեջ առանձնացրել են 5 հիմնական եղանակներ. ա) Մասնավոր սեփականության և օգտագործման նավերի «ազատ» (*navigazione libera*) ուղևորություններ, բ) Մասնավոր սեփականության և օգտագործման նավերի, սակայն այս դեպքում պետության կողմից վերահսկվող՝ «կանոնավոր» ուղևորություններ, գ) Հատուկ արտոնագրով թույլատրվող մասնավոր նավագնացություններ, դ) Կոմունային¹⁵ պատկանող և աճուրդով մասնավոր անհատին տրվող նավերի ուղևորություններ, ե) Կոմունային պատկանող նավերի և նրա կողմից իրականացվող ճանապարհորդություններ: Վենետիկյան իշխանությունները փորձում էին իրենց ձեռքում կենտրոնացնել առևտրական նավագնացության ամբողջ ներուժը, ուստի վերոնշյալ բոլոր եղանակներն այս կամ այն չափով կանոնակարգվում և հսկվում էին պետության կողմից: Նույնիսկ «ազատ» կոչված ուղևորությունները, որոնք իրականացվում էին մասնավոր անձանց նախաձեռնությամբ, հաճախ արգելվում կամ որոշ սահմանափակումների էին ենթարկվում պետության կողմից: «Կանոնավոր» ուղևորությունները թեև նույնպես կազմակերպվում էին մասնավոր ձեռներնցների կողմից, սակայն դրանց մեկնարկի և բեռնման ժամանակացույցը սահմանվում էր պետական օրենքով: Համանման պայմաններով էին իրականացվում նաև արտոնագրով թույլատրվող ուղևորությունները, որոնք «կանոնավորից» տարբերվում էին նրանով, որ ուղարկվող գալերների քանակությունը որոշում էր

¹⁵ 1143 թ. սկսած՝ վենետիկի կառավարությունը սովորաբար անվանվել է Կոմունա (*Commune Veneciarum*) (**Lane F.**, *Venice. A Maritime Republic*, p. 91-95. **Crouzet-Pavan E.**, *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, Baltimore, London, 2002, p. 197-199).

Մենատը: Մյուս երկու եղանակներում վենետիկյան պետությունը գրեթե մենաշնորհային դիրքեր ուներ¹⁶:

Յուրաքանչյուր տարի Վենետիկի Ռիալտո կամրջի մոտ կազմակերպվում էր աճուրդ, որտեղ Մենատի որոշումով նախօրոք ծրագրված առևտրական ճանապարհորդություններ կատարելու համար մասնավոր անձանց տրամադրվում էին սարքավորված գալերներ¹⁷: Պետության կողմից ծովային առևտրում մենաշնորհի ձեռք բերման գործընթացն առավել մեծ թափ ստացավ 1280-ական թվականներից, երբ Վենետիկում սկսեցին կազմակերպվել կանոնավոր ուղևորություններ դեպի-Սև ծով, Կիպրոս ու Կիլիկյան Հայաստան¹⁸: Այդ ճանապարհորդություններն իրականացվում էին հատուկ սարքավորված գալերներով՝ ռազմական նավերի ուղեկցությամբ: Բացի այն, որ յուրաքանչյուր գալեր ուներ նետածիզների խումբ, գրեթե ողջ անձնակազմին թույլատրվում էր զենք կրել: Անվտանգության այդ քայլերը նպատակ ունեին նավերը պաշտպանել ոչ միայն ծովահենային, այլ նաև ջննովական ու բյուզանդական նավատորմների հարձակումներից: Այսպես, 1301 թ. Վենետիկից Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան մեկնող 10 գալերից 3-ը նշանակված էին նավաշարըն ուղեկցելու մինչև Ադրիատիկ ծովի սահմանները և միայն համոզվելուց հետո, որ ծովահենային վտանգ չկա, մյուս 7 գալերը պետք է շարունակեին իրենց ուղին: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ ամենաքիչը 25 նավաստուց բաղկացած անձնակազմ¹⁹: Բնականա-

¹⁶ **Lane F.**, *Venetian Merchant Galleys, 1300-1334*, p. 180-184.

¹⁷ XIII դ. առաջին կեսին գալերների տարողունակությունը տատանվում էր 94-470 տոննայի սահմաններում, սակայն արդեն XV դ. այն հասել էր 750 տ.: Առևտրական գալերները ներգրավված էին թանկարժեք ապրանքատեսակների (համեմունքներ, մետաքս, թանկարժեք քարեր, մորթեղեն և այլն) տևափոխման մեջ (**Lane F.**, *Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, 1934, p. 7. **Pryor J.**, *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge: New York, 1992, p. 25-86).

¹⁸ **Stöckly D.**, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise*, p. 2, 51.

¹⁹ **Alishan L.**, *L'Armeno-Veneto*, p. 50, 55. **Stöckly D.**, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise*, p. 179-180. **Mazzaoui M.**, նշվ. աշխ., էջ 181:

բար, նման դեպքերում նավերի վարձակալման գումարը շատ ավելի բարձր էր լինում: Սկզբնաղբյուրներում ճանապարհորդության մեկնող գաղերների սարքավորումը կամ զինումն արտահայտված է տարբեր ձևերով՝ «armentur per Comunem», «armentur per divisum», «armentur per speciales personas» և այլն: «Armentur» բառի տակ հասկացվում էր նավի ապահովումը և՛ անձնակազմով, և՛ անհրաժեշտ բոլոր նյութական միջոցներով: Առաջին դեպքում կոմունան իր վրա էր վերցնում ուղևորության կազմակերպման ծախսերը, իսկ մյուս նրկուսում՝ մասնավոր անհատներից կամ որևէ ընտանիքի անդամներից կազմվում էր ընկերություն, որում ներդրված գումարն էլ օգտագործվում էր նավի սարքավորման համար²⁰: Առևտրական նպատակներով մեկնող յուրաքանչյուր նավակազմ ղեկավարվում էր կապիտանի կողմից, որի հետ Վենետիկի Հանրապետության իշխանությունները կնքում էին «կոմիսիոն» (Commission) կոչվող պայմանագիրը: Դրանում ներառված էին այն բոլոր պարտավորությունները, որ ստանձնում էր հրամանատարը, և որոնց իրագործման համար նա հանդիսավոր ներդրում էր դոժի առջև: Հատկանշական է, որ «կոմիսիոնի» մասին ամենահին վկայությունը վերաբերում է 1324 թ. օգոստոսին կնքված մի պայմանագրի, որտեղ որպես նպատակակետեր նշված են կիլիկյան Հայաստանն ու Կիպրոսը²¹: Այն անձը, որն ածուրդով իրավունք էր ձեռք բերում առևտրական գործունեություն իրականացնել տվյալ նավերով, անվանվում էր «պատրոն»: Վարձը, որը գրանցվում էր Սենատի կողմից, պատրոնը պարտավորվում էր վճարել իշխանություններին և կոչվում էր «ինկանտո»²²:

Վենետիկից դուրս եկող նավակազմերն ունեին աշխարհագրական 4 հիմնական ուղղություն. ա) Ադրիատիկ ծով, բ) Սև ծով կամ

²⁰ Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 182. Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 84-85.
²¹ Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 64. Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 182. Նույնի՝ Venice. A Maritime Republic, p. 130-131.
²² Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 39-42, 51-54. Карпов С., Трапезундская империя и Западноевропейские государства, с. 82.

Ռոմանիա²³, գ) Եգիպտոս և «Անդրծով» (Oltremare)²⁴, դ) «Արևմտյան», որն ընդգրկում էր ինչպես Հյուսիսային Եվրոպան (Եւանդրիա, Անգլիա, Բալթիկ ծով և այլն), այնպես էլ երբևէն՝ Միկիան, Թունիսը, Բալեարյան կղզիները և այլն²⁵: Ֆ. Լեյնը հաստատում է, որ խաչակիրների իշխանությունների անկումից և պապական արգելքների սահմանումից հետո (XIII դ. վերջ) Վենետիկում «Oltremare» անվան տակ գործնականում ընդունվում էին կիլիկյան Հայաստանն ու Կիպրոսը: Ավելին, նրա կարծիքով XIV դ. առաջին տասնամյակներին Այսոսն Անդրծով մեկնող վենետիկյան նավագնացության գլխավոր նպատակակետն էր²⁶: Իսկ Դ. Ստոկլիի և Է. Աչթորի աշխատություններում նավագնացային այս ուղղությունն ուղղակի անվանված է «Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան»²⁷:

Վենետիկի Մեծ Խորհրդի 1283, 1286, 1289 թթ. որոշումներում կիլիկյան Հայաստանը բազմիցս հիշատակված է նավերի ուղևորության հիմնական նպատակակետերի թվում: Արդեն 1291 թ. սկսած՝ Սենատի որոշումներում «Oltremare» առևտրական նա-

²³ Հատկապես միջնադարյան իտալական սկզբնաղբյուրներում Հունաստանին, Էգեյան ծովի կղզիներին և ընդհանրապես Բյուզանդական կայսրության տիրապատության տակ գտնված շատ այլ տարածքներին տրվել է ընդհանուր Ռոմանիա անվանումը (Lane F., Venice. A Maritime Republic, p. 68).
²⁴ Oltremare - Միջնադարյան Եվրոպայում ընդունված աշխարհագրական տեղանուն, որը նախապես տրվել էր խաչակրաց իշխանություններին, իսկ ապա տարածվել Կիպրոսը, Ասորիքը, Պաղեստինը, ինչպես նաև կիլիկյան Հայաստանն ընդգրկող տարածքների վրա (Lane F., Venice. A Maritime Republic, p. 68).
²⁵ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, էջ 47: Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 185-186. Նույնի՝ Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance, p. 133-134. Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 96-97. Balar d M., La Méditerranée médiévale, Paris, 2006, p. 25-26. Thiriet F., La Romanie vénitienne au moyen âge: le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien, XIIe-XVe siècles, Paris, 1959, p. 328, 335. Depping G., Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondations des colonies d'Amerique, T. 2, Paris, 1830, p. 158. Rom anin S., Storia documentata di Venezia, T. 2, Venezia, 1854, p. 384.
²⁶ Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 185-186. Նույնի՝ Venice. A Maritime Republic, p. 130.
²⁷ Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 119. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 55.

վազնացությունն ուղղակի անվանված է «Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան»: Այն Վենետիկի հանրապետության առևտրական կանոնավոր նավագնացային համակարգի ամենահին ուղղություններից էր: Հայտնի է, որ 1306 թ. իրականացվել է բացառապես Կոմունայի կողմից նախաձեռնված Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան անունը կրող առաջին ուղևորությունը²⁸: Սակայն Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ծերակուտին վճռոց մեջ՝ ինչպես ուրիշ տնդնաց՝ ստեպ կը յիշուին նաև հայագնաց տորմիդք և անոնց թիւն, 1278 թուականէն ցվերջ հայկական պնտութեան»²⁹: Յավոր, վենետիկյան Սենատի գրանցումների առաջին մատյանները չեն պահպանվել, ինչն անհնար է դարձնում դնպի Արևելք ուղղված կանոնավոր նավագնացության զարգացման վաղ շրջանի հիմնավոր հետազոտությունը³⁰:

Վենետիկից դուրս գալով՝ նավերը շարժվում էին Ադրիատիկ ծովի արևելյան ափի երկայնքով՝ այցելելով Դուբրովնիկ (Ռագուզա) և Բալկանյան թերակղզու գլխավոր նավահանգիստներ: Ապա ծովային ուղին շարունակվում էր դնպի Պելոպոննես (Մեթոն), Կրնտն (Կանդիա), Հռոդոս, Կիպրոս (Ֆամագուստա, Լիմասոլ) և, վերջապես, նավերը խարիսխ էին գցում Այասում³¹: Պատահական չէ, որ Կանդիայում, Դուբրովնիկում և նկարագրված ուղու այլ վայրերում գործունեություն ծավալած վենետիկցի նոտարների փաստաթղթերում հանդիպում են տարատեսակ պայմանագրեր, որոնցում Կիլիկյան Հայաստանը բազմիցս ընտրվել է որպես առևտրական գործո-

²⁸ Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 46, 49, 51, 54. De Mas Latrie L., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, V. II, Paris, 1852, p. 134-135. Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 119-122.

²⁹ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 47-48:

³⁰ Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 84.

³¹ Բարթիկյան Հ., Նյութեր Կրնտնի հայկական գաղութի վերաբերյալ, էջ 497: Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 120. Dudan B., Il dominio veneziano di Levante, Bologna, 1938, p. 183.

ությունների իրականացման աշխարհագրական ուղղություն³²: Այս ճանապարհորդության միջին տևողությունը կազմում էր 8-12 օր: Մասնավորապես 1301 թ. տվյալների համաձայն՝ Վենետիկից Այաս ուղևորությունը ձգվել է 8 օր, սակայն 1335 և 1336 թթ., նրբ ճանապարհին նավերը կանգ էին առել Կրնտնում՝ նշված է 12 օր³³:

³² Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 79-81, 94-97, 122-123. Otten-Froux C., Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana, ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 2000, p. 136-137. Maltezos Ch., Attività catalane in Creta veneziana (XIV sec.) // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana, ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 2000, p. 118. Krekić B., Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris, 1961, p. 31, 141, 146. Jacoby D., Creta e Venezia nel contesto economico del Mediterraneo orientale sino alla metà del quattrocento // Venezia e Creta, a cura di Ortalli G., Venezia, 1998, p. 96.

³³ Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 120, 122-123.

Աղյուսակ 1. XIV դ. առաջին կեսին Արևելք ուղարկված վն-
նետիկյան առևտրական կանոնավոր նավագնացության զարկերնե-
րը³⁴:

Տարի	Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաս- տան		Ռոմանիա-Սև ծով	
	քանակ	նավագնացության կազմակերպման նշանակը	քանակ	նավագնացության կազմակերպման նշանակը
1320	-	կանոնավոր	-	Կոմունայի
1321	-	կանոնավոր	-	Կոմունայի
1322	-	կանոնավոր	-	Կոմունայի
1323	-	Կոմունայի	-	Կոմունայի
1324	-	կանոնավոր	-	Կոմունայի
1325	-	կանոնավոր	-	աճուրդով
1326	-	կանոնավոր	-	Կոմունայի
1327	-	արտոնագրային	-	Կոմունայի

³⁴ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 82-101, 112-113. De Mas Latrie L., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, p. 134-135. Giom o G., նշվ. աշխ., էջ 181-182: Thiriet F., Quelques observations sur le trafic des galées vénitienes d'après les chiffres des incanti (XIVe-XVe siècles) // Studi in onore di A. Fanfani, V. 3, Milano, 1962, p. 505. Նույնի՝ Régestes Des Délibérations Du Sénat De Venise Concernant La Romanie, p. 32. Balard M., La Méditerranée médiévale, p. 25-26. Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 204. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 55-56. Pryor J., Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean, London, 1987, p. 403.

1328	8	արտոնագրային	10	Կոմունայի
1329	8	արտոնագրային	8	աճուրդով
1330	8	արտոնագրային	6	աճուրդով
1331	8	աճուրդով	6	աճուրդով
1332	7 կամ 9	աճուրդով	8 կամ 10	աճուրդով
1333	10	արտոնագրային	10	աճուրդով
1334	8	աճուրդով	8 կամ 10	աճուրդով
1335	8	-	10	-
1336	8	-	8	-
1337	4	-	8	-
1338	8	-	10	-
1339	8	-	10	-
1340	6	-	8	-
1341	6	-	8	-
1342	-	-	8	-
1343	7	-	7	-
1344	11	-	-	-

Ինչպես նրևում է աղյուսակից, վենետիկյան իշխանությունները Կիլիկյան Հայաստան տարեկան ուղարկում էին միջին հաշվով 8 գալեր: Հաճախ իրականացվում էին տարեկան գալերային երկու ուղևորություններ, ինչը հաստատում է նաև Ղ. Ալիշանը. «Վենետկեցիք կանոնապես սահմանափակ և ժամանակաւ ամի ամի առաքելին խումբ մի եօթն կամ ութ ատուց, և երբեմն երկու խումբ, մի յամսևան օգոստոսի և միս կանուխ յապրիլի (կամ յնլս յունիսի, ըստ որում և այլք)»³⁵:

Հետաքրքրական է, որ Վենետիկի Սենատի 1307 թ. մարտի վճռով դեպի Կիլիկիա նավագնացությունը փտանգավոր համարվելով արգելվել էր³⁶: Ամենայն հավանականությամբ սա պայմանավորված էր Կիլիկյան Հայաստանի և վենետիկեցիների միջև լարված հարաբերություններով, որոնք աննախադեպ սրվել էին, երբ 1304 թ. վենետիկյան երկու գալերի վաճառականներն ու ծովայինները Անդրեա Սանուտոյի (1302, 1303 թթ. Վենետիկի Հանրապետության պայլը Կիլիկյան Հայաստանում) և Պատրոնու Պանտալեոնե Մորոզինիների գլխավորությամբ գրավել և թալանել էին Այասի բերդը: Այս դեպքից հետո Լևոն Գ-ի (1301-1306՝ գահակից, իսկ 1306-1307՝ միանձնյա թագավոր) հրամանով վենետիկեցի վաճառականների համար սահմանվում է 4 % մաքսավճար, որից նրանք նախկինում ազատված էին³⁷: Վենետիկյան իշխանությունները 1307 թ. մայիսի 30-ին համաձայնում են հատուցել պատճառած վնասները: Մինչ այդ՝ մայիսի 20-ին, Լևոն Գ-ը նոր արտոնագիր էր շնորհել վենետիկեցիներին³⁸: 1301, 1303, 1327 և 1328 թթ. Սենատի որոշումներում հիշյալ ծովային ուղին պարզապես անվանվել է «Հայկական»³⁹, քանի որ

³⁵ Ալիշան Ղ., Մխուսն, էջ 360:

³⁶ Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 83. S t ö c k l y D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 123.

³⁷ Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, с. 81-82. Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 66:

³⁸ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 166-177.

³⁹ Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 205.

ավելի սուր՝ գրեթե թշնամական հարաբերություններ էին ձևավորվում նաև Կիպրոսի թագավորության ու Վենետիկի միջև: Մասնավորապես 1326, 1327, 1328 թթ. Կիպրոսի թագավոր Հուգո IV Լուգինյանի (1324-1359) հրամանով վենետիկեցիների ունեցվածքը բռնագրավվել էր, ինչի հետևանքով վենետիկյան նավերին արգելվել էր խարիսխ գցել Կիպրոսյան նավահանգիստներում: Հաճախ, հատկապես Բյուզանդիայի կամ Ջենովայի հետ ընթացող պատերազմների շրջանում, Վենետիկից մեկնող նավակազմերին վերապահվում էր մի քանի զործառույթ: Այսպես, օրինակ, 1302 թ. Կիլիկյան Հայաստան և Կրետե ուղարկված 12 գալերներն ունեին թե՛ ռազմական ու առևտրական, և թե՛ քաղաքական որոշակի առաքելություններ⁴⁰: Նկատենք, որ Ռոմանիայի և սևծովյան ուղղության մեջ ընդգրկված էին բազմաթիվ խոշոր նավահանգիստներ (Կոստանդնուպոլիս, Պերա, Թանա, Կաֆա, Տրապիզոն և այլն)⁴¹, մինչդեռ Արևելքում խաչակրաց իշխանությունների անկումից հետո «Oltremare»-ն փաստորեն սահմանափակվել էր Կրետեով, Կիպրոսով ու Կիլիկյան Հայաստանով⁴²:

Վենետիկյան առևտրական նավագնացության մեջ XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին տիրապետում էին գլխավորապես կոմունայի ջանքերով կազմակերպվող նավագնացությունները⁴³: Սակայն, ի տարբերություն Ռոմանիայի և Սև ծովի՝ 1320-ական թվականներից Կիլիկյան Հայաստան և Կիպրոս ուղղության մեջ սկսել են գերակշռել «կանոնավոր», «արտոնագրային» և «աճուրդային» ձևերը,

⁴⁰ S t ö c k l y D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 123, 326.

⁴¹ Карпов С., Маршруты черноморской навигации венецианских галей "линии" в XIV-XV вв. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир, М., 1991, с. 92.

⁴² Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 43-44.

⁴³ Ջենովայի Հանրապետության, իսկ ապա Բյուզանդիայի հետ հաճախ պատերազմների վերածվող հակամարտությունը վենետիկյան իշխանություններին ստիպում էր նավագնացությունները կազմակերպել զուտ պետության: Նախաձեռնությամբ (De Mas Lat'rie L., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, p. 134-135. Lane F., Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 185-186).

ինչը հուշում է դրանցում բնակչության ավելի լայն խավերի ներգրավվածության մասին: 1331 և 1332 թթ. սկսած՝ Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան ուղևորություններում լայնորեն կիրառվում էին կոմունայի կողմից աճուրդային նդանակով մասնավորին տրվող նավակազմերը⁴⁴:

Սենատի որոշումներում գրանցված գալերային նավակազմերից բացի, Կիլիկյան Հայաստան այցելում էին մեծաքանակ այլ գալերներ և, հատկապես, կոկկեր⁴⁵: Ուսումնասիրողները փաստում են, որ Վենետիկի Հանրապետության առևտրական նավագնացության ամբողջական ծավալներն անհնար է ներկայացնել միայն պետության ուղարկված գալերային ճանապարհորդություններով և միաժամանակ ընդգծում գլխավորապես մասնավոր նախաձեռնությամբ կոկկերով⁴⁶ իրականացված ուղևորությունների կարևոր նշանակությունը⁴⁷: Ըստ Ջ. Լուցցատոյի՝ տարեկան միայն մինչև 12 կոկկ Կիլիկյան Հայաստան, Կիպրոս և Ասորիք ուղարկվում էին բացառապես բամբակ տեղափոխելու համար⁴⁸:

Նույն պատկերն ուրվագծվում է նաև Ջենովայի Հանրապետության առևտրական նավագնացության պարագայում: Ջենովական սկզբնաղբյուրներում նույնպես «Oltremare» տեղանվան տակ հաճախ ընկալվում էին Ասորիքը, Կիպրոսն ու Կիլիկյան Հայաստա-

նը⁴⁹: Այսպես, ըստ 1311 թ. հուլիսի 10-ին Ջենովայում կնքված մի պայմանագրի՝ ոմն Տուրկո Լերկարի մի խումբ ջենովացի վաճառականների վարձակալության էր տվել իր «Մանտա Մարիա» նավը, որպեսզի նրանք տեղափոխեին ֆրանսիական և լոմբարդական մահուդից բաղկացած բնոր: Պայմանագրում նավի ուղևորության վերջնակետերը նշված են հետևյալ կերպ. «...մեկնում են Անդրծով, այսինքն՝ դեպի Կիպրոս և Այաս կամ նշված վայրերից որևիցև մեկը»⁵⁰:

Միայն 1274 թ. Այասում կազմված ջենովական նոտարական փաստաթղթերում հիշատակվում են 16 նավ⁵¹: Ուշագրավ է, որ Այաս էին ժամանում նավածեփի մասնագիտությամբ անծինք, որոնք, հավանաբար, զբաղվել են նավերի նորոգմամբ և ինչու ոչ՝ կառուցմամբ⁵²: XIII-XIV դդ. կարևոր դերակատարում ունեին լիգնում կոչված բավական փոքր տարողունակությամբ նավերը, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին Կիլիկյան Հայաստանի, Կիպրոսի, ինչպես նաև սևծովյան նավահանգիստների միջև գործող Ջենովայի առևտրական համակարգում⁵³: Մասնավորապես 1277 և 1279 թթ. Այասում խարխիս ձգած եփրոպական նավերից լիգնումն առավել շատ հանդիպող տեսակն է⁵⁴: Կիպրական քաղաքներում XIII դ.

⁴⁹ **Balletto L.**, Fonti notarili per la storia del Regno Latino di Gerusalemme // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme, a cura di G. A. A. Iraldi, B. Z. Kedar, Collana storica di fonti e studi, 48, Genova, 1986, p. 194, 196.

⁵⁰ **Pistarino G.**, Dal declino sul mare di Levante tra cristiani, p. 116.

⁵¹ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 3, 10, 11, 27, 28, 29, 32, 33, 35, 37, 42, 42a, 50, 58, 60, 61, 64, 65, 86, 87, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 104, 106, 107. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas, p. 446-453, 456-457, 460, 465-470, 484-491. **Racine P.**, L'Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 186.

⁵² **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 36, 37, B. N 5, 10, 55, 131.

⁵³ **Velle S.**, I genovesi a Laiazzo sulla fine del Duecento // Saggi e documenti, T. III, Civico Istituto Colombiano, t. 3, Genova, 1983, p. 90-91. **Racine P.**, L'Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 184-185. **Balard M.**, Les transports maritimes génois vers la Terre Sainte, p. 156.

⁵⁴ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. N 35, 36, 64, 65, 75, 72, 78, 107. **Ferretto A.**, Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, p. 178, 267, 270.

⁴⁴ **Alishan L.**, L'Ameno-Veneto, p. 100. **Lane F.**, Venetian Merchant Galleys, 1300-1334, p. 202.

⁴⁵ **Ashtor E.**, Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 44.

⁴⁶ Այսպես կոչված «կոր» առագաստանավերը կամ կոկկերն (cocca, cocche, chocha) ավելի մեծ տարողունակություն ունեին, քան գալերները և հիմնականում ծառայում էին համեմատաբար էթանագին ապրանքատեսակների տեղափոխման համար: Դրանց տարողունակությունը հասնում էր 600-800 տոննայի (**Луццатто Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 343; **Lane F.**, Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance, p. 7).

⁴⁷ **S töckly D.**, Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise, p. 36. **Карпов С.**, Маршруты черноморской навигации венецианских галей "линии" в XIV-XV вв., 90.

⁴⁸ **Луццатто Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 349-350:

վերջին և XIV դ. սկզբին ձևակերպված նոտարական սկզբնաղբյուրներում գրանցված են դեպի կիլիկյան նավահանգիստներ ուղղություն ունեցող առևտրական հարյուրավոր ձեռնարկումներ, որոնց իրականացման համար օգտագործվել են տասնյակ նավեր: Բացի կարճ ուղևորություններից, որոնք ընթանում էին Արևելյան Միջերկրականի նավահանգիստների միջև, շատ նավեր, կիլիկյան Հայաստանում նոր ապրանքներով համալրվելուց հետո, շարունակում էին իրենց ճանապարհը դեպի Ջենովա, Բարսելոնա, Հարավային Ֆրանսիայի քաղաքներ և այլ ուղղություններով⁵⁵: Այստեղ կնքված գործարքների իրականացման նպատակակետերի թվում բազմիցս հիշատակված են Աքքան, Բեյրութը, Տրիպոլիս, Տարտուսը, Ալեքսանդրիան, Դամիստոսան և այլն⁵⁶:

Արևմտյան Եվրոպայի շատ նավահանգիստներում կնքված առևտրական գործարքներում կիլիկյան Հայաստանը բազմիցս հիշատակված է որպես նավերի ուղևորության նպատակակետ⁵⁷:

⁵⁵ **Balar d M.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 20, 22, 149. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., I N 22. II N 18, 25, 55, 70, 73, 135. III N 6, 28, 29, 30, 63. **Polonio V.**, նշվ. աշխ., N 5, 88, 89, 101, 127, 183, 205, 207, 211, 217, 220, 223, 225, 257, 282: **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 18, 236. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 9, 86, 151, 163, 169, 170, 171, 181, 184, 194, 248. **Coureas N.**, Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia, p. 329-330.

⁵⁶ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 2, 6, 11, 17, 19, 21, 27, 28, 29, 32, 33, 38, 44, 48, 48a, 49, 50, 53, 58, 59, 60, 63, 85, 87, 88, 91, 93, 94, 95, 105, 108, B. N 20, 35, 43, 69, 85, 87, 88, 126, 129, 137. **Ferretto A.**, Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, p. 178, 272, 289. **Otten-Froux C.**, L'Als dans le demier tiers du XIIIe siècle, p. 164. **Lopez R. S.**, Medieval Trade in the Mediterranean World, p. 225. **Depping G.**, նշվ. աշխ., h. 2, էջ 64-65: **Jacoby D.**, Byzantine Trade with Egypt from the Mid-tenth Century to the Fourth Crusade // Commercial exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy, Aldershot, 2005, p. 69.

⁵⁷ **Canale M. G.**, Nuova istoria della Repubblica di Genova, del suo commercio e della sua letteratura, dale origini all'anno 1797, V. 2, Firenze, 1860, p. 468-469. **Reyerson K.**, The Art of the Deal, p. 40-41. **Pryor J.**, Business Contracts of Medieval Provence: Selected Notulae from the Cartulary of Giraud Amalric of Marseilles, 1248, Toronto, 1981, p. 77. **Balar d M.**, Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe-XVe siècles // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana, ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 2000, p.

Այսպիսի նոտարական աղբյուրներում վկայություններ են պահպանվել նաև Բարսելոնայից, Պիզայից, Լուկայից և այլ քաղաքներից եկած առևտրանավերի մասին⁵⁸: Կատալոնյան սկզբնաղբյուրներում XIII-XIV դդ. Բարսելոնայից Արևելք ուղղված առևտրական նավագրնացության հիմնական ուղղություններն էին Ասորիքը, կիլիկյան Հայաստանը, Կիպրոսը, Հռոդոսը, Կրետեն և Եգիպտոսը⁵⁹: Մասնավորապես կատալոնական ծովային առևտրին և նավագնացությանը վերաբերող ամենահայտնի սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ «Օտվային կոնսուլատի»⁶⁰ փաստաթղթերի ժողովածուի մի հատվածում Բարսելոնայից մեկնած նավերի նպատակավայրերի թվում կիլիկյան Հայաստանն առաջնային տեղերում է⁶¹:

Օտվային առևտրական համակարգում ընդգրկվելու առաջին իսկ տարիներից կիլիկյան Հայաստանում սահմանվել էին միջագային նավագնացության անվտանգությունն նրաշխավորող որոշ օրենքներ, որոնցից առանձնահատուկ հիշատակության է արժանի «մերձավինյա իրավունքի» չկիրառման օրենքը: Դեռևս Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքում» դատապարտել է այն⁶², մինչդեռ

110-111. **Hillgarth J. N.**, Spain and the Mediterranean in the Later Middle Ages, Ashgate, 2003, p. 155. **Otten-Froux C.**, Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient, p. 134-135.

⁵⁸ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 11, 33, 35, 65, 91, 92.

⁵⁹ **Capmany y de Montpalau A. de**, Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la Antigua ciudad de Barcelona, V. I, Barcelona, 1961, p. 13-14, 99-100, 234-235, 241, 259-260.

⁶⁰ (Consulado del Mar) XIII դարից Արագոնի թագավորության շատ քաղաքներում հիմնված պետաիրավական հաստատություններ, որոնք առանցքային դերակատարում ունեցան Միջերկրական ծովում կատալոնյան առևտրական ցանցի ձևավորման և զարգացման համար: 1370 թ. այդ հաստատությունների տարաբնույթ նյութերն ընդգրկվեցին «Օտվային կոնսուլատի գիրք» (Libro del Consulado del Mar) վերնագրված հավաքածուում (**O'Callaghan Joseph F.**, A History of Medieval Spain, Ithaca: London, 1975, p. 484-485).

⁶¹ **Capmany y de Montpalau A. de**, Libro del Consulado del Mar, p. 219, 300-301. **Palleja C. de**, նշվ. աշխ., էջ 25, 126-127: **Pardessus J. M.**, նշվ. աշխ., էջ 80, 301:

⁶² Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Ե., 1975, էջ 126:

այդ ժամանակաշրջանում «մերձափնյա իրավունքը» լայնորեն օգտագործվում էր եվրոպական շատ երկրներում: Լևոն Ա-ը (իշխան՝ 1187-1198, թագավոր՝ 1198-1219) Վենետիկի և Ջենովայի հանրապետություններին 1201 թ. շնորհած արտոնագրերում հրաժարվել է այդ իրավունքի կիրառումից: Դա նշանակում էր, որ Կիլիկիայի ափերին նավաբեկված, այս դեպքում՝ ջննովական ու վենետիկյան նավերի փրկված մասերը և բեռը պետք է վերադարձվեին իրենց տերերին: Այս կետն ամրագրվել է նաև եվրոպացիների հետ հետագայում կնքված առևտրական այլ պայմանագրերում: «Մերձափնյա իրավունքի» փոխադարձ հրաժարման պայմանավորվածություն էր ձևաբանվել նաև 1285 թ. Կիլիկյան հայաստանի և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքված խաղաղության պայմանագրով⁶³:

Փորձենք ընդհանրացնել նաև այն սկզբնաղբյուրներն ու գիտական հետազոտությունները, որոնք վերաբերում են Կիլիկյան հայաստանի հայ վաճառականության կողմից իրականացված առևտրական նավագնացության խնդրին: Առաջին անգամ Ղ. Ալիշանն է «Միսուանում» հպանցիկ անդրադարձել այս հարցին: Հետագայում Գ.ր. Միրայելյանը և Ա. Տիրացյանը փորձել են խնդրին համեմատաբար ավելի վերլուծական մոտեցում ցուցաբերել: Երևք հերիանկներն էլ հիմնվել են գլխավորապես նույն սկզբնաղբյուրների վրա, որոնց առավել բնորոշ օրինակներին հարկ ենք համարում վերստին անդրադառնալ⁶⁴:

Կիրակոս Գանձակեցին հայտնում է, թե ինչպես է Լևոն Ա-ն իրեն պատկանող մի ռազմանավով փախուստի մատնել թշնամու նավերին⁶⁵: Հաջորդ վկայությունը պատկանում է Մարկո Պոլոյին, ըստ որի՝ նրա 1271 թ. ինքն իր հոր և հորեղբոր հետ միասին Այասից պետք է մեկնեին Արքա, հայոց արքա Լևոն Բ-ը (1269-1289) հրամա-

յն էր մի ռազմական գալեր սարքավորել, որով էլ պատվով ճանապարհն էր իրենց⁶⁶: 1284 թ. օգոստոսի 12-ին Լևոն Բ-ը 600 բյուզանդով Արքայի Վենետիկի պայլից գնել էր տարիդա տնսակի մի նավ⁶⁷: Վենետիկում գտնվող Օշին արքայի (1307-1320) դեսպանը 1311 թ. նավի 560 թիակ էր գնել և ուղարկել Կիլիկիա⁶⁸: 1338 թ. արդեն Լևոն Դ-ին վենետիկյան նավարանից վաճառվել է մի հին նավ⁶⁹: Բացառիկ տեղեկություններ է հաղորդում արաբ աշխարհագիր Իբն ալ Վարդին: Նկարագրելով 1323 թ. մամլուքների կողմից Այասի պաշարումը, նա հայտնում է, որ հայերն ունեին նրեք ռազմանավ՝ «Ատլաս», «Շամա» և «Այաս» անվանումներով, որոնց վրա Կիպրոս հասնելու նպատակով փախստական հայ ընտանիքներ էին բարձրացնել⁷⁰: Արժեքավոր վկայություն ունի ֆրանցիսկյան միաբան և ճանապարհորդ Օդերիկո Պորդենոնացին, որը նկարագրել է համեմունքների առևտրով հայտնի Պոլումբո կոչված հնդկական նավահանգիստ (ի դեպ, ճանապարհին նա եղել էր նաև Կիլիկյան հայաստանում) 1321 թ. իր կատարած ուղևորությունը, որն իրականացրել էր մի հայ նավատիրոջ նավով⁷¹: Հայտնի է, որ հնդկաստանից և Մոլդուքյան կղզիներից համեմունքների տեղափոխման հիմնական ուղիներից մեկն անցնում էր Կարմիր ծովով, ապա ցամաքային կարճ ճանապարհով՝ դեպի Ալեքսանդրիա⁷²: Ուշագրավ է, որ 1270 թ. իտալական վաճառականական ձեռնարկներից մեկում ասվում է, որ

⁶⁶ Марко Поло, Книга, М., 1956, с. 49 (այստեղևտն՝ Марко Поло).

⁶⁷ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 48. Նույնի՝ Միսուան, էջ 369-370:

⁶⁸ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 67-68.

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 174:

⁷⁰ Տիրացյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 45-46: Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 400:

⁷¹ Fr. Donichelli T., Sopra la vita e i viaggi del Beato Odorico da Pordenone dell'ordine de'minori: Studi con documenti rari ed inediti, Prato, 1881, p. 217. Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 372:

⁷² Donkin R. A., Between East and West: The Moluccas and the Traffic in Spices up to the Arrival of Europeans, Philadelphia, 2003, p. 124-125. Jacoby D., Mercanti genovesi e veneziani, p. 242. Heyd W., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 78: Dini B., I circuiti de commercio internazionale nel tardo Medioevo // Prodotti e tecniche d'oltremare nelle economie europee. Secoli XIII-XVIII, Settimane di Studi, 29, Firenze, 1998, p. 649.

⁶³ Барсегов Ю., Отказ армян от «берегового права», с. 101-109. Մուրիայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 226:

⁶⁴ Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 369-370: Տիրացյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 45-46: Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 400:

⁶⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 159-160:

Այսպես խաչակրաց նավահանգիստներով համեմունքներ ստանում էր նաև Ալեքսանդրիայից⁷³: Պարզ չէ, թե Օդերիկոյի հիշատակած նավապետը նդե՞լ է արդյոք Կիլիկյան Հայաստանից: Սակայն փաստ է, որ հայ վաճառականները կարողացել են դուրս գալ Միջերկրական ծովի սահմաններից և հասնել Հնդկաստան: Վերոնշյալ վկայություններին օգնության են գալիս Կիլիկյան Հայաստանում և Կիպրոսում կազմված ջննովական նոտարական գործերը, որոնց ծավալուն ժողովածուները, ի դեպ, միայն 1980-ական թվականներին լույս տեսած լինելով չէին կարող ուսումնասիրվել վերոհիշյալ հայ հետազոտողների կողմից: Դրանցում ամփոփված հարյուրավոր ակտերից նրեքն ուղղակիորեն փաստում են Հայկական Կիլիկիայի թագավորության նավատորմ ունենալու իրողությունը: 1274 թ. հունվարին Այասում և 1302 թ. հուլիսին ու օգոստոսին կազմված այդ սկզբնաղբյուրներում հանդիպում ենք Ջիովաննի Ակվաֆրիզիդա⁷⁴, Հակոբոս Տորնելլո⁷⁵ և Հակոբոս Ջերվասիո⁷⁶ անուններով անձանց, որոնք ներկայացված են որպես Կիլիկյան Հայաստանի արքայի, կամ էլ պարզապես Կիլիկյան Հայաստանի ծովակալներ: Վերջիններս, ինչպես կարծում է Կ. Օթթեն-Ֆրուս, հայ արքաների մոտ ծառայության անցած եվրոպացիներ էին⁷⁷: Այս տվյալները թույլ են տալիս համաձայնելու Գր. Միքայելյանի և Ա. Տիրացյանի այն կարծիքին, որ Կիլիկյան Հայաստանը, անկասկած, ունեցել է նավատորմ, որը հավանաբար մեծ չի եղել⁷⁸:

Միջնադարում զարգացած նավատորմը պետությունների ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական ներուժի կարևորագույն

⁷³ **Jacoby D.**, *Mercanti genovesi e veneziani*, p. 240-242.

⁷⁴ *Iohanni Aquefrigide, admirato domini regis Armenie* (**Balletto L.**, *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 14).

⁷⁵ *Iacobo Tomello, Ianuensi, admirato domini regis Armenie. Iacobum Tomellum, admiratum E menie.* (**Pavoni R.**, *Notai genovesi in Oltremare*, B., N 253. **Desimoni C.**, *Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301*, p. 29).

⁷⁶ *domino Iacobo Zervasio, admirato E menie* (**Pavoni R.**, *Notai genovesi in Oltremare*, B., N 281).

⁷⁷ **Otten-Froux C.**, *L'Asie dans le dernier tiers du XIIIe siècle*, p. 155.

⁷⁸ **Микаел ян Г.**, նշլ. աշխ., էջ 400:

բաղադրիչներից էր: Ինչպես տարատեսակ սկզբնաղբյուրներում, այնպես էլ միջնադարյան տնտեսական պատմության շատ հետազոտողների ուսումնասիրություններում Կիլիկյան Հայաստանը XIII-XIV դդ. միջերկրածովյան առևտրական նավագնացային համակարգում ներկայանում է որպես առաջնային հանգրվան: Դա թույլ է տալիս պնդելու, որ Հայկական թագավորության միջազգային առևտրի ապրանքաշրջանառության կազմակերպումն իրականացվել է ժամանակի ամենաբարձր չափանիշներին համապատասխան:

ԳԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

2.1 Ապրանքատնտեսականին և ապրանքաշրջանառությունը
Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական
հարաբերություններում

Ապրանքատնտեսականու քննությունն առևտրի պատմությանը նվիրված յուրաքանչյուր գիտական հետազոտության կարևորագույն բաժիններից է: Այն հնարավորություն է ընձեռում պարզելու, թե որքանով էին Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսության զանազան բնագավառներում ձեռք բերված նյութական հարստությունները ներգրավված միջազգային առևտրում: Այն օգնում է նաև պարզել պետության նշանակությունը որպես տարանցիկ առևտրի հանգուցակետ:

Փորձենք խնդիրը դիտարկել XIII-XIV դդ. Հարավային Եվրոպայի և Ասիայի միջև ձևավորված առևտրական ապրանքաշրջանառության համատեքստում: IX-X դդ. եվրոպացի ազնվականության կենցաղում բացակայում էր անզամ հասարակ սպիտակեղենը, իսկ շաքարը համարվում էր հազվագյուտ քաղցրավենիք¹: Սակայն հեռավոր Չինաստանի, Հնդկաստանի, Մերձավոր Արևելքի ու Հյուսիսային Աֆրիկայի հետ առևտրական շփումների հետ Եվրոպա էին թափանցում տեխնիկական զանազան նորամուծություններ: Հետամնաց ազրարային հարաբերությունները սկսում էին փոխարինվել արտադրական ձեռնարկություններով զինված քաղաքային տնտեսական համակարգով: Է. Աշթորն առանձնացրել է XIII դ. Եվրոպայում լայն տարածում գտած ընդամենը նրկու կարևորագույն սարքավորումներ՝ ոտքի սևղմակով շարժման մեջ դրվող ջուլիակահաստոցը և ջրային շարժիչով աշխատող մահուդագործ մեքեն-

ան, որոնք հեղաշրջող նշանակություն ունեցան միջնադարյան արտադրության հիմք հանդիսացող տեքստիլ ձեռնարկությունների զարգացման համար²: Դրան զուգահեռ՝ մերձավորարևելյան նրկունների արտադրական ներուժն արագությամբ անկում էր ապրում: Այսպես, արաբ պատմիչ Մակրիզին (1364-1442), որը պետական տարբեր պաշտոններ էր զբաղեցրել Եգիպտոսի սուլթանությունում, վկայում է, որ իր օրերում մանլուքյան պետության կողմից կառավարվող բոլոր մեծ ձեռնարկությունները փակված են եղել³: Հետազոտողները նկատում են, որ Մերձավոր Արևելքում սկիզբ առած տնտեսական ճգնաժամի գլխավոր պատճառներից մեկը բնակչության թվի խիստ կրճատումն էր: Չանգվածային կոտորածներով ուղեկցվող մոնղոլական արշավանքները և հաճախակի կրկնվող համաճարակներն ամբողջությամբ փոխել էին տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը: Բաղդադի բնակչությունը, որը 1100 թ. հասել էր 400 հազարի՝ 1258 թ. մոնղոլների կողմից գրավվելուց հետո նվազել էր մինչև 60 հազար: XIV դ. բռնկված «Սև մահ» կոչված համաճարակին Ասորիքում և Պաղեստինում 900 հազարից - 1,2 մլն մարդ (բնակչության 1/3-ը) զոհ է գնացել⁴: Տնտեսական ճգնաժամն արտահայտվում էր ոչ միայն արտադրական ձեռնարկությունների համատարած փակմամբ, այլև գյուղատնտեսության անկմամբ: Ռաշիդ ադ Դինը (1247-1318), որը նրկար տարիներ բարձր պաշ-

² Ashtor E., The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500, Great Yarmouth, Norfolk, 1992, II, p. 262, 270, 273. Նույնի՝ L'ascendant technologique de l'Occident Médiéval // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500, Great Yarmouth, Norfolk, 1992, IV, p. 386-387.

³ Ashtor E., The Economic Decline of the Middle East, p. 273.

⁴ Ashtor E., Le Proche-Orient au bas moyen âge. Une région sous-développée // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500, Great Yarmouth, Norfolk, 1992, I, p. 380-384. Նույնի՝ The Economic Decline of the Middle East, p. 253-254. Петров А., Азиатско-Западноевропейский торговый баланс в средние века // Ближний и Средний Восток, товарно-денежные отношения при феодализме, М., 1980, с. 181-185.

¹ Смет Я., После Марко Поло, М., 1968, с. 37-38.

տոններ էր զբաղեցրել Իլխանությունում, հայտնում է, որ պետության տարածքի միայն տասներորդ մասն էր մշակվում⁵:

Այսպիսով, արդեն XIII դարից սկսած Եվրոպան տնտեսական բազմակողմանի փոփոխությունների շնորհիվ հաղթահարում էր Արևելքի հետ առևտրական կապերում ձևավորված ապրանքային բացասական հաշվեկշիռը: Թանկարժեք մետաղներին փոխարինում էին տարբեր արտադրանքներ: Անմիջական շփման սահմանում գտնվող մերձավորարևելյան ու հյուսիսաֆրիկյան նրկրներն աստիճանաբար վերածվում էին եվրոպական ձեռնարկություններին հումք մատակարարող աղբյուրների:

Վերը նկարագրածին բավական համապատասխան ապրանքաշրջանառության հաշվեկշիռ էր ձևավորվել նաև Կիլիկյան Հայաստանի միջագոյային առևտրական հարաբերություններում: Տարտնուակ սկզբնաղբյուրների քննությամբ պարզվում է, որ լեանտյան առևտրում հիշատակված ապրանքների հիմնական կորիզը կազմող գրեթե ողջ տնտեսական առատորեն ներկայացված է եղել Կիլիկյան քաղաքների շուկաներում: Ասիայի խորքերից ներկրվում էին համնմունքներ, ներկանյութեր, թանկարժեք քարեր, տնքստիլ արտադրության համար որպես հումք ծառայող գանազան նյութեր և այլն: Եվրոպայից մեծ մասամբ ստացվում էր պատրաստի արտադրանք, ինչպես նաև թանկարժեք մետաղներ⁶:

XIII դ. և XIV դ. առաջին կեսին Հարավային Եվրոպայի և Արևելքի միջև ընթացող ապրանքաշրջանառության ուսումնասիրության համար որպես օրինակ կարող է ծառայել Կիլիկյան Հայաստանի, Կիպրոսի և Կրնտնի միջև ձևավորված ապրանքափոխանակությունը: Եվրոպայից Կիլիկյան Հայաստան ժամանած, ինչպես և հակառակ ուղղությամբ շարժվող գրեթե յուրաքանչյուր

⁵ Petrushevsky I., The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khans // The Cambridge History of Iran, Vol. 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed. Boyle J. A., Cambridge, 1968, p. 491.

⁶ Otten-Fraux C., Les échanges commerciaux, p. 124-125. Նույնի՝ Le commerce cilicien du XIIe au XVe siècle // Arménie entre Orient et Occident, Paris, 1996, p. 136.

նախ նախապես խարիսխ էր գցում այդ նրկու կղզիների նավահանգիստներում: Դրանք Եվրոպա ներմուծվող և այնտեղից արտահանվող ապրանքների կուտակման ու վերաբաշխման կենտրոններն էին: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Կիպրոսի առևտրական գլխավոր գործընկերը Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն էր: Այսպես, 1296-1310 թթ. կիպրական քաղաքներում գրառված իտալական նոտարական գործերում հիշատակված ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմել է շուրջ 600275 սալիտակ բյուզանդ (այսուհետև՝ ս. բ.)⁷, որը բաժանելով Կիպրոսի առևտրական գործընկեր պետությունների ու քաղաքների, ստանում ենք հետևյալ պատկերը՝ Կիլիկյան Հայաստան (Այսու և Տարսուն) - 142837 ս. բ.⁸ կամ ամբողջ գումարի 23,79 %-ը, Ջննովա - 135799 ս. բ., 22,62 %: Անկոնա - 89609 ս. բ., 14,93 %: Վենետիկ - 48188 ս. բ., 8,02 %: Կոստանդնուպոլիս, Պերա, Սև ծով - 47241 ս. բ., 7,87 %: Կիպրոս (ներքին առևտուր) 36144 ս. բ., 6,02 %: Մարսել - 34149 ս. բ., 5,7 %: Ապուլիա - 15818 ս. բ., 2,64 %: Հռոդոս - 9550 ս. բ., 1,6 %⁹:

Հարկ է նկատել, որ նոտարական փաստաթղթերն առևտրի ամբողջ ծավալները ներկայացնելու համար ամենևին բավարար չեն: Նախ, դրանցում առկա են բազմաթիվ գործարքներ, որոնցում ապրանքների գներն ու քանակությունը նշված չեն: Դրան գումարվում է նաև այն հնարավոր ապրանքաշրջանառությունը, որն իրավաբանորեն չի գրանցվել: Ապրանքների հավասարակշիռ փոխլրացման շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանը և Կիպրոսը չեն կարող քիտվել որպես առևտրական մրցակիցներ: Կիպրական քաղաքներից և Կրնտն-

⁷ Կիպրոսի թագավորության հիմնական դրամական միավորը՝ սալիտակ կոչված ոսկե բյուզանդը կշեղ է 3,87 գր: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 27 սալիտակ բյուզանդին համարժեք էր 100 հայկական նոր դրամը (Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 383-385):

⁸ Կ. Օթեն-Ֆրաուս ներառելով ընդհանրապես Կիլիկյան Հայաստան ուղղված գործարքները, ինչպես բոլոր հանձնարարականներում, վատահազրերում ու անդորրագրերում ամրագրված գումարները, ստացել է շուրջ 204361 ս. բ. (Otten-Fraux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 169):

⁹ Balard M., La place de Famagouste génoise dans le Royaume des Lusignan (1374-1464), p. 19.

ից Կիլիկիա ներկրված ապրանքների մեջ առաջնային տեղում էին հացահատիկը, կտորեղենը և մետաղները: Հանդիպում է նաև տարատեսակ սննդամթերքներ՝ ձեթ, ընկուզեղեն, ձուկ, պանիր և այլն: Եթե վերջիններս կարող էին լինել այդ կղզիների արտադրանքները, ապա հացահատիկի ու մահուդի մեծագույն մասը, անկասկած, արևմտամիջերկրական էր: Կիլիկիայից Կիպրոս արտահանվող հիմնական ապրանքներն էին բամբակը, հումք մետաքսը, համեմունքներն ու ներկանյութերը¹⁰:

Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական ապրանքաշրջանառության ամբողջական ծավալների մասին կարելի է միայն ընդհանուր պատկերացում կազմել: Առաջին անգամ Ղ. Ալիշանը, հիմք ընդունելով թվային ընդամենը մեկ տվյալ, փորձել է հաշվել Այասում վենետիկցիների իրականացրած առևտրի ծավալները: Այսպես, 1312 թ. Այասի վենետիկյան պայլ Գրիգորիո Դուֆինը դոժին ուղղած նամակում գրել է, որ մեկուկես տարվա ընթացքում վենետիկցի վաճառականների՝ միայն ներմուծած ապրանքներից գանձելով կես տոկոս մաքս, իրեն բաժին է հասել 60 վենետիկյան լիվր գրոսս գումար: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 1 լիվր գրոսը հավասար էր 120 ֆրանկի, ուստի միայն պայլի գրանցած տվյալների համաձայն՝ մեկուկես տարվա ընթացքում վենետիկցիները 1440000 ֆրանկի (60 x 120=7200 x 200=1440000) ապրանք են ներմուծել Այաս¹¹: Զանի որ հետազոտողները շատ այլ պետություններում վենետիկյան առևտրի

ծավալների հաշվումները կատարել են ոսկե դուկատներով¹², ուստի փորձենք ստացված գումարն արտահայտել այդ դրամական միավորով: Ղ. Ալիշանը 1 թագվորինը գնահատում է կես ֆրանկով, իսկ 1333 թ. հունիսի 17-ի տվյալներով մեկ ոսկե դուկատին համարժեք է եղել 24 թագվորինը¹³: 1440000 ֆրանկը ստացվում է 2880000 թագվորին, իսկ սա էլ՝ 120000 դուկատ: Թեև սա բավական արտկառնիչ գումար էր, սակայն այն պայմանական է և չի կարող ներկայացնել Այասում վենետիկցիների ապրանքաշրջանառության ամբողջ ծավալները: Ուշագրավ է, որ նույն Գրիգորիո Դուֆինը դոժին հղած նամակում նշում է, որ իր համար չափազանց դժվար է իրականացնել հարկումը: Մա բերում է օրինակ, որ Ռուձինի և Կոնտարինի անուններով երկու վենետիկցի վաճառականների հիշատակած 1400 արկից ավելի ապրանքներից շատ քիչ գումար է կարողացել գանձել¹⁴: Չի բացառվում, որ Դուֆինը թաքցրել է ստացված շահույթի չափը, սակայն, այսպես թե այնպես, ստացվում է, որ վերոնշյալ թվային տվյալներն ամենևին չեն կարող ներկայացնել Այասում վենետիկյան առևտրի ամբողջ ապրանքաշրջանառությունը: Է. Աշթորի բերած տվյալի համաձայն՝ 1301 թ. վենետիկյան գալերների կողմից Այաս ներմուծված ապրանքների ընդհանուր արժեքը կազմել է 90000 դուկատ¹⁵: Անշուշտ, այստեղ խոսքը միայն կանոնավոր նավագնացությանը կազմակերպված գալերային ուղևորությունների մասին է, քանի որ ամեն տարի Կիլիկյան Հայաստան էին այցելում բազմա-

¹⁰ Ferretto A., Annali storici di Sestri Ponente, p. 185-187. Otten-Fr ox C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 165-166, 171-173. Jacoby D., Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade // Medieval and Renaissance Venice, Chicago, 1999, p. 60. Նույնի՝ Creta e Venezia nel contesto economico del Mediterraneo, p. 96. Coureas N., The Structure and Content of the Notarial Deeds of Lamberto di Sambuceto and Giovanni da Rocha, 1296-1310 // Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication, Leiden-Boston, 2008, p. 229.

¹¹ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 60-61:

¹² Ոսկի դուկատը սկսել է հատվել 1284 թ. վենետիկում և իր ժամանակի ամենաթանկարժեք միջազգային դրամական միավորներից էր. այն հատվում էր մարդը ոսկուց և կշռում 3,452 գր (Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 379):

¹³ Թագվորին (իտալերեն սկզբնաղբյուրներում՝ tacorin, taccolini) արծաթյա դրամը Կիլիկյան Հայաստանում սկսել է հատվել XIII դ. վերջից. այն կշռել է 2,48 գր (Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 384-385: Պտուկեան Ջ., Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, էջ 59-60):

¹⁴ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 60-61:

¹⁵ Քրված տվյալների մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար նշենք, որ 1369 թ. Ելիպտոսի սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող բոլոր տարածքների հետ ջենովացիների իրականացրած առևտրի ծավալները կազմել են շուրջ 400000 դուկատ. 1364 թ. Ջենովայի արտաքին առևտրի հիշատակությունը կազմել է 1570000 դուկատ (Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 44, 100-101):

թիվ այլ գաղերներ և, հատկապես, կոկկեր, որոնք առավելապես ծառայում էին բամբակի տեղափոխմանը: Իսկ թե որքան է եղել կիլիկյան քաղաքներից վենետիկցիների արտահանման ծավալները՝ որևէ կերպ չի պարզվում: Եթե հաշվի առնենք եվրոպական մյուս բոլոր պետությունների ու քաղաքների, մահմեդական, ինչպես նաև տեղացի վաճառականների իրականացրած ներդրումները, ապա կարելի է ենթադրել, որ կիլիկյան Հայաստանի արտաքին առևտրական ապրանքաշրջանառությունը մեծ ծավալներ է ունեցել:

Սահայի խորքերից Այաս ներկրվող ապրանքների կուտակման գլխավոր կենտրոնը Թավրիզն էր¹⁶: Հնդկաստանից ու Հարավարևելյան Սահայի այլ վայրերից կարմիր ծովով Եգիպտոս և Ատրիք բերվող համեմունքների ու դեղանյութերի մի զգալի քանակությունը մինչ Եվրոպա տեղափոխվելն ուղղվում էր Այաս¹⁷: Մամլուքների համար կիլիկյան նավահանգիստները ռազմականության¹⁸ ձեռք բերման կարևոր աղբյուրներ էին¹⁹:

Թեև առևտրի պատմությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում ապրանքները դասակարգված են ըստ աշխարհագրական ծագման, սակայն կիլիկյան Հայաստանում տեղական՝ արհեստավորական ու գյուղատնտեսական արտադրանքների առատ

¹⁶ **Марко Поло**, с. 60. **Манандян Я.**, նշվ. աշխ., էջ 298: **Canestrini G.**, նշվ. աշխ., էջ 335-336: **Pistarino G.**, *Economia e societa del Mediterraneo Genovese*, p. 141. **Depping G.**, *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondations des colonies d'Amerique*, T. 1, Paris, 1830, p. 133-134.

¹⁷ **Բալուրան**, Դաշնագիր խաղաղության, էջ 75: **Lane F.**, *Venice, A Maritime Republic*, p. 130. **Rey E.**, *Les colonies Franques de Syrie aux XIIme et XIIIme siècles*, Paris, 1883, p. 190.

¹⁸ Ռազմականության թվին դասվում էին նաև փայտանյութը, ինչպես նաև որոշ մետաղներ, որոնք օգտագործվում էին զենքի տարբեր տեսակներ պատրաստելու համար:

¹⁹ **Marino Sanuto**, p. 27-29. **Pryor J.**, *Geography, Technology and War*, p. 143. **Jacoby D.**, *The Supply of War Material to Egypt in the Crusader Period // Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, 2005, p. 119. **Fleet K.**, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, p. 113.

տնտեսականու պարագայում այս սկզբունքը միշտ չէ, որ կարելի է կիրառել: Դա անհնար է նույնիսկ տարանցիկ ապրանքների դասակարգման դեպքում, քանի որ նույն ապրանքատեսակը կարող էր բերվել թե՛ Արևելքից, և թե՛ Արևմուտքից:

Բազառություն էին կազմում միայն *համեմունքները*, որոնք Արևելքից ստացվող հիմնական ապրանքներն էին: Հնուաքրքրական է, որ միջնադարում որպես «համեմունքներ» (*spezierie*) ընդունվում էին ոչ միայն բուն՝ մեզ համար ավանդական դարձած համեմունքները, այլ նաև դեղանյութերը, ներկանյութերը, խմիչքը, հոտավետ նյութերը, շաքարը, մեղրը և նույնիսկ որոշ մետաղներ: Թանկարժեք էին համարվում ավելի թեթև կշռով «մանր կամ նուրբ» համեմունքները, որոնցից էին նարդոսը, մելասկը, մշկընկույզը, կուբեբա պղպեղը և այլն: Սև պղպեղը, կոճապղպեղը, դարչինը, խունկը, հոտավետ նյութերը, խմիչքն ու ներկանյութերն անվանվում էին «ծանր» համեմունքներ և ավելի էժանագին էին²⁰: Չնայած Ալեքսանդրիան համեմունքների առևտրի գլխավոր շուկան էր, սակայն Այաս-Թավրիզ մայրուղու ձևավորման հետ այն աստիճանաբար կորցնում էր իր մենաշնորհային դերը: Հնդկաստանից և Մոլլուքյան կղզիներից համեմունքները բերվում էին նրկու ուղիով՝ կարմիր ծովով Ալեքսանդրիա և Պարսից ծոցով Թավրիզ²¹: Հնդկական «նուրբ» համեմունքների մեծ մասը Պարսից ծոցով, իսկ ապա Բաղդադով ներկրվում էր Թավրիզ²²: Ղևդ որում, Գր. Միքայելյանը գտնում է, որ Թավրիզից Եվրոպա տարվող համեմունքների մեծ մասն ամենայն հավանականությամբ անցնում էր Այասով և ոչ թե՛ Տրապիզոնով, քանի որ առաջին դեպքում մինչև Իտալիա ծովային ուղին ավելի

²⁰ **Marino Sanuto**, p. 3, 23. **Pegolotti**, p. 26-27, 59. **Zibaldone**, p. 61. **Карпов С.**, *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье*, с. 110.

²¹ **Donkin R. A.**, նշվ. աշխ., էջ 124-125: **Jacoby D.**, *Mercanti genovesi e veneziani*, p. 242. **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 78: **Dini B.**, նշվ. աշխ., էջ 649:

²² **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 78:

կարճ էր, ինչպես նաև Կիլիկիայում մաքսատուրքերն ավելի ցածր էին²³:

Նոտարական սկզբնաղբյուրներում և Ֆրանչեսկո Պեգոլոտտիի ու Ջիբալդոնե դա Կանալի վաճառականական ձեռնարկներում հիշատակված են Այասում վաճառված համնունքների, դեղանյութերի, խնժերի բացառիկ հարուստ տեսակների՝ մեխակ (garofano), կուբեբա պղպնդ (cubeba), մշկընկույզ (nocemoscada), նրկար պղպնդ, սև պղպնդ, կոճապղպնդ (zenzero, գնջրպի), դարչին (cannella), չաման (cuminum), խավարծիլ (rheum, ռևանդենի), լայնատերև նարդոս (lavandula latifolia), հիլ (cardamomo), հալվնի փայտ (lignum aloes), գնդարիա (zedoaria, արևադարձային բույսի կոճղարմատ), պատատուկ (scamonea), ֆոլիո (follio, հնդկական դեղանյութ), խունկ (ladanum), պաղլնդ (alum, շիբ), քաֆուրի յուղ (canfora), կնքախնժ (lacca), վիշապածառի կարմիր խնժ (daemonorops), մաստիկենու խնժ (mastiche), տրագականդ կոչվող ծառի բուսախնժ (tragacantha), մեղրամոմ և այլն²⁴: XIV դ. կատալոնյան վաճառականական մի ձեռնարկում հիշատակված է, որ Ալեքսանդրիայից, Տրիպոլիից և Կիլիկյան Հայաստանից ձեռք բերվող կնքախնժի տեսակներն ավելի բարձր որակ ունեին, քան Ռոմանիայից ստացվողը²⁵:

Կիլիկյան շուկաներում լայնորեն հիշատակված ապրանքներից էին նաև ներկանյութերը, որոնք օգտագործվում էին եվրոպական տնտեսի ձեռնարկությունների կողմից: Դրանցից էին բրազիլ ծառի փայտանյութը (verzino, brasile), ինդիգոն (լիդակ, indaco, indigo), ոսկեգույն ներկանյութը (auripigmentum), ինչպես նաև շաֆրանը

²³ Микаелян Г., նշլ. աշխ., էջ 364:

²⁴ Pegolotti, p. 59. Zibaldone, p. 108-109. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 161-163. Otten-Froux C., Les relations économiques entre Chypre et le Royaume Aménien de Cilicie, p. 171.

²⁵ Coulon D., Barcelone et le grand commerce d'orient au moyen âge, Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine, ca. 1330-ca. 1430, Madrid: Barcelone, 2004, p. 461.

(քրքում, zafferano)²⁶: Շաֆրան ծաղիկը, որը նաև համնունք է, նրշված է Կիլիկյան Հայաստանում աճող բույսերի ցուցակում, որոնցից հատկապես հայտնի էր կոռիկոսյան տեսակը²⁷:

Միջնադարում սև պղպնդը Հնդկաստանից Եվրոպա ներկրվող գլխավոր ապրանքներից էր: Այասում կազմված նոտարական գործերում բազմաթիվ են պղպնդի առք ու վաճառքի դեպքերը²⁸: Առանձնացնենք դրանցից մի քանիսը. 1279 թ. մարտի 9-ին կնքված գործարքով Ջիովաննի Տավանոն Նիկոլինո Տարտարոյից ստացել էր 1799 հայկական նոր դրամ²⁹ (այսուհետև՝ հ. ն. դ.) և խոստացել վերադարձնել 10 չենտինաիո (չափի ու կշռի միավորների համար տևա առյուսակ 2) և 73 լիբրա պղպնդի տնտրով³⁰: Այս տվյալների քննությունը ցույց է տալիս, որ խոսքը 53,6 հայկական խոշոր բոսոլ (մոտ 340 կգ) պղպնդի մասին է: Հետևաբար, 1 խոշոր բոսոլ պղպնդը 1279 թ. Այասում արժեր 33,5 հ. ն. դ.: 1274 թ. փետրվարի 27-ին ձևակերպված մի այլ պայմանագրում նշված է, որ կիլիկյան Պալո նավահանգստում³¹ խարխիս գցած մի խումբ կատալոնացի վաճառական-

²⁶ Pegolotti, p. 59. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 161-163. Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 72, 77, 86. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 500, 503, 508-509. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 160. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 18. Heyd W., նշլ. աշխ., հ. II, էջ 668:

²⁷ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 16, 21, 29:

²⁸ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 35, 40. B: N 74, 77, 82, 101, 106, 120. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 451-452, 455, 501, 503, 506-507, 516, 518, 525-526.

²⁹ Հայկական նոր դրամը սկսել է հատվել Լևոն Բ-ի գահակալության շրջանում: Այն կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական հարաբերություններում ամենից շատ օգտագործված դրամական միավորներից էր. դրանք 2,9 գր կշռով արծաթյա դրամներ էին: Հետագայում՝ XIV դ. առաջին քառորդում, նոր դրամի արծաթի պարունակությունը նվազեցվել է որի հետ միաժամանակ այն սկսել է արժեզրկվել (Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 385: Պատկերան Զ., կիլիկյան Հայաստանի դրամները, էջ 58-59):

³⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 82. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 506-507.

³¹ Այս նավահանգիստը գտնվում էր Պիրանոս գետի գետաբերանի արևելյան մասում: Լատիններն և իտալներն սկզբնաղբյուրներում այն հիշատակվում էր Portus Palorum, Portus de Pallibus, Porto Pali և այլ ձևերով (Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 395-396):

ներին պատկանող նավի վրա բեռնվել էր 90 աքքայան կանտար (ավելի քան 21 տոննա) ընդհանուր կշռով պղպնդ և պաղլնդ³²: 1279 թ. փետրվարի 24-ի գործարքում ասվում է, որ Ջիովաննի Տավանոն Էնրիկո Գրիմալդիից ստանում էր 3 սպորտա (մոտ 760 կգ) կոճապղպնդ, որի դիմաց պետք է վճարեր 203 ջննովական լիր, 2 սոլդի և 6 դենար գումար³³: Ըստ հաշվումների՝ ջննովական նշյալ դրամական միավորներով վճարված գումարը համարժեք էր մոտ 3595 հ. ն. դ. ի³⁴: Ստացվում է, որ 1 խոշոր թոսլ կոճապղպնդը 1279 թ. Այատում արժեր 29,9 հ. ն. դ.: Նույն թվականի մի այլ աղբյուրի համաձայն՝ կոճապղպնդի բեյնդի տնսակի 1 թոսլի դիմաց վճարվել էր 26 հ. ն. դ.³⁵: Այս ապրանքատնսակի բավական խոշոր քանակության մասին է վկայում 1279 թ. մարտի 30-ին կնքված պայմանագիրը, որտեղ 1009 ջննովական լիվրի և 10 սոլդի (շուրջ 17268 հ. ն. դ.) դիմաց որպես գրավ դրվել էր 30 սպորտա (7602 կգ) ընդհանուր կշռով կոճապղպնդ և պղպնդ³⁶:

Եթե համեմատենք նրա աշխարհագրական ծագումը հստակ է, ապա բամբակը, մետաքսը, զանազան կտորեղենը, տարատնսակ բոլոր գործվածքները և մորթեղենը կարող էին լինել թե՛ ներմուծված, և թե՛ տեղական արտադրության: Ուստի նման շատ ապրանքատնսակների կանդախտանքն առանց որևէ դատակարգման սկզբունքի:

Բամբակի ցանքատարածությունները սփռված էին գրեթե ամբողջ Միջին և Մերձավոր Արևելքում՝ Իրանի բազմաթիվ շրջաններում, Միջագետքում, Ասորիքում, Պաղեստինում և այլուր³⁷: Դեռևս XI-XII դդ. Դաշտային կլիմայում բամբակի մշակությունը բավական զարգացած էր: Բամբակը մեծ մասամբ տեղափոխվում և վա-

ճառվում էր Անտիոքում, որտեղից, արդեն 1140 թ. սկսած, ջննովացի վաճառականներն այն արտահանում էին միջերկրածովյան շատ նրկրներ³⁸: Տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներում բազմիցս խոսվում է կլիմայան հայաստանում մշակված բամբակի բարձր որակի մասին: Նախ անդրադառնանք Պեգոլոտտիին, որն ըստ որակի դասակարգել է իր ժամանակի բամբակի ամենաեռայտնի տնսակները. «Ասորիքի համայում մշակվում է լավագույն բամբակը. հալեպինն այնպիսին է, ինչպես համայինը, հայաստանի³⁹ բամբակը համայից և հալեպից հետո է, Ասորիքի Ծամինը⁴⁰ նույնպես հետևում է համայի և հալեպի տնսակներին, Աքքայի բամբակը գնում է Ծամից հետո, Կիպրոսինը հետևում է Աքքայի բամբակին, Ասորիքի Լաթաքիայի տնսակը նույնպիսի որակի է, ինչպես Կիպրոսինը, Ապոլիայի Բասիլիկատայի բամբակը հետևում է Լաթաքիայի տնսակին, Մալթայինը Բասիլիկատայից հետո է, կալաբրիականը հետևում է Բասիլիկատայի բամբակին, և սիկիլականը, որը գալիս է կալաբրիականից հետո»⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, գերագանց որակի կլիմայան բամբակն անմիջապես հաջորդում էր լավագույնը համարվող ամանոսյան և հալեպյան տնսակներին: Բամբակի մշակմամբ հայտնի էին Կոռիկոս, Սելևկիա և Ադանա քաղաքների մոտակա շրջանները⁴²: Ոչ պակաս արժեքավոր է Մարինո Սանուտոյի վկայությունն առ այն, որ կլիմայան հայաստանում մեծաքանակ բամբակ էր աճում և այն շատ բարձր գին ուներ⁴³:

³² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 35.
³³ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 501-502.
Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 73.
³⁴ Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 370, 382-383:
³⁵ **Diplomatarium Veneto-Levantinum**, p. 41. Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 370:
³⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 106. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 518.
³⁷ **Ashtor E.**, The Economic Decline of the Middle East, p. 262-263.

³⁸ Տեր-Ղևոնդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 138:
³⁹ Ինչպես Գրանչեսկո Պեգոլոտտիի մոտ, այնպես էլ բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրներում կլիմայան հայաստանն ուղղակի անվանվում է հայաստան:
⁴⁰ Թեև Ծամ անվանվել է նաև ամբողջ Ասորիքը, սակայն Վ. Տեր-Ղևոնդյանը է որպես կոչվել է Դամասկոսն ընդգրկող շրջանը (**Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 612):
⁴¹ **Pegolotti**, p. 366-367. **Mazzaoui M.**, նշվ. աշխ., էջ 34: **Jong-Kuk N.**, Le commerce du coton en Méditerranée à la fin du moyen âge, Leiden, 2007, p. 98-100.
⁴² **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 612:
⁴³ **Marino Sanuto**, p. 33. Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 14:

Արևմուտքի վաճառականները բամբակ էին մատակարարում եվրոպական բազմաթիվ քաղաքների տնտեսի ձեռնարկություններին⁴⁴: Տարեկան նրկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը, Վենետիկից Արևելք էր ուղղվում «բամբակի քարավանը» կազմված 5-12 կոկերից: Միջինը 700 տոննա տարողունակությամբ այս նավերը բացառապես ծառայում էին Կիլիկյան Հայաստանից, Կիպրոսից և Ասորիքից դեպի Եվրոպա բամբակի տեղափոխման համար: Քանի որ այն թեթև և մեծ ծավալ պահանջող ապրանքատեսակ էր, նավատերերը տեղ խնայելու նպատակով օգտագործում էին հատուկ սեղմող սարքավորումներ: Սակայն վենետիկյան Սենատը մեծ տուգանքներ էր սահմանել մեկ նավի վրա 800 պարկից (560 տոննա) ավելի բամբակ բեռնելու համար⁴⁵: Բամբակի կուտակման խոշորագույն տարանցիկ կենտրոնը կիպրոսյան Ֆամագուստան էր, որտեղ կառուցվել էին այդ ապրանքի համար նախատեսված մեծ պահեստներ: Այստեղից այն ուղարկվում էր Վենետիկ, Անկոնա, Չենոպա, Ֆլորենցիա, Նեապոլ, Մարսել, Բարսելոնա և այլ քաղաքներ⁴⁶: XIII դ. վերջին և XIV դ. առաջին քառորդին Կիլիկյան Հայաստանը Կիպրոսի համար բամբակի ձեռք բերման գլխավոր աղբյուրն էր՝ այդ դերում գերազանցելով նույնիսկ ասորական նավահանգիստներին: Այսպես, ըստ 1296-1302 և 1307 թթ. կիպրական քաղաքներում ձևակերպված նոտարական հարյուրավոր գործարքների՝ Կիլիկյան Հայաստանից

⁴⁴ **Финонова Н.**, Текстильное производство в Венеции XIII-XV вв. // Страны Средиземноморья в античную и средневековую эпохи, Горький, 1985, с. 149. **Ashtor E.**, The Economic Decline of the Middle East, p. 263-264. **Day J.**, The Levant Trade in the Middle Ages // The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Washington, 2002, p. 808.

⁴⁵ **Луццатто Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 343, 351: **Бл изнюк С.**, Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 83-84. **Mazzaoui M.**, նշվ. աշխ., էջ 37-40:

⁴⁶ **Otten-Froux C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume Aménien de Cilicie, p.171-172. **Ashtor E.**, Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 41, 43. **Jong-Kuk N.**, նշվ. աշխ., էջ 362: **Coureas N.**, The Structure and Content of the Notarial Deeds of Lamberto di Sambuceto and Giovanni da Rocha, 1296-1310, p. 228, 231.

բամբակի գնման վրա ծախսվել է այդ ապրանքի ձեռք բերման համար արված ամբողջ ներդրումների 37 %-ը կամ նշյալ ժամանակամիջոցում Ֆամագուստայում իրականացված բոլոր տեսակի ներդրումների 6,8 %-ը: Ասորական նավահանգիստների համար այդ թվերը կազմում են համապատասխանաբար 25,6 % և 4,03 %⁴⁷: Միևնույն ժամանակ եվրոպական քաղաքներից մեկնող վաճառականները հաճախ ծրագրում էին, որ բամբակ պետք է ձեռք բերեն ռոտարի Կիլիկյան Հայաստանից⁴⁸: Կիլիկիայից գնված բամբակը հայտնի էր նույնիսկ Անգլիայում և Ֆլանդրիայում⁴⁹: Ղ. Ալիշանը, հետազոտելով Բրյուզելում պահպանված արխիվային մի փաստաթուղթ, գրում է. «Փռանկերէն ցուցակի ասի ընդունել Ֆլամանաց ի Հայոց զբամբակ, զհամմունուս, պղպնդ, որդան փայտ»⁵⁰ և այլն⁵¹: Կիլիկյան բամբակի հանդեպ մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նաև մահմեդական վաճառականները: Թեև եգիպտական բամբակի որոշ տեսակներ կարողանում էին մրցակցել նույնիսկ ասորականի հետ, սակայն մշակման ծավալներով Մամլուքյան սուլթանությունը զգալիորեն զիջում էր ինչպես Կիլիկյան Հայաստանին, այնպես էլ Ասորիքին: Ավելին, Մ. Մացցատին փաստում է, որ XIII դ. Արևմուտք ներկրված բարձրորակ բամբակի մեծագույն մասը տվել են Հայկական Կիլիկիան և Ասորիքը⁵²:

Իտալական դիվաններում պահպանվել է նրկու կարևորագույն փաստաթուղթ: Առաջինը 1274 թ. Վենետիկի Սենատի հրամանն է,

⁴⁷ **Бл изнюк С.**, Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 78-79.

⁴⁸ **Otten-Froux C.**, Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient, p. 133.

⁴⁹ **Mazzaoui M.**, նշվ. աշխ., էջ 39-40:

⁵⁰ Ղ. Ալիշանը բրազիլ ծառի փայտանյութին տվել է «որդան փայտ» անվանումը (Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 359):

⁵¹ Dou royaume de Hemenie vient coutons et tote autre espicerie dessus dite (Poivre, B resis, etc.) (Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 359: **De Mas Latrie L.**, Traités de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au moyen âge, Paris, 1866, p. 98-99).

⁵² **Mazzaoui M.**, նշվ. աշխ., էջ 42:

ըստ որի՝ Կիլիկյան Հայաստանում նստող վենետիկյան պայլին հնարավորություն էր ընձևվում Այասում հիմնել ընկերություն, որը կենտրոնացնելու էր բամբակի և բամբակյա կտորեղենի առևտրի մենաշնորհը: Մյուսը վերաբերում է 1283 թ. հուլիսի 22-ին Վենետիկի Մեծ Խորհրդի որոշմանը, որով Կիլիկյան Հայաստանում ստեղծվում էր սինդիկատ, որը զբաղվելու էր Այասից բամբակի, բամբակյա կտորեղենի, ցփսիի և պղպեղի արտահանմամբ: Սինդիկատը գործելու էր պայլի հատուկ հսկողության ներքո, որտեղ առևտրական գործունեություն ծավալելու համար որպես նվազագույն ներդրում սահմանվել էր 200 բյուզանդը (մոտ 100 ոսկե դուկատ)⁵³: Բամբակի առևտրի օրինականացման այս քայլերը նաև միտված էին սահմանափակելու մրցակցությունը և կարգավորելու արագ բարձրացող գները: Այսպես, օրինակ, 1316 թ. վենետիկյան նավով ճանապարհորդող նրկու կատալոնացի առևտրական մեղադրվել էին ընդամենը մեկ պարկ հայկական բամբակի անօրինական արտահանման համար: Իսկ մանտուացի մի վաճառական 1344 թ. օգոստոսի 9-ին ներում էր ստացել Այասից 4 պարկ բամբակի անօրինական արտահանման համար⁵⁴:

Կիլիկյան քաղաքներում վաճառվում էր ինչպես հումքային (cotone mapputo), այնպես էլ մանած բամբակ (cotonum filatum)⁵⁵: Անդրադառնալով Այասում կնքված մի շարք գործարքների⁵⁶: 1279 թ. նոյեմբերի 14-ին Այասում առևտրական միջնորդ Վասիլիոն Մանունլն Լերկարիից պետք է ստանար 313 հ. ն. դ.-ի մահուդ՝ Տարսունում վաճառելու նպատակով: Ձեռք բերված գումարով Վասիլիոն

⁵³ Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 44, 47. Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 51: Mazzaoui M., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁵⁴ Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 74, 174. Mazzaoui M., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁵⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 40. Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 83: Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 162. Dulaurier E., Le Royaume de la Petite Arménie au temps des Croisades // Recueil des historiens des croisades, Documents Arméniens, t. I, Paris 1869, p. CII-CIII.

⁵⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 35, 72, B. N 130, 134, 135. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 451-452, 473, 530, 532-533. Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 181, 191.

պարտավորվում էր 200 ռոտլ (1267 կգ) բամբակ (1 ռոտլի դիմաց՝ 9 նոր դրամ գնով) գնել և հանձնել Մանունլեյին⁵⁷: 1298 թ. տվյալներով Այասում 486 խոշոր ռոտլ (ավելի քան 3078 կգ) հալեպյան բամբակի դիմաց վճարվել էր 6323,5 հ. ն. դ.. հետևում է, որ այս ապրանքատեսակի 1 ռոտլն արժեր 13 հ. ն. դ.⁵⁸: 1301 թ. հունվարի 31-ին Կիպրոսում 6 պարկ⁵⁹ (156 խոշոր ռոտլ կամ 990 կգ) կիլիկյան բամբակի համար վճարվել էր 1726 տուրյան արծաթ⁶⁰, որը, ի դեպ, պետք է վաճառվեր Մարսելում: Այստեղ նույնպես բամբակի 1 ռոտլի արժեքը մոտ 13 հ. ն. դ.⁶¹: Հետևաբար, հայկական և հալեպյան բամբակի տեսակները նույն զինն ունեին:

Կիլիկյան շուկաներում վաճառվում էր նաև պուխրամ (bucherami, bocharanum, buckram) կոչված բամբակյա գործվածքը, որի անունը ծագում էր Միջին Ասիայի Բուխարա քաղաքից⁶²: Հայտնի էր Երզնկայում արտադրված պուխրամը, որն Էրզրումով բերվում էր Այաս⁶³: Բամբակյա արտադրանքների թվում հիշատակվել են նաև զանազան գործվածքներ, ինչպես նաև սավան, բաճկոն, շապիկ, բարձ, տաբակ և այլն⁶⁴:

⁵⁷ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 130. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 530.

⁵⁸ Diplomatarium Veneto-Levanticum, p. 41. Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 369:

⁵⁹ Մեկ պարկում կարելի էր տեղավորել 26 ռոտլ բամբակ (Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 369):

⁶⁰ 2,5 տուրյան արծաթին համարժեք էր 3 հ. ն. դ. (Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 164).

⁶¹ Polonio V., նշվ. աշխ., N 211:

⁶² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 77. Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 170.

⁶³ Bautier R., Les relations économiques des Occidentaux avec les pays de l'Orient au moyen âge // Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien, ed. M. Mollat, Paris, 1970, p. 318. Michel F., Recherches sur le commerce, la fabrications et l'usage des étoffes de soie d'or et d'argent et autres tissus précieux en Occident, principalement en France pendant le moyen âge, Paris, 1854, p. 34. Mazzaoui M., նշվ. աշխ., էջ 180:

⁶⁴ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 7, 14, 38, 45, 72, 79. Պտուկման Ջ., Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությանը, «Հանդես անսօրենյ», 1961, N 1-12, էջ 743-744: Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 370:

Հնուց ի վեր *մետաքսը* համարվել է Արևելք-Արևմուտք առևտրի ամենախորհրդանշական ապրանքատեսակը: Հին աշխարհում մետաքսի արտադրության մենաշնորհը պատկանում էր Չինաստանին: Սակայն Հուստինիանոս կայսեր (527-565) օրոք թթննու շերամը ներմուծվել էր Բյուզանդիա⁶⁵: Իտալիայում մետաքսյա գորվածքների արտադրության առաջին հիշատակությունները վերաբերում են X դ. առաջին կեսին: XIII դ. Ֆլորենցիայից քիչ հեռու գտնվող տոսկանական Լուկա քաղաքը դարձել էր Եվրոպայի մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոնը: Այն կլանում էր ջենովացիների կողմից Եվրոպա բերվող հումքային մետաքսի մեծագույն մասը⁶⁶: Չնայած XIII-XIV դդ. տիրապետող գյուղատնտեսական խորը ճգնաժամին՝ Հուլավյանների պետությունում թթննիների մշակման և միաժամանակ հումքային մետաքսի արտադրության ծավալները ոչ միայն չէին նվազում, այլև աճում էին⁶⁷: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված են Իլլսանության տարբեր շրջաններում արտադրված մետաքսի տեսակներ: Բարձրորակ էր լեզին (*leggi կամ lezi*), որն իր անունն ստացել էր Գիլանի շրջանի Լահիջան քաղաքից: Հայտնի էին նաև Գիլանի (*seta ghella*), Մազանդարանի (*seta massandroni*), Թալիշի (*seta talani*), Շաքիի (*sicchi կամ sacchi*), Գանձակի (*canzia, cancia*), Շամախիի (*chamaki*) և շատ այլ տեսակներ⁶⁸: Եվրոպացի վաճառականները մետաքս ներմուծում էին նաև հեռավոր Չինաստանից, որտեղ այն շատ ցածր գին ուներ⁶⁹:

⁶⁵ Lopez R. S., China Silk in Europe in the Yuan Period // Journal of the American Oriental Society, 1952, V. 72, N 2, p. 72.

⁶⁶ Del Punta I., Lucca e il commercio della seta nel Duecento // Per Marco Tangheroni. Studi su Pisa e sul Mediterraneo medievale offerti dai suoi ultimi allievi, Pisa, 2006, p. 99-127. Muthesius A., Silk in the Medieval World // The Cambridge History of Western Textiles, V. 1, Cambridge Un. Press, 2003, p. 333-334.

⁶⁷ Petrushevsky I., նշվ. աշխ., էջ 504-505:

⁶⁸ Pegolotti, p. 297-300. Марко Поло, с. 58, 252. Ashtor E., The Economic Decline of the Middle East, p. 265-268. Petrushevsky I., նշվ. աշխ., էջ 504-505: Heyd W., նշվ. աշխ., II, էջ 670-673:

⁶⁹ Lopez R. S., China Silk in Europe in the Yuan Period, p. 75. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 63.

XIII դ. 50-60-ական թթ. վերջից մինչև XIV դ. 40-ական թթ. Թավրիզից Այաս մեծաքանակ չինական մետաքս է ներկրվել: Այդ նրկու քաղաքներում օգտագործված չափի ու կշռի միավորների համեմատության մեջ համեմունքներից անմիջապես հետո նշված է մետաքսը⁷⁰: Մի շարք հետազոտողների կարծիքով վերոնշյալ ժամանակամիջոցում Իտալիա և Ֆրանսիա ներմուծված չինական մետաքսի մեծ մասը ձեռք էր բերվել Այասում և սեծովյան որոշ նավահանգիստներում⁷¹: Ի դեպ, Իրանից Այաս և Տրապիզոն արտահանված հումքային մետաքսը և մետաքսյա հագուստը բարձր որակ է ունեցել⁷²: Կիլիկյան Հայաստանի շուկաներում վաճառվում էին մետաքսի բազմաթիվ տեսակներ⁷³: Այսպես, Այասում 1277 թ. սեպտեմբերի 20-ին կնքված մի գործարքով Գրիմալդո Բնասանինոն կոմսնդայի պայմանով Օբերտո Պիկամիլոյից պետք է ստանար մոտ 4036 հ. ն. դ. արժեքով 1 ֆարդել կշռով Ջիջերիոյի մետաքս (*seta de Gigerio*)⁷⁴: 1214 թ. Լևոն Ա-ի կողմից Երուսաղեմի հյուրընկալ ասպետներին վարձավճարով տրամադրված Կիլիկիայի մի շարք շքջանների թվում հիշատակված է նաև ճկերի շրջանը, որը լատիններենով կազմված պայմանագրում նշված է Giguerei ձևով: Այն գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի հարավարևելքում՝ Հայկական կամ Ալեքսանդրնտի ծոցի ափին, որտեղ, անշուշտ, կարող էին զբաղվել

⁷⁰ Pegolotti, p. 30.

⁷¹ Lopez R. S., China Silk in Europe in the Yuan Period, p. 74. Bautier R., նշվ. աշխ., էջ 291: Balard M., Genes et la mer Noire (XIII-XV siècles) // Revue historique, T. CCLXX, Paris, 1983, p. 35-36. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 115. Lucidi M., La seta e la sua via, De Luca, Roma, 1994, p. 38.

⁷² Карпов С., Трапезундская империя и Западноевропейские государства, с. 32.

⁷³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 17, 83. Jacoby D., Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction // Byzantium, the Muslim World, and the Christian West, Dumbarton Oaks Papers, 58, 2004, p. 234. Նույնի՝ Mercanti genovesi e veneziani, p. 240-241. Del Punta I., նշվ. աշխ., էջ 114, 120:

⁷⁴ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 17.

շերտնապահությանը և մետաքսի արտադրությանը⁷⁵: Ջիջերիո տեղանվան մյուս տարբերակը կարող էր լինել մետաքսի արտադրությանը հայտնի Իլխանության մերձկասպյան Գուրգան կամ Ջուրջան (Gurgan, Djurdjan) նահանգը⁷⁶: 1277 թ. նոյեմբերի 2-ին Այասում ձևակերպված կոմսնեդայի պայմանագրով Գվիլելմո դե Գրիգորիոն Գանդինո դե Մարիից ստանալու էր 2000 հ. ն. դ. արծնով երկու տնասկի հումքային մետաքս՝ *seta cancia et garldabam*, որոնք պետք է վաճառեր Աքքայում: Եթե *garldabam* տնասկն անորոշ է, ապա *cancia*-ն Գանձակից ստացվող մետաքսն էր⁷⁷: Հիշատակված են նաև մուգ կարմիր գույնի (*seta chermisi*), նուրբ (*seta sottile*), ինչպես նաև բարձրորակ լեզին: Ընդ որում, վերջինի դիմաց հատուկ նշված է, որ այն ձեռք է բերվել Հայկական ծոցից, ամենայն հավանականությամբ՝ Այասից (*leggi del Golfo d'Erminia*)⁷⁸: Իտալացի միջնադարացու Իգնասիո դել Պունտան սկզբնաղբյուրներից դուրս է գրել Լուկա ներմուծված հումքային մետաքսի տնասկները, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցրել կիլիկյան Հայաստանի Մամեստիա քաղաքի անունն ունեցող արտադրանքը⁷⁹: 1309 թ. նոյեմբերի 19-ին Ֆամագուստայում կնքված գործարքով Միմոնինո Չեվոլա անունով մի վաճառական ձեռք էր բերել Պերայից բերված տարատեսակ ապրանքներ, որպեսզի վաճառեր Այասում: Ապրանքների թվում նշված է «կավալի» անվանումով հումք մետաքսի մի տեսակ, որն այլ սկզբնաղբյուրներում չի հիշատակվում⁸⁰: Կրկին Ֆամագուստայում 1300 թ. դեկտեմբերի 13-ի պայմանագրում հիշատակվել է հատուկ Այասի անվանումը կրող մետաքս (*seta di Laiazzo*)⁸¹:

⁷⁵ Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 124. Հայաստանի պատմության առաջ, էջ 76-77:

⁷⁶ Ashtor E., *The Economic Decline of the Middle East*, p. 266.

⁷⁷ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, B. N 43.

⁷⁸ Pegolotti, p. 59, 297. Zibaldone, p. 61. Bautier R., նշվ. աշխ., էջ 318: Jacoby D., *Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio*, p. 271.

⁷⁹ Del Punta I., նշվ. աշխ., էջ 106, 109:

⁸⁰ Balard M., *Notai genovesi in Oltremare*, B., III N 28.

⁸¹ Polonio V., նշվ. աշխ., N 149:

«Միսուանում» կարդում ենք. «...ընդ նմին և ազգ ինչ ոսկեճանուկ մետաքսնայ դիպակի. զի եթե Սմբատ թագաւոր ի վենետկոյ գնէր դիպակս ոսկեթելս (ինն փերթ) (յամի 1298) յընծայ սուլտանին, նորայր նորա Օշին արքայ՝ յամին 1310 առաքէր ընծայ առ Դուքս վենետկոյ դիպակս ոսկեթելս (*Drapis ad aurum* կամ *Drapis setae* գրեալ ի դիւանս վենետկոյ)»⁸²: Վենետիկյան սկզբնաղբյուրների մի արժեքավոր հավաքածուից տեղեկանում ենք, որ կիլիկիայի Սմբատ արքային (1296-1298) ոսկեթել դիպակ վաճառած վենետիկցի առևտրականի անունը Մարկո Միքայել Լո Թաթարո է եղել: Փաստաթղթում նշված է, որ մեկ փերթ կամ կտոր ոսկեթել դիպակի դիմաց վճարվել էր 800 հ. ն. դ.⁸³: Ոսկե թելներով զարդարված մետաքսյա կտորը և հագուստը կարող էին լինել և՛ եվրոպական, և՛ տեղական արտադրության: Ըստ իտալական սկզբնաղբյուրների՝ 1283 թ. վենետիկյան շուկաները հնդկացի ոսկեդիպակի (*samitti*, *xamittos* et *drapos omnes sete ultramarino*) ձեռք բերման գլխավոր աղբյուրներն Այասը և Աքքան էին⁸⁴: Սկսած 1295 թ.՝ Եվրոպա ներմուծված ապրանքների ցանկում հայտնվել էր կիլիկյան Տարսոն քաղաքի անվանումն ունեցող մետաքսյա կտորը (*pannus tarsicus*, *pannus de Tarsico*)⁸⁵: Անգլիայում 1328 թ. օտարերկրյա վաճառականներին տրված առևտրական շնորհագրերում բազմաթիվ ապրանքների կողքին տեղ էր գտել ջենովացիների կողմից ներմուծված միևնույն տարածքյան մետաքսյա կտորեղենը⁸⁶: Դ. Ջեյքոբին գտնում է, որ 1317 թ. Ֆրանսիա բերված ապրանքների ցանկում հանդիպող

⁸² Alishan L., *L'Ameno-Veneto*, p. 66-67, 133-134. Նույնի՝ Միսուան, էջ 369, 371:

⁸³ *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, p. 38-39.

⁸⁴ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 83: Jacoby D., *Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction*, p. 234. Otten-Froux C., *Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie*, p. 171. Dini B., նշվ. աշխ., էջ 653:

⁸⁵ Jacoby D., *Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction*, p. 233-234.

⁸⁶ Emile Vincens M., *Histoire de la République de Gènes*, T. 1, Paris, 1842, p. 384.

«թուրքական» անվանված ոսկե թելերով ասնդնագործված կտորը, ամենայն հավանականությամբ, արտադրված է եղել Կիլիկյան Հայաստանում և հյուսիսի թուրքական շրջաններում⁸⁷: Սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են նաև մետաքսյա բարձր, շալ, վերարկուներ, դրամապանակներ և այլն⁸⁸:

Առավելապես արևելյան ծագում ունեցող Դերբենդով ու Սև ծովով ներկայիս Ռուսաստանի տարածքներից և Ասիայի հեռավոր շրջաններից Կիլիկյան Հայաստան ներմուծված թանկարժեք մորթեղենը: Տարածված էին կզաքիսի, սամույրի, ջրասամույրի, սկյուռի, կուղբի, աղվեսի, վայրի կատվի մորթու տեսակները, որոնք վաճառվում էին ինչպես առանձին, այնպես էլ տարբեր հագուստների օժանդակ մասերի տեսքով: Հատկանշական է, որ թանկարժեք մորթեղենը խաչակրաց տիրույթներ հիմնականում ներկրվում էր Կիլիկյան Հայաստանի տարածքով⁸⁹:

Մեծ հռչակ էր վայելում Կիլիկյան Հայաստանում նրբագեղմ այծի բրդից արտադրված գործվածքը՝ *ցիսիս*: «Ընդ այծեմանց ի դէպ է իմանալ և զընտանին այծ ստևագեղ, որ ի հնումն յոյժ հռչակեալ էր, և մի ի նշանագոյն և շահաբեր ձեռագործաց վաճառուց ներկրիս էր, յաուրս մերոց պայագատաց՝ Յփսի նոցին, յաճախ զննալ յԻտալացոց և կոչնցնալ ի նոցանէ Zambellotto կամ Ciambellotto»⁹⁰: Եվրոպացիների կողմից «կամելոտ» անվանված այս գործվածքը պատրաստում էին ոչ միայն այծի, այլև ուղտի ու ոչխարի բրդից: Կիլիկյան Հայաստանում ցիսիի արտադրության

⁸⁷ **Jacoby D.**, Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction, p. 234.

⁸⁸ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 40. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas, p. 455. **Պտուկման Ջ.**, Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականութիւնը, էջ 743-747: **Dulaurier E.**, նշվ. աշխ., էջ CII-CIII:

⁸⁹ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 105, B. N 7, 14, 72. **Rey E.**, Les colonies Franques de Syrie, p. 208. **Delort R.**, Le commerce des fourures en Occident à la fin du moyen âge (vers 1300-vers 1450), École française de Rome, V. 1, Palais Farnèse, 1978, p. 259.

⁹⁰ **Ալիշան Ղ.**, Սիսուսն, էջ 31:

գլխավոր կենտրոնն Այասն էր⁹¹: Ի դեպ, տեղական արտադրության ծավալները չէին բավականացնում այս ապրանքատեսակի մեծ պահանջարկը, որը լրացվում էր կիպրական ցիսիի հաշվին⁹²:

Կիլիկիայի շուկաներում վաճառվող եվրոպական ապրանքների հաշվեկշռում *մահուղն* առաջնային նշանակություն ուներ: Ինչպես եվրոպական շատ այլ ապրանքատեսակների պարագայում՝ Կիլիկյան Հայաստան մահուղը գլխավորապես ներկրվում էր Կիպրոսից⁹³: Այստեղ կնքված գործարքներում հիշատակվում են միջնադարի եվրոպական մահուղի ամենահայտնի տեսակները՝ Իրիդայի, Իպրի, Ավինյոնի, Նարբոննայի, Ֆրանսիայի Ծամպան նրկրամատում գրտեվող Ծաղոն կամ Յաղոն քաղաքի բազմազույն ու տարատեսակ արտադրանքները և այլն⁹⁴: 1277 թ. մի գործարքում հանդիպում ենք բարձրորակ մահուղի նրկու տեսակ՝ 16 կտոր կարմիր գույնի, ծալքերով և 6 կտոր Սասնոյի կանաչ գույնի⁹⁵: Բավական հայտնի էր նաև Իտալիայի Լոմբարդիա նրկրամասի ձեռնարկությունների արտադրանքը⁹⁶: XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին Կիպրոսում գործած ջենտվացի նոտարներ Լամբերտո դե Սամբուչետոյի և Ջիովաննի դե

⁹¹ **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 704-705: **Rey E.**, Les colonies Franques de Syrie, p. 219. **Canale M. G.**, Nuova istoria della Repubblica di Genova, del suo commercio e della sua letteratura, dale origini all'anno 1797, V. 3, Firenze, 1860, p. 246.

⁹² **Бл изнюк С.**, Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 110-113.

⁹³ Նույն տեղում, էջ 110-112:

⁹⁴ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. N 27, 29, 30, 31, 47, 50, 130, 134, 135, 136, 138. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas, p. 530, 533-534. **Dulaurier E.**, նշվ. աշխ., էջ CII-CIII: **Abulafia D.**, Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, p. 196. **Նույնի՝** A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca, Cambridge, 2002, p. 182. **Laurent H.**, Un grand commerce d'exportation au moyen âge: La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (Xlle-XVe siècle), Paris, 1935, p. 83, 106, 192.

⁹⁵ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. N 49.

⁹⁶ Նույն տեղում, A. N 39, 51, B. N 1, 18, 51, 53, 80: **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas, p. 453-454, 460-461, 504-505. **Otten-Froux C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 170.

Ռոքայի հնդինակած յոթ պայմանագրում Կիլիկիա ուղարկված մահուդի և ուղտի բրոյա գործվածքների ընդհանուր արժեքը կազմել է 11.348 ս. բ. (կամ Կիպրոսից Կիլիկիա ուղղված բոլոր ներդրումների մոտ 8,5 %-ը): Դրանցում գերակշռում է ֆրանսիական մահուդը⁹⁷: 1315 թ. հուլիսի 24-ին Պերայում կնքված գործարքով Կոստանդնուպոլսի բնակիչ Սալվեստո դ'Աստին ուն Անդրևա Մորինոյից ձեռք էր բերել մեծաքանակ ֆրանսիական մահուդ, որպեսզի այն վաճառեր Սիսում⁹⁸: Եվրոպական մահուդը Կիլիկյան Հայաստանով արտահանվում էր դնալի հյուսիս, ինչի մասին վկայում են Այասում կնքված նոտարական մի շարք գործեր: Դրանց մեծ մասում տեղափոխման ու վերավաճառման նպատակակետերը Սեբաստիա և Կոնիա քաղաքներն են եղել⁹⁹:

Կիլիկյան քաղաքներում մեծ սպառում ունեն նվրոպական *կտավը*, որոնցից հայտնի էին Ռեյմսի, Ծամպանի, գերմանական, հյուսիսիտալական արտադրության և այլն¹⁰⁰: Պեգոլոտտին հիշատակում է Այասում վաճառված նրկու որակի կտավ՝ կաննփի կոշտ և վուշի¹⁰¹: Ֆրանսիական կտավին վերաբերող առանձին կետ կա 1288 թ. Լևոն Բ-ի՝ ջենովացիներին շնորհած արտոնագրում. «... եւ զինչ իսկի ֆռանկ կտաւ նլնէ հաստ ու բարակ, ու զինչ իսկի քթան նլնէ հաստ ու բարակ, նայ տայ ի յղոտաբնոն նոր դրամ քսան...»¹⁰²: Արտահայտիչ է հետևյալ խոշոր գործարքը. 1277 թ. նոյեմբերի 22-ին Այասում Սիմոն Լերկարին Անդրիոլո Դրոգոյից կումմենդայի պայ-

մանով ստանում էր 126 կտոր (pezza) շամպանյան կտավ, որը համարժեք էր 1460 ջենովական կաննայի (4340,58 մետր)¹⁰³: Մեկ այլ գործարքում հիշատակվել է կտավի էլ ավելի մեծ քանակություն՝ 229 կտոր¹⁰⁴: Եվս մի սկզբնաղբյուրում 30 բրաչչո (մոտ 20,5 մետր) կտավը գնահատված է 90 հ. ն. դ.-ով¹⁰⁵: Վաճառվում էր նաև կտավազգեստ¹⁰⁶:

Կարևոր ապրանքներից էին նաև տարատեսակ գորգերը¹⁰⁷: Կիլիկյան Հայաստանում արտադրված գորգերն այնպիսի հռչակ են փայնել, որ, ըստ որոշ տվյալների՝ Եվրոպայում մինչ այժմ տարածված կարպետ անվանումը ծագել է հայկական կապերտ (կամ կարպետ) բառից¹⁰⁸: Հիշատակվում են կոռիկոսյան գորգերը¹⁰⁹:

Առք ու վաճառքի պայմանագրերից, Կիլիկյան Հայաստանում հաստատված օտարազգիների կտակներից և այլ սկզբնաղբյուրներից կարելի է դուրս գրել նվրոպական արտադրության բազմաբնույթ ապրանքներ: Բացի տեքստիլ տարատեսակ արտադրանքներից, նվրոպացիները կիլիկյան շուկաներում վաճառում էին շաքար, ընկուզեղեն, պանիր, ձիթայուղ, զինի, օճառ, պղինձ, անագ (կլայնկ), ոսկի, արծաթ, վննտիկյան ապակեղեն, սնդիկ, կորալային զարդեր (քուստ), փղոսկր, մում, փայտանյութ, նավի մասեր՝

⁹⁷ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 2, 20, 23, 63. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., II N 70, 73. Polonio V., նշլ. աշխ., N 91, 238: Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 165, 173. Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестососцев на Кипре, с. 110-112.

⁹⁸ Pistorino G., Dal decline sul mare di Levante tra cristiani, p. 117.

⁹⁹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N, 49, 50, 51, 135. Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'A'las, p. 533.

¹⁰⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 1, 7, 14, 49, 51, 53. Polonio V., նշլ. աշխ., N 363, 401, 404: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 121. Dulaurier E., նշլ. աշխ., էջ CII-CIII:

¹⁰¹ Pegolotti, p. 59.

¹⁰² Պտուկեան Ջ., Կիլիկեան Հայաստանի վաճառականութիւնը, էջ 742:

¹⁰³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 53.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, B. N 49:

¹⁰⁵ Այստեղ ամենայն հավանականությամբ օգտագործվել է բրաչչոյի վննտիկյան տեսակը, քանի որ բերված տվյալը քաղված է 1303-1304 թթ. վննտիկցիների կողմից Այասի բերրի թալանման և ապա 1307 թ. վնասների հատուցման համար կազմված ապրանքների ցանկից (Պտուկեան Ջ., Կիլիկեան Հայաստանի վաճառականութիւնը, էջ 744):

¹⁰⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 47.

¹⁰⁷ Նույն տեղում, B. N 14, 38, 79: Ալիշան Ղ., Սիսուման, էջ 370:

¹⁰⁸ Микаел ян Г., նշլ. աշխ., էջ 393:

¹⁰⁹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 164.

հատկապես թիակներ, զինամթերք և այլն¹¹⁰: Մահմեդական վաճառականներն Այասում ձեռք էին բերում եվրոպական օճառ և վերավաճառում Ալեքսանդրիայում¹¹¹: Անշուշտ, վերոնշյալ ապրանքներից ոչ բոլորն էին արևմտաեվրոպական արտադրության, ինչպես, օրինակ, սնունդ (բացի հացահատիկից) ներկայացնող տնտեսները, որոնք հիմնականում կիպրական կամ կրետական ծագում ունեին:

Կիլիկյան Հայաստանը միջազգային շուկայում ներկայանում էր տեղական գյուղատնտեսական ապրանքների, ինչպես նաև *օգտակար հանածոների* լայն տեսականիով: Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկիայում մետաղների արդյունահանումն ու մշակումը բավական մեծ ծավալներ է ունեցել: Դեռևս XII դ. Կիլիկիան Ասորիք ներմուծված մետաղների հիմնական աղբյուրներից էր¹¹²: Թեև գործարքների բովանդակությունից դժվար է որոշել վաճառված մետաղների տեղական արտադրության կամ ներմուծված լինելը, բերենք առավել արտահայտիչ մի քանի օրինակ: Այասում 1274 թ. փետրվարի 27-ին պիզացի առևտրական Ռիքոմանտն մի այլ պիզացու՝ Բանդենարոյի հետ գործարքում որպես գրավ դրել էր 420 կտոր երկաթ՝ 38 քրքայան կանտար կշռով (մոտ 8907 կգ)¹¹³: 1277 թ. հոկտեմբերի 22-ի գործարքում Այասից Տյուրոս և Աքքա ճանապարհվող նավի վրա բարձվել էր երկաթի բավական խոշոր քանակություն (40-50 կանտար)¹¹⁴: Այասում 1277 թ. նոյեմբերի 11-ին Ռիչիո դի Նոլին Նիկոսիայի բնակիչ Ջիովաննի կամերլանգոյին վաճառել էր 35-40

¹¹⁰ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 28, 86. B. N 64, 71, 138. **Alishan L.**, L'A meno-Veneto, p. 180. **Polonio V.**, նշվ. աշխ., N 205: **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 18, 65, 227. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 9, 18, 147, 164. **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'A ménie, p. 155-157. **Otten-Froux C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 173. Թիսթան վ., նշվ. աշխ., էջ 45:

¹¹¹ **Fleet K.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

¹¹² **Տեր-Ղևոնդյան վ.**, նշվ. աշխ., էջ 138:

¹¹³ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 33.

¹¹⁴ Նույն տեղում, B. N 35: **Ferretto A.**, Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, p. 178. **Jacoby D.**, New Venetian Evidence on Crusader Acre // The Experience of Crusading, V. 2, Defining the Crusader Kingdom, Cambridge, 2003, p. 255-256.

կանտար երկաթ (կիպրական կանտարի չափով), որը պետք է տեղափոխվեր Կիպրոս: Պայմանագրում խոսքը մինչև 1480 հայկական մեծ թուղ (9375,8 կգ) երկաթի մասին է¹¹⁵: Հանդիպում են նաև անագ (stagnum) և կապար (piombo)¹¹⁶: Ուշագրավ է, որ Լոնդոնի և Այասի կշռի միավորների համեմատությունը Պեգոլոտտին իրականացրել է անագի օրինակով, ինչը երկու քաղաքների միջև այդ մետաղի հիշատակության մասին ուղղակի վկայություն է¹¹⁷: Վենետիկցի նոտար Ֆելիչե դե Մերլիսի կազմած փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ 1317 թ. մարտի 20-ին Անդրեա Բանցոնոն Ֆամագուստայի բնակիչ Ջիակոմո Լանբարդոյին հանձնարարել էր գնել 23 կանտար (թեթև գործարքում օգտագործվել է կանտարի վենետիկյան տեսակը, ապա ստացվում է 1202,164 կգ) պղինձ և 6 կանտար (138 կգ) անագ՝ Այասում վաճառելու համար¹¹⁸:

Միջնադարյան առևտրի պատմության մի շարք ուսումնասիրողներ ուրվագծել են XIII-XIV դդ. Եվրոպայից Արևելք թանկարժեք մետաղների հոսքի հիմնական ուղիները: Ոսկին և արծաթը Լյեմստրոնական Եվրոպայի երկրներով թափանցում էին Իտալիա, որտեղից էլ տեղափոխվում էին Արևելքի բոլոր այն երկրները, որոնք առևտրական սերտ շփումների մեջ էին եվրոպական ծովային տերությունների, այդ թվում և Կիլիկյան Հայաստանի հետ¹¹⁹: Այս մասին ուշագրավ վկայություններ են հաղորդում Ֆրանչեսկո Պեգոլոտտին և Ջիբալդոնո դա Կանալը: Նրանցից առաջինն Այասի և եվրոպական քաղաքների չափերի ու կշիռների միավորների համեմատական վերլուծության մեջ գրելով ամենուրեք շեշտում է ոսկին և արծաթը: Նա

¹¹⁵ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. N 46.

¹¹⁶ Նույն տեղում, A. N 19, B. N 15:

¹¹⁷ **Pegolotti**, p. 62.

¹¹⁸ **Bondi Sebellico A.**, նշվ. աշխ., h. 2, N 1307: **Otten-Froux C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 173.

¹¹⁹ **Spufford P.**, Money and Its Uses in Medieval Europe, Cambridge, 1988, p. 149-156. Նույնի՝ Le role de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle // Études d'histoire monétaire, Lille, 1984, p. 389. **Lane F.**, Exportations vénitiennes d'or et d'argent de 1200 à 1450 // Études d'histoire monétaire, Lille, 1984, p. 32-39. **Coureas N.**, Economy // Cyprus: Society and Culture 1191-1374, Leiden, 2005, p. 142.

թվարկում է Եվրոպայում արդյունահանված արծաթի 9 տնասկ, որոնք օգտագործվում էին Այասի դրամահատարանում: Հետաքրքրական է, որ վենետիկյան, ջննտվական կնիքներ կրող ձուլակտորների հետ միասին այստեղ հիշատակված է նաև Պրահայի մոտակայքում գտնվող հանքից արդյունահանված «Բոհեմական» կոչված արծաթի հայտնի տնասկը: Թե՛ կիպրոսի, և թե՛ կիլիկյան Հայաստանի դրամահատարաններում բարձր հարզ ուներ Ֆրանսիայի Տուր քաղաքի անվանումը կրող արծաթը: Նշված են նաև Սարդիներիայում և Սիկիլիայում մշակված արծաթը¹²⁰: Իսկ XIV դ. առևտրական մի այլ հանրահայտ ձեռնարկի հեղինակ Զիբալդոնն ուղղակիորեն գրում է, որ վենետիկցիները բարձրորակ արծաթի ձուլակտորներ էին ներմուծում կիլիկյան Հայաստան, որոնց վրա դրոշմված էր Ս. Մարկոսի (վենետիկյան) Հանրապետության կնիքը: Դրանք լայնորեն սպառվում էին Սաում գործող հայկական դրամահատարանում¹²¹: Թանկարժեք մետաղները հաճախակի հիշատակվում են նաև նոտարական փաստաթղթերում, որոնցում դրանք ծառայել են և՛ որպես առք ու վաճառքի առարկա, և՛ ներդրում գործարքներում¹²²: Օրինակ, Այասում 1277 թ. սեպտեմբերի 20-ին Գրիմալդո Բուստանիոն Բոտներիկո Լերկարիից Ատրիք և Ալեքսանդրիա մեկնելու և առևտուր անելու համար կոմմենդայի պայմանով ստանում էր 231 ջննտվական լիբրա արծաթ (73,227 կգ)¹²³: Այասում 1279 թ. մարտի 10-ին կնքված մի գործարքում որպես գրավ դրվել էր 800 հայկական դրամակշիռ ոսկի (մոտ 3,62 կգ)¹²⁴:

¹²⁰ Պեգոլոտտին ավելացնում է, որ արծաթն օգտագործվում էր հայկական «թագվորին» (taccolini) կոչվող արծաթյա դրամի հատման համար (Pegolotti, p. 60).

¹²¹ Zibaldone, p. 62. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 111-112, 161. Spufford P., Money and Its Uses in Medieval Europe, p. 152-153. Lane F., Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice: Coins and Moneys of Account, V. 1, Baltimore, London, 1985, p. 163, 486.

¹²² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 1, 20, 51, 52, 85, 106. Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 370:

¹²³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 20.

¹²⁴ Նույն տեղում, B. N 85: Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 508.

Մետաքսագործության բուռն զարգացմանը զուգընթաց՝ առաջ էր եկել դրան օժանդակող ևս մի ճյուղ՝ ոսկյա թելերի արտադրությունը¹²⁵: Աղբյուրների համաձայն՝ կիլիկյան Հայաստան ներկրվել է վենետիկյան արտադրության մեծաքանակ ոսկյա և արծաթյա թել¹²⁶: Խոսելով վենետիկից Այաս, ինչպես և հակառակ ուղղություններով մեկնող նավերով տարբեր ապրանքատեսակների փոխադրափոխների մասին՝ Պեգոլոտտին գրում է. «չյուսված ոսկու, արծաթի և նման առարկաների ամեն մի արկղի համար պետք է վճարվի 3 %»¹²⁷: Տարածված էին նաև ոսկերչական ու արծաթագործական բազմաալիսի արտադրանքներ¹²⁸: Թանկարժեք քարերի ձեռք բերման աղբյուրների թվում՝ Բադդալի, Թավրիզի, Բյուզանդիայի ու կիպրոսի կողքին հիշատակված է նաև կիլիկյան Հայաստանը¹²⁹:

Կիլիկիայում արդյունահանվում էին նաև ապակեհող և աղ: «Սպիտակ ոսկին»՝ աղը, կարևոր ապրանքատեսակ էր միջնադարյան առևտրական ապրանքաշրջանառության մեջ: Վենետիկցիներին 1333 թ. տրված շնորհագրի կետերից մեկը վերաբերում է աղի առևտրին¹³⁰:

Եվրոպայում ապակու, օճառի արտադրության և մետաքսյա կտորեղենի ներկման համար օգտագործվում էր մի անփոխարինելի նյութ՝ ալկալու կարբոնատը, որը ստացվում էր ինչպես կենդանական ճարպից, այնպես էլ մի շարք բույսերի մոխրից: Վենետիկում, որը միջնադարում եվրոպական ապակեգործության գլխավոր

¹²⁵ Фионова Н., Текстильное производство в Венеции XIII-XV вв., с. 146-147.

¹²⁶ Jacoby D., Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction, p. 237. Pistorino G., Economia e societa del Mediterraneo Genovese, p. 139.

¹²⁷ Pegolotti, p. 61.

¹²⁸ Տեր-Ղևոնդյան Հ., Ոսկերչությունը կիլիկյան Հայաստանի մեջ ԺԳ-ԺԴ դարերում, «Բազմավեպ», 1991, N 1-2, էջ 212-225: Պտուկեան Զ., կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությունը, էջ 743-746: Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 370:

¹²⁹ Pegolotti, p. 303. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 162.

¹³⁰ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 194. Dulaurier E., նշլ. աշխ., էջ CV-CVI: Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 9:

կենտրոնն էր, այդ բույսերին տրվել էին հետևյալ անունները՝ *cenere, botassa, allumen կամ lume de catino, lume de savon*: Արաբական աղբյուրներում դրանք առավելապես հանդիպում են *ushnan կամ oshnan* անվանումներով¹³¹: «Միսունում» հիշատակվում են այս բույսի մի քանի տեսակներ, որոնք աճում էին Կիլիկյան Հայաստանում՝ օշնան բարձաձև (*saponaria pulvinaris*), օշնան քոչյան (*saponaria kotschyi*), օշնան կարմրաբուն, օշնան պամփյուլյան (*saponaria pamphylica*) և գաճաճ օշնան (*saponaria pumillo*)¹³²: Կիպրոսի ու Կրնտի հետ միասին օշնանի ձևեր բերման աղբյուրներից էր նաև Կիլիկյան Հայաստանը¹³³:

Գյուղատնտեսական ապրանքներից վաճառվում էին ընտանի կենդանիներ՝ գոմեշ, կով, ոչխար, այծ, ավանակ, ջորի, ձի և այլն¹³⁴: Աղբյուրները վկայում են Կիլիկյան Հայաստանից Եվրոպա կաշվի մեծաքանակ արտահանման մասին: Այսպես, օրինակ, 1332 թ. Ջիովաննի Դանդալո անունով վաճառականը Այասից Վենետիկ էր տարել 83 հակ (նույնն է ինչ՝ տուկ կամ բալլա) գոմեշի կաշի¹³⁵: Ձենտվական սկզբնաղբյուրներում ևս այս ապրանքը (լատ. *coria, corium buffari, bufferi*, իտալ. *cuoi de bufalo*) հաճախ է հիշատակվում¹³⁶: 1279 թ. տվյալներով 24 գոմեշի կաշվի դիմաց նշված է 860 հ. ն. դ.¹³⁷: Արաբ պատմիչ և աշխարհագրագետ Աբուլֆիդան (1273-1331) վկայում է, որ իր ժամանակներում մեծ համարում ուներ Մամեստիա-

յան արտադրված և այդ քաղաքի անվանումը կրող կաշվե արտադրանքը¹³⁸: Կաշվի արտահանման և հավանական է նաև արտադրության կարևոր կենտրոններից է եղել Տարսոնը, ինչը փաստում է 1333 թ. վենետիկցիներին տրված շնորհագրի հետևյալ կետը. «Այն ինչ որ օրէնքով կը վճարէին Տարսոն քաղաքին մէջ, ամէն մէկ կաշիի համար արտածման եւ ներածման համար, նոյնը պիտի վճարեն Տարսոնի նաւահանգիստին մէջ մեր կամքին համաձայն»¹³⁹:

Օտարերկրյա վաճառականները կիլիկյան շուկաներից ձեռք էին բերում նաև տեղական հավ, ձու, տարատեսակ մրգեր, բանջարեղեն, շաքար, չամիչ, խաղողի հյութ, գինի, մեղր և զանազան այլ սննդամթերք¹⁴⁰: Կիլիկյան չամիչի տեսակն այնպիսի հռչակ է վայելել, որ այն առանձին տեղ է զբաղեցրել Պեգոլոտտի թվարկած ապրանքների ցանկում¹⁴¹: Ծաքարեղենի ցանքատարածությունները առարածված էին Միջերկրական ծովի ասորապաղեստինյան սփիւմբոզ նրկայնքով¹⁴²: Հայտնի է, որ կիլիկյան Գանամելլա կամ Կանամելլա նավահանգստի անունը ծագում էր *canna* (եղեգ) և *miele* (մեղր) բառերից: Միջնադարում այս քաղաքին հարող շրջանները հայտնի են եղել շաքարեղենի մշակությամբ¹⁴³: Հավելենք, որ 1288 թ. ջննդագրիներին շնորհված արտոնագրում տարբեր ապրանքների հետ նշված է նաև շաքարը¹⁴⁴: Իսկ Պեգոլոտտին և Ջիբալդո-

¹³¹ Ashtor E., *Levantine Alkali Ashes and European Industries // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, Great Yarmouth, Norfolk, 1992, VII, p. 482, 491. Jacoby D., *Mercanti genovesi e veneziani*, p. 255-256.

¹³² Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 16, 19, 25, 27, 121, 123, 305, 567:

¹³³ Ashtor E., *Levantine Alkali Ashes and European Industries*, p. 103, 243. Jacoby D., *Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio*, p. 272. Day J., նշլ. աշխ., էջ 808:

¹³⁴ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 105. Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 155-156. Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 369: Նույնի՝ Հայ-Վենետ, էջ 54: Տեր-Ղևոնդյան Վ., նշլ. աշխ., էջ 139:

¹³⁵ Alishan L., *L'Ameno-Veneto*, p. 169.

¹³⁶ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, B. N 71, 72.

¹³⁷ Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 370:

¹³⁸ *Géographie d'Aboulféda*, T. II, Paris, 1848, p. 29. Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 32:

¹³⁹ Պետրևան Զ., Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությունը, էջ 750:

¹⁴⁰ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 47, 47a. Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 155-156. Zibaldone, p. 62. Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 13, 369:

¹⁴¹ Pegolotti, p. 297.

¹⁴² Ashtor E., *Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages – An Example of Technological Decline // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, Great Yarmouth, Norfolk, 1992, III, p. 227.

¹⁴³ Կանամելլան գտնվում էր Հայկական ծոցի ափին՝ Խսոս գետի գետաբերանի մոտ (Ալիշան Ղ., Միսուն, էջ 13, 388, 396: Rey E., *Les périples des côtes de Syrie et de la Petite Arménie // Archives de l'Orient latin*, T. II, Paris, 1884, p. 333).

¹⁴⁴ Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 124, 157.

նեն ուղղակիորեն փաստում են, որ վննտիկցիները Կիլիկյան Հայաստանում շաքարի և շաքարի փոշու առևտուր են արել¹⁴⁵:

Հնուց ի վեր Կիլիկիան համարվել է բարձրորակ *զինու* արտադրության կենտրոն: Ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ յուրաքանչյուր տարի աշնանը Կիլիկյան Հայաստանի արքան պետք է հավաքեր իր իշխաններին և, հաշվի առնելով ստացված բերքի չափը՝ սահմաններ հացահատիկի և զինու գները¹⁴⁶: Գինին բազմիցս հիշատակված է Կիլիկիայի արքաների՝ նվրոպական պետություններին շնորհած արտոնագրերում: Մասնավորապես 1333 թ. վննտիկցիների հետ կնքված պայմանագրում միանգամից ներկու կնտ գրեթե ամբողջովին նվիրված են զինու առք ու վաճառքին. «Այն վննտիկցիք, որ մեր ներկրին մեջ զինի ծախելու գործ ունին, այլևս մեր պաշտօնմաներու գանձած շաքաթը մեկ թագուորին տուրքեն ազատ պիտի ըլլան: Բայց եթե անոնք զինի ծախեն օրենքն դուրս չափերով, ամլի մեծ կամ փոքր, այն ատեն մեր պաշտօնմաները իրատուք պիտի ունենան անոնց տուգանք գնելու իրենց ըրած սխալին համեմատ, բայց պատիժը ասկե ամլի չի պիտի ըլլայ»: Հաջորդ կնտում կարդում ենք. «Երբ վննտիկցիք ծախեն ևս կամ տեղե տեղ փոխադրեն զինի ևս կամ խաղողի հիւթ, այլևս այն օրենքը որով ամեն մեկ տակառին կը վճարէին մեկ նոր դրամ, վերցուած է մեր կտրով»¹⁴⁷: Հայտնի է, որ Կիպրոսից Կիլիկյան Հայաստան մեծաքանակ զինի է ներկրվել¹⁴⁸: Հավանաբար հիշյալ պայմանագրի առաջին կնտով հայկական կողմը փորձել է չափավորել ներկիր ներմուծվող զինու ծավալները՝ տեղական արտադրանքի առավել լայն իրացումն ապահովելու համար:

Այժմ անդրադառնանք Կիլիկյան Հայաստանում իրականացված *հացահատիկի* առևտրին: Հացահատիկի մշակությամբ հայտնի

¹⁴⁵ Pegolotti, p. 61. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 162.

¹⁴⁶ Смбат Спарамет, Судебник, с. 126-127.

¹⁴⁷ Պտուկման Ջ., Կիլիկիան Հայաստանի վաճառականությանը, էջ 750:

¹⁴⁸ Бл изюнок С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 120.

էին ներկրի հյուսիսային շրջանները, որտեղ տարածված էին գերմակ (*բարակ*) ցորենի տեսակը և գարին¹⁴⁹: Այդուհանդերձ, Կիլիկյան Հայաստանը հացահատիկի միջազգային առևտրում առավելապես ներկայանում էր որպես տարանցիկ ներկիր: Այն ներմուծվում էր ինչպես մերձսևծովյան շրջաններից, այնպես էլ Եվրոպայից՝ հատկապես Հարավային և կենտրոնական Իտալիայից¹⁵⁰: Չննդվացի, վննտիկցի, ֆլորենտացի, անկոնացի, պիստոնացի և այլ վաճառականներ Ապուլիայի և Սիկիլիայի ցորենի ու գարու բերքի ավելցուկի մի զգալի մասն ուղղում էին Կիլիկյան Հայաստան¹⁵¹: Ամենևին պատահական չէ, որ Ֆրանչեսկո Պեգոլոտտիի և Զիբալդոնե դա Կանաչի ձեռնարկներում Այասում կիրառված հացահատիկի կշռի միավորների համեմատության մեջ ներառվել են մի կողմից սաբուլական ու ֆիկիլական, իսկ մյուս կողմից՝ Սնբաստիայի սաբուլայի տեսակները: Այստեղ հանդիպում ենք նաև Կիլիկյան ու Աքքայի մոդ և Կիպրոսի կաֆիսո կոչված կշռի միավորների համեմատականներին, ինչը վկայում է Այասի, Ֆամագոստայի և խաչակրաց նավահանգիստների միջև ցորենի առևտրի մասին: Հիշատակված է նույնիսկ իսպանական Սիկիլիա քաղաքի կաֆիսոյի և հայկական մոդի համեմատությունը¹⁵²: 1288 թ. ջննդվացիներին շնորհված արտոնագրում առանձնանում է հետևյալ ուշագրավ կետը. «Եւ ի ցորենն և ի գարին, որ ծովով կու բերեն նայ կու առնուն յիրմնցէ ի հարիւրն չորք, ու ըզսամարչնքն, նայ զայն որ ի հարիւրն չորք կուտային նա չտան, ապայ

¹⁴⁹ Ալիշան Ղ., Սխումսն, էջ 14:

¹⁵⁰ Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 172. Pitarino G., Economia e societa del Mediterraneo Genovese, p. 139.

¹⁵¹ Alishan L., L'Ameno-Veneto, p. 61, 69, 73. Renouard Y., Une expédition de céréales des Pouilles en Aménie par les Bardi pour le compte de Benoit XII // Etudes d'histoire médiévale, V. 2, Paris, 1968, p. 793-824. A bulafia D., Sul commercio del grano siciliano nel tardo duecento // Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400, Variorum Reprints, London, 1987, VII, p. 13. Friedland K., Maritime Food Transport, Köln, 1994, p. 181-182.

¹⁵² Pegolotti, p. 62-63, 65, 91. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 162-163. Ալիշան Ղ., Սխումսն, էջ 396, 376-377:

զատարըչներն տան»¹⁵³: Այսինքն՝ ջննդվացի վաճառականներն ազատվում էին հացահատիկի առևտրի վրա նախկինում սահմանված 4 % տարանցիկ մաքսատուրքից և պետք է վճարեին միայն միջնորդահարկ:

Ինչպես բարբառի դեպքում, Եվրոպայից բերվող հացահատիկի ամբարման կենտրոնները ևս կիպրոսյան քաղաքներն էին՝ Ֆամագուստան, Լիմասոլը և Պաֆոսը: Այստեղից այն վերաբաշխվում էր տարբեր ուղղություններով, հատկապես Կիլիկյան Հայաստան, որը Կիպրոսից հացահատիկի ամենամեծ ներմուծողն էր: Անշուշտ, կարելի է կարծել, որ հացահատիկի նման մեծ քանակությունը նախատեսված է եղել ոչ միայն տեղի բնակչության կարիքների, այլև արտահանման համար: Սակայն Ն. Կորնետը Կիլիկյան Հայաստանում հացահատիկի լայն սպառումը պայմանավորում է նաև XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին մամլուքների բազմաթիվ արշավանքներով, որոնց ընթացքում ավերվում էին ոչ միայն Կիլիկյան քաղաքները, այլև հրի էին մատնվում ցանրատարածությունները, այդ թվում՝ ցորենի ու գարու դաշտերը¹⁵⁴:

1299-1310 թթ. Լամբերտո դե Սամբուզետոյի և Զիովաննի դե Ռոքայի հեղինակած նոտարական գործերում հաշվվում են Կիպրոս-Կիլիկյան Հայաստան հացահատիկի առևտրին վերաբերող մոտ 50 պայմանագրեր, որոնցում իրականացվել է տվյալ ժամանակամիջոցում նրկու թագավորությունների միջև առևտրական ամբողջ ապրանքաշրջանառության (ըստ հիշյալ նոտարական սկզբնադրությունների) մեջ արված ներդրումների շուրջ 30 %-ը¹⁵⁵: Դրանցից 35-ում միայն ցորենին վերաբերող ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմում է 55051,5 ս. բ. կամ նույն ոլորտում Կիպրոսում հիշատակված ամբողջ գումարի (220252,5 ս. բ.) մոտ 25 %-ը: Ընդ որում, բավական կարճ ժամանակամիջոցում Ֆամագուստայից միայն Այաս

¹⁵³ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 155.

¹⁵⁴ Coureas N., Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia, p. 337.

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 319-337:

և Տարսոն ուղղված գործարքներում հիշատակվել է շուրջ 8906,4 սալմա (ըստ սալուական սալմայի՝ 2167 տոննա) ցորեն, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գարի, որի չափը, սակայն, պայմանագրերում չի ամրագրվել¹⁵⁶: Գործարքներում ներդրումների միջին չափը 1000 ս. բ. է (նվազագույնը՝ 100, իսկ առավելագույնը՝ 3800 ս. բ.): Գնն Միջերկրական ծովում նավագնացության ամենահարմար եղանակները գարունն ու ամառն էին, սակայն Կիլիկիա հացահատիկի ամենամեծ խմբաքանակները բերվում էին աշնան և ձմռան ամիսներին¹⁵⁷: 1300 թ. հունվար-փետրվարին Ֆամագուստայից Կիլիկյան Հայաստան ուղղված ընդամենը 4 գործարքում հիշատակվել է 400 սալմա կշռով (մոտ 100 տոննա) ցորեն, որի արժեքը կազմել է 41030 հ. ն. դ. (կամ 11730 ս. բ.)¹⁵⁸: Ցորենի խոշոր քանակություն է գրանցված հետևյալ գործարքում. 1300 թ. ապրիլի 22-ին Ֆամագուստայում կատալոնացի Ռոբերտո Զինետուր ֆլորենտական Բարդի և Պերուցի ընկերությունների գործակալներին վարձակալության էր տվել իր «Սան Սալվադոր» նավը՝ Ապոլիայի Բարլետա և Մանֆրեդոնիա քաղաքներից Կիպրոս, Կիլիկյան Հայաստան և Ատորիք 2400 սալուական սալմա կշռով (մոտ 583 տոննա) ցորեն տեղափոխելու համար¹⁵⁹: Նկատենք, որ Կիպրոսում վաճառվող ցորենի գներն անկայուն են եղել. 1300 թ. հունվարի 31-ին կնքված գործարքում 100 սալմա ցորենի դիմաց նշված է 9500 հ. ն. դ., սակայն նույն թվականի փետրվարի 23-ին ուն Սալվի Պավան Ֆամագուս-

¹⁵⁶ Desim oni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 23, 30-31, 36-38, 39-41, 59, 112. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, B., I N 22. C. N 29. Polonio V., նշլ. աշխ., N 56, 96, 112, 127, 134, 139, 143, 207, 217, 222, 368, 378: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 28, 56, 229, 236. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 18, 120, 138, 174, 182, 183, 205. Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 98-100.

¹⁵⁷ Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 165, 171-172. Coureas N., Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia, p. 320-336.

¹⁵⁸ Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 169.

¹⁵⁹ Desim oni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 60-61.

տայից Կիլիկիա էր ուղարկել նույնաբանակ ցորեն՝ 11500 հ. ն. դ. արժեքով: Կրկին 1300 թ. տվյալներով 200 ապամա ցորենի արժեքը 15600 հ. ն. դ. էր¹⁶⁰: Անշուշտ, գնային այս անհամաչափությունը կարելի է պայմանավորել ապրանքի որակական հատկանիշներով: Սակայն Ս. Բլիզնոկը նկատում է, որ հատկապես XIV դ. սկզբին Կիպրոսում հացահատիկի գներն ընդհանրապես անկայուն էին և կարող էին տատանվել ոչ միայն տարվա, այլև նույնիսկ ամիսների կտրվածքում¹⁶¹: Յորենը և գարին հանդիպում են նաև Այասում կազմված նոտարական փաստաթղթերում, որոնցում դրանք հիմնականում ծառայել են որպես ներդրում կոմսնեդայի պայմանագրերում¹⁶²:

Միջնադարում առանձնահատուկ կարևորություն է ունեցել *ստրկավաճառությունը* XIII-XV դդ. հյուսիսսևծովյան նավահանգիստներ Կաֆան և Թանան ստրուկների ձեռք բերման գլխավոր շուկաներն էին: Հատկապես մեծ ծավալների էր հասնում ստրուկների հոսքը դեպի Եգիպտոսի սուլթանություն¹⁶³: Հյուսիսից բերվող թաթար, թյուրք, սլավոնական, կովկասյան ծագման և այլազգի ստրուկների բավական մեծ քանակությունը կենտրոնացվում էր Այասում¹⁶⁴: Մարինո Սանուտոյի վկայությամբ՝ Եգիպտոսի սուլթանության վաճառականները ստրուկներ գնելու նպատակով այցելում էին նաև Կիլիկյան Հայաստան¹⁶⁵: Կիլիկյան քաղաքներում վաճառված

¹⁶⁰ Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 396: **Otten-Fr ox C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 171-172.

¹⁶¹ **Бл изнок С.**, Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 103.

¹⁶² **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 2, 25. B. N 137. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 445-446, 533-534.

¹⁶³ **Makrizi-Takki-Eddin-A hm ed**, Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte, trad. par Quatremère M., T. II, Paris, 1845, p. 207. **Heyd W.**, նշլ. աշխ., հ. II, էջ 555-557: **Balard M.**, Genes et la mer Noire (XIII-XV siècles), p. 44-45.

¹⁶⁴ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 13, 15, 80, 102, 103. **Rey E.**, Les colonies Franques de Syrie, p. 105-106.

¹⁶⁵ **Marino Sanuto**, p. 27-29. **Heyd W.**, նշլ. աշխ., հ. II, էջ 555: **Langlois V.**, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, p. 80.

ստրուկների գների մասին որոշ պատկերացում են տալիս հետևյալ գործարքները. 1274 թ. մարտի 12-ին Այասի ջնմովական Սուրբ Լավրենտիոս եկեղեցու ավագ քահանա Միկելեն Կիլիկյան Հայաստանում Ջենովայի հյուպատոս Ֆիլիպինո Տարտարոյի որդի Նիկոլո-զո Տարտարոյից 400 հ. ն. դ.-ով գնել էր Ֆաթմա անունով ստրկուհուն¹⁶⁶: 1277 թ. նոյեմբերի 4-ին Բրունետա Կորսայի համար Այասում ձևակերպված կտակում հիշատակված է Ելենա անունով մի ստրկուհի՝ 200 հ. ն. դ. արժեքով¹⁶⁷: Իսկ 1301 թ. կրկին Այասում գրված հույն կամ թուրք մի ստրուկ Ֆամագուստայում վերավաճառվել էր 55 ս. բ.-ով (մոտ 204 նոթ դրամ)¹⁶⁸: Մի այլ գործարքում հիշատակված են երկու ստրկուհի, որոնք գնվել և Կիպրոս էին տեղափոխվել Տարսուհից¹⁶⁹: 1274 թ. ապրիլի 14-ին Այասում ձևակերպված պայմանագիրը պարունակում է ստրկավաճառությանը վերաբերող կարևոր կետ. Պասկալն Մանեզետան Գվիդետո Ռուբետուսից 200 հ. ն. դ.-ով գնում էր մի մկրտված ստրուկ (schiavo battezzato): Միաժամանակ գնորդը պարտավորվում էր ստրուկին չվաճառել որևէ մահմեդականի¹⁷⁰: Ի դեպ, չի բացառվում, որ ստրուկներին քրիստոնյա մկրտելը նպատակ ուներ բացառել հետագայում նրանց մամլուքներին վաճառելու հնարավորությունը: Այդպիսի սահմանափակումներով, անկասկած, փորձ էր արվում կանգնեցնել ստրուկների հոսքը Եգիպտոսի սուլթանություն: Այս փաստը հաստատվում է 1288 թ. ջնմովացիներին տրված շնորհագրի կետով. «Եւ ի ծառայքն որ կու գննն ու ի յերկրէս հաննն, նայ իրաունք կու տան, նայ չտան իրաունք. ապայ թէ քրիստոնէ ծառայք գննն նայ երդնուն որ Տաճկի

¹⁶⁶ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 43, 43a, 43b. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas, p. 456-457.

¹⁶⁷ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. N 45.

¹⁶⁸ **Polonio V.**, նշլ. աշխ., N 331:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, N 386:

¹⁷⁰ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 80.

չրծախնն ու ոչ հայնց մարդոյ որ կամենայն Տաճկի ծախնի»¹⁷¹: Քիչ չեն դեպքերը, երբ գնված ստրուկներին եվրոպացի տերերն ազատություն էին շնորհում: Այսպես, օրինակ, 1274 թ. հունիսի 10-ին Այստում Նիկոլոզո Բուկուչիո անունով վաճառականը մեկ օրվա ընթացքում նոտարական հատուկ փաստաթղթերով ազատություն էր շնորհել Մարգարիտա և Իզաբելլա անուններով իր երկու ստրկուհիներին¹⁷²:

Եվ այսպես, բնական պայմանների և տնտեսաաշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ XIII-XIV դդ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջազգային առևտրական ապրանքաշրջանառությունն առանձնացել է բազմաբնույթ ապրանքների մեծ տեսականիով: Եվրոպայի և Ասիայի խորքերից կիլիկյան քաղաքներ ներկրվող տարատեսակ ապրանքներից գատ, միջազգային առևտրում հայոց թագավորությունը ներկայանում էր նաև տեղական՝ գյուղատնտեսական և արհեստավորական որակյալ արտադրանքներով, որոնք բավական մեծ համբավ ունեին թե՛ Մերձավոր Արևելքում, և թե՛ Եվրոպայում:

¹⁷¹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 155. Հովհաննիսյան Ա., Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ., Ե., 2008, էջ 107-108: Epstein S., Genoa and the Genoese, 958-1528, Chapel Hill, 1996, p. 179.

¹⁷² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 13, 15, 102, 103.

2.2. Չափի ու կշռի միավորները Կիլիկյան հայաստանի միջազգային առևտրային հարաբերություններում.

Ապրանքատեսակների քննության հետ հարկ է ներկայացնել նաև Կիլիկյան հայաստանում առավել շատ օգտագործված չափ ու կշռի, ինչպես նաև դրամական միավորները:

Միջնադարում մերձավորարևելյան և ընդհանրապես միջազգային առևտուրն առանձնանանում էր բազմատեսակ և բազմաանուն չափի ու կշռի միավորներով: Չնայած Կիլիկյան հայաստանի և այլ երկրների չափման միավորների համակարգերում ընդգրկված էին բավական շատ նույնանուն տեսակներ, սակայն թվային արժեքով դրանք շոշափնիորեն տարբերվում էին միմյանցից: Մասնավորապես՝ Կիլիկյան հայաստանում ապրանքների մեծ տեսականի ընդգրկող «րոտլ» (իտալ. ruotolo) անվանումով կշռի միավորը լայնորեն օգտագործվում էր Եգիպտոսում, Խաչակրաց իշխանություններում, Ասորիքում և այլուր: Ընդ որում՝ Աքքայում, Տրիպոլիում, Բեյրութում, ինչպես նաև նեղաբերան Դամիստայում ու Ալեքսանդրիայում ընդունված լուսլի չափերը տարբեր էին¹⁷³: Նմանօրինակ պատկեր ձևավորվել էր նաև Եվրոպայում: Օրինակ, ջննովական, վենետիկյան, իսպանական, սիկիլիական, ապուլական և այլ նույնանուն չափման միավորները զգալիորեն տարբեր էին իրենց արժեքներով:

Որպեսզի չխճովենք միջնադարում օգտագործված հարյուրավոր միավորների մեջ, հարկ ենք համարում հիմնականում սնդրադառնալ մեր կողմից ուսումնասիրվող սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող հայկական տարատեսակներին և դրանց համեմատական վերլուծությանն օտարերկրյա միավորների հետ:

Կիլիկյան հայաստանում տարածված չափ ու կշռի միավորների և միջազգային տարատեսակների միջև համեմատական վերլուծությունը հանգամանորեն ներկայացված է Ֆրանչեսկո Պեզոլու-

¹⁷³ Ashtor E., Levantine Weights and Standard Parcels: A Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. XLV, part 3, 1982, p. 472-474.

տիի և Զիբալդոնն դև կանալի վաճառականական ձևերնարկներում: Այս հեղինակները մանրամասնորեն ներկայացրել են կիլիկյան շուկաներում բազմատեսակ ապրանքների համար նախատեսված միավորները, դրանց արժեքային համեմատությունը եվրոպական և արևելյան շատ պետություններում ու քաղաքներում տարածված բազմաձև տարատեսակների հետ: Վերլուծելով այս և զանազան այլ աղբյուրները՝ Ղ. Ալիշանը հաջողությամբ ստացել է բազմաթիվ չափերի թվային արժեքները¹⁷⁴: Հատկանշական է, որ կիլիկյան հայաստանում գործած իտալացի նոտարների կազմած տարատեսակ փաստաթղթերում ապրանքների առք ու վաճառքի համար օգտագործվել են եվրոպական, արևելյան, ինչպես և հայկական չափման միավորներ:

Ստորև ներկայացնում ենք Ֆ. Պեգոլոտտիի ձևերնարկի մի փոքր հատվածը՝ թարգմանված Ղ. Ալիշանի կողմից. «Պղպնդ և կոճապղպնդ և շաքար, և դարխանիկ (դարչին, cannella) և խունկ և որդան փայտ (բրազիլ ծառի փայտ) և կնքայտեթ (լայքա) և բամբակ, և ամենայն խոշոր ախայխիրք, և երկաթ և պղինձ և անագ. այս ամենայն վաճառքի հ հայս բոտլի. և է բոտլն 15 վաքիայ, և 33 բոտլն առնէ կենդինար մի հայոց:

Մետաքս և ամենայն նուրբ համեմունք (և նիրթ) վաճառքին անդ վաքիայի, 1/12 բոտլի վաքիայի, և որ կոչի վաքիայ հրապարակի (վաճառականաց)»¹⁷⁵

Կիլիկիայում օգտագործվում էին բոտլի երկու տարատեսակ՝ փոքր կամ նուրբ և մեծ: Ինչպես տեսնում ենք՝ այս միավորով կշռվող ապրանքներն իրենց բնույթով խիստ տարբեր են եղել. համեմունքների, ներկանյութերի, բամբակի, շաքարի, մեղրի հետ միասին մեծ բոտլով վաճառում էին երկաթ, պղինձ, անագ, ինչպես նաև օճառ,

զանազան բրդեղեն և այլն:¹⁷⁶ Հնուաբրքրական է, որ Զիբալդոնն դև կանալը հայտնում է, որ կիլիկյան հայաստանի գյուղերում կիրառվող բոտլն ավելի մեծ էր, քան Այասինը:¹⁷⁷ Բոտլն իր հերթին հանդիսանում էր կենդինար կամ կանտար (cantaro) կոչված միավորի ենթաբաժինը:¹⁷⁸ Բոտլի ենթաբաժինն էին վաքիա (օքիա, occhie, ounce) կամ ունկի մեծ և վաքիա փոքր միավորները: Փոքր կամ հրապարակային (occhia della piazza) վաքիա կշռով վաճառվում էին հումքային մետաքսը և նուրբ համեմունքները:¹⁷⁹

Հավելենք, որ հումք մետաքսի չափման ամենատարածված եվրոպական միավորը ֆարդելլոն (fardello) էր: Ըստ Պեգոլոտտիի՝ 1 ֆարդելլո հավասար էր 252 ջննովական լիբրայի կամ մոտ 80 կգ.:¹⁸⁰

Ոսկու և արծաթի համար կիլիկյան հայաստանում գործածվում էր մարկ (marc, marche) միավորը՝ իր դրամակշիռ (pesus) կոչված ենթաբաժինով:¹⁸¹ Իտալական մուրհակներում թանկարժեք մետաղների, համեմունքների և այլ ապրանքների չափման համար օգտագործվում էր միջնադարում մեծ տարածում ունեցող լիբրան (libbra), որն, իր հերթին, հանդիսանում էր միաժամանակ՝ կանտար (cantaro) և չնտինաիո (centinaio, centanaria)¹⁸² միավորների ենթաբաժինը: Առավել հայտնի էին ջննովական և վենետիկյան լիբրաները,

¹⁷⁶ Pegolotti, p. 59. Zibaldone p. 61-63. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 110-112, 163. Capmany y de Montpalau A. de, Memorias históricas sobre la marina, V. II, p. 1061-1062.

¹⁷⁷ Zibaldone, p. 61-62. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 111.

¹⁷⁸ Zibaldone, p. 61-62. Ալիշան Ղ., Մխուսան, էջ 377:

¹⁷⁹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'A ménie, p. 171. Pegolotti, p. 59. Zibaldone, p. 61-62.

¹⁸⁰ Pegolotti, p. 300. Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 17. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 334.

¹⁸¹ Pegolotti, p. 61-63. Zibaldone, p. 62. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 111. Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, B. N 85. Capmany y de Montpalau A. de, Memorias históricas sobre la marina, V. II, p. 1059.

¹⁸² Ջննովացիները համեմունքների համար օգտագործում էին չնտինաիո կոչվող կշի միավորը: Pegolotti, p. 215.

¹⁷⁴ Ալիշան Ղ., Մխուսան, էջ 377:

¹⁷⁵ Pegolotti, p. 59. Ալիշան Ղ., Մխուսան, էջ 373: Պտուկման Օ., Կիլիկյան հայաստանի վաճառականությունը, էջ 751-754:

որոնք կարող էին լինել նուրբ (sottile) և խոշոր (grosso):¹⁸³ Հիշատակվում է նաև լիբրայի հայկական տարատեսակը:¹⁸⁴

Համեմունքների, բրազիլ փայտի, ինդիգոյի և նմանատիպ այլ ապրանքների առավել խոշոր քանակության դեպքում կիրառվում էր սպորտա (sporta) կշռի միավորը:¹⁸⁵ Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 1 սպորտան հավասար էր 40 հայկական մեծ թուղի:¹⁸⁶ Թեև Է. Աշթորի ներկայացրած սպորտայի տեսակները տատանվում են մոտավորապես 210-230 կգ.-ի սահմաններում, սակայն Ղ. Ալիշանի բերած տվյալի համաձայն՝ հիշյալ տարատեսակի համար ստացվում է մոտ 253 կգ.:

Առք ու վաճառքի նոտարական փաստաթղթերում և այլ բնույթի սկզբնաղբյուրներում հազահատիկը ներկայացված է հայկական և օտարերկրյա միավորներով: Մասնավորապես՝ Այսաի և Աքքայի մոդ (moggia) կոչվող կշռի հետ հանդիպում են ապուլական, սիկիլական ու Սեբաստիայի սալմայի (salma, գրի, բոռ) տեսակները: Այսպիսի 5 մոդ հազահատիկն համարժեք էր Աքքայի 3 մոդը, իսկ 100-ական ապուլական ու սիկիլական սալմաներին համապատասխանաբար՝ 188 և 198 հայկական մոդը: Ամենայն հավանականությամբ, Կիլիկյան Հայաստանին հատկացված բաժնում Պեգոլոտտիից ցույց է տվել իտալական Ապուլիա նրկրամասի Բարլետտա քաղաքի սալմայի տեսակը: Ձեռնարկի մեկ այլ էջում նույն նրկրամասի Մանֆրեդոնիա քաղաքի սալմայի դիմաց նա նշում է 180 հայկական մոդը: Որպես մոդի ենթաչափ օգտագործվում էր մարզնպանը (marzupanne):¹⁸⁷

Կիլիկյան Հայաստանում կտորնդենի համար գործածվում էին *կշռի*, և՛ նրկարության չափման միավորներ: Մասնավորապես՝ *մանուդը* և կտավը վաճառում էին «կտորներով» (pezze) և բալլա (տուկ, balla) կշռի միավորով:¹⁸⁸ Հայտնի էր կաննա (նդեզնաչափ, *canna*) նրկարության չափը, որն ուներ իր հայկական, ինչպես և վենետիկյան ու ջենովական տեսակները: Ընդ որում՝ հայկական կաննան լինում էր նրկու տեսակի՝ նախատեսված մետաքսի և բրոյա ու բամբակյա կտորնդենի համար: Հիշատակվում է կտորնդենի նրկարության չափման ևս մեկ՝ վենետիկյան ու ջենովական ծագման *բրաչչո* (պրաքիա, braccio) միավորը:¹⁸⁹

Փայտանյութի առք ու վաճառքն իրականացվում էր «պարզուհավ» (խտալ. pertica, ձողաչափ) կոչվող միավորով, որի ենթաչափը «ֆիլախն» (լատ. jancono, պարզունակի 1/4 մասը) էր: Ի դեպ, Ղ. Ալիշանը հայտնում է, որ իր կողմից ուսումնասիրված աղբյուրներից «պարզունակի» չափը հնարավոր չէ հաշվել:¹⁹⁰

Սկզբնաղբյուրներում գինին, ինչպես նաև ձեթը հանդիպում են վեզմտա (փարչ, veges, vegeta) և բոտտա (պրտթե, botta) կշռի միավորներով, որոնք նրկուսն էլ իտալական ծագում ունենին¹⁹¹:

Չափի ու կշռի միավորների հետազոտումը միջնադարյան առևտրի ուսումնասիրության կարևոր բաժիններից է, առանց որի հնարավոր չէ պարզել որևէ ապրանքատեսակի գինը և այլ մանրամասներ: Կիլիկյան Հայաստանը 13-14-րդ դդ. Արևելք-Արևմուտք առևտրի խոշոր կենտրոններից էր: Կիլիկիայի քաղաքների շուկաներում

Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 171-172.

¹⁸⁸ Pegolotti, p. 61. Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, B. N 14, N 47, N 49, N 53, N 80, N 134.

¹⁸⁹ Pegolotti, p. 59-63. Zibaldone, p. 38-39. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 111. Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, B. N 7. Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 377:

¹⁹⁰ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 377:

¹⁹¹ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 13: Langlois V., Le Trésor des chartes d'A ménie, p. 194. Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l' A ménie, p. 82.

¹⁸³ Pegolotti, p. 61-63, 137-141, 214-216. Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, B. N 20, N 52, N 82, N 74, N 120.

¹⁸⁴ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 377:

¹⁸⁵ Ashtor E., Levantine Weights and Standard Parcels, p. 475-476. Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, B. N 73.

¹⁸⁶ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 370:

¹⁸⁷ Pegolotti, p. 59-63, 166. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 111. Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 374, 377, 396: Capmany y de Montpalau A. de, Memorias históricas sobre la marina, V. II, p. 983, 1061.

կարելի էր գտնել ժամանակի միջազգային շուկայում տարածված գրեթե ողջ ապրանքատեսականին: Կիլիկիա ներմուծելով որևէ ապրանք վենետիկցի, ջննովացի, նվրոպացի այլ պետությունների, ինչպես նաև արևելքի վաճառականները կիրառում էին միայնացից բոլորովին տարբեր չափի ու կշռի միավորներ: Ավելին, դրանք զգալիորեն տարբեր էին (թե՛ անվանումներով, և թե՛ չափով) նաև տեղական՝ հայերի կողմից օգտագործվող միավորներից:

Աղյուսակ 2. Չափի ու կշռի միավորները Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական հարաբերություններում¹⁹²:

Անվանումը	Չափը
1 վաքիա (occhia) կամ ունկի մեծ, 1/12 մեծ բոտլ	527,91 գր
1 վաքիա փոքր, 1/15 մեծ բոտլ	422,333 գր
1 փոքր կամ նուրբ բոտլ (ruotolo)	4,82 կգ
1 մեծ կամ խոշոր բոտլ	6,335 կգ
1 հայկական կանտար (կամ կենդինար), 33 մեծ բոտլ	209,055 կգ
1 հայկական լիբրա (11 վենետ. նուրբ լիբրան՝ 10 հայկ. լիբրա)	331,356 կամ 348,425 գր
1 վենետիկյան խոշոր լիբրա (libbra grosso)	348,5 գր
1 վենետիկյան նուրբ լիբրա (libbra sottile)	316,75 գր
1 վենետիկյան խոշոր կանտար (cantaro grosso), 150	52,268 կգ

¹⁹² Pegolotti, p. 30, 59-63, 65, 91, 113, 137-141, 166, 214-216, 300. Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 103, 110-114, 161-163, 199-200. Ashtor E., Levantine Weights and Standard Parcels, p. 471-488. Coureas N., Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia, p. 321. Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 370, 373-377: Նույնի՝ Հայ-վենետ, էջ 58-59: Պտուկեան Ջ., Կիլիկիան Հայաստանի վաճառականությունը, էջ 751-756: Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в. XIII-XV вв.: проблемы торговли, с. 334.

վենետ. խոշոր լիբրա	
1 վենետիկյան նուրբ կանտար (cantaro sottile), 150	47,513 կգ
վենետ. նուրբ լիբրա	
1 ջննովական լիբրա, 1/20 հայկական խոշոր բոտլ	մոտ 317 գր
1 ջննովական կանտար, 150 ջնն. լիբրա	47,55 կգ
1 ջննովական շենտինաիո (centinaio), 100 ջնն. լիբրա	31,7 կգ
1 Ֆամագուստայի կանտար, 37 հայկական խոշոր բոտլ	234,395 կգ
1 արքայան կանտար (cantarium Acconis), 37 հայկական խոշոր բոտլ	234,395 կգ
1 սպորտա (sporta) (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 40 հայկական խոշոր բոտլ)	253,4 կգ
1 հայկական մոդ (moggia)	մոտ 103,18 կգ
1 մարզպան (marzupanne) 1/10 կամ 1/12 հայկ. մոդ	12,94 լ
կիպրական մոդ	մոտ 25 կգ
1 արքայան մոդ (5 հայկ. մոդին համարժեք էր 3 արքայան մոդը)	մոտ 215,7 լ
1 ապուլական Մանֆրեդոնիա քաղաքի սալմա (salma) (100 Մանֆրեդոնիայի սալմային համարժեք էր 180 հայկ. մոդ)	232,9 լ
1 ապուլական սալմա (salma) (100 ապուլական - սալմային համարժեք էր 188 հայկ. մոդ)	մոտ 243,3 լ
1 սիկիլական սալմա (100 սիկիլական սալման՝ 198 կամ 200-205 հայկ. մոդ)	մոտ 256,2 լ
1 հոււմք մետաքսի ֆարդելլ (fardello)	մոտ 80 կգ
1 ջննովական բալլա (balla), 250 ջնն. լիբրա	79,25 կգ
1 հայկական կաննա (canna) քրոյա կտորեղենի	2,153 մ
1 հայկական կաննա մետաքսյա կտորեղենի	2,012 մ
1 վենետիկյան կաննա	2,3 մ
1 ջննովական կաննա	2,973 մ

1 վննտիկյան բրաչչո բրոյա կտորնդնի (braccio, 315 վննտ. բրաչչոն՝ 100 հայկական բրոյա կտորնդնի կաննա)	մոտ 0,683 մ
1 վննտիկյան բրաչչո մետաքսն կտորնդնի	0,638 մ
1 ջննովական բրաչչո	0,58 մ
1 հայկական մարկ (marc, marcha) (100 վննտիկյան մարկը՝ 106,5 հայկական մարկ)	226,25 գր
1 հայկական դրամակշիռ, 1/50 մարկ	4,525 գր
1 ջննովական բոտտա (botta)	482 լ
1 վննտիկյան բոտտա	մոտ 751 լ
1 ջննովական վեգետա (vegeta)	մոտ 525 լ

2.3 Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման նդանակները կիլիկյան Հայաստանում

Միջնադարում միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպումն իրականացվել է ընդգրկուն կառուցվածք ունեցող մեթոդների մի ամբողջ համակարգի միջոցով: Սկզբնաղբյուրներում կիլիկիայի հայ վաճառականության օգտագործած միջազգային առևտրի կազմակերպմանը վերաբերող տեղական ծագման մեթոդների մասին վկայությունների գրեթե չենք հանդիպել: Կիլիկյան Հայաստանը միայն XIII դ. սկզբից սկսեց լիարժեքորեն ընդգրկվել միջերկրածովյան առևտրում, որտեղ առևտրի կազմակերպումն արդեն հարյուրամյակների ավանդույթներ ուներ:

XII-XIII դդ. միջազգային առևտրի կազմակերպման՝ գլխավորապես արևմտամիջագետական ծագում ունեցող նդանակների ամբողջ տնտեսական նույն կառուցվածքային բովանդակությամբ հաջողությամբ ներդրվել էր միջերկրածովյան և սևծովյան ավազանների ներկրներում: Դրանց տարածողները հենց եվրոպացի վաճառա-

կաններն էին, որոնց հարուստ փորձառությամբ մշակված առևտրի նմանիկայի միջոցով իրականացվում էր Արևելք-Արևմուտք ապրանքաշրջանառության զգալի մասը: XII-XIV դդ. Եվրոպայում ընթացող ֆինանսատնտեսական փոփոխություններն անդրադարձել էին նաև առևտրի իրականացման մեթոդների վրա: Դրանցում առանձնահատուկ դերակատարում ունեին վաճառականական միությունները, որոնց գործունեության հիմնական ոլորտը մեծածափալ ծովային առևտուրն էր: XIII-XV դդ. հյուսիսմիջագետական միություններին բնորոշ էին նրկարաժամկետ վաճառականական միավորումները՝ գիղհանները, մինչդեռ հարավմիջագետական նրկրների առևտրական գործունեությանը հատուկ էին կարճաժամկետ պայմանագրային միությունները: Ի դեպ, անտիկ և միջնադարյան դարաշրջաններում միջերկրածովյան առևտրում օգտագործված միությունների կառուցվածքային բազմաթիվ ընդհանրությունները խոսում են դրանց ժառանգական կապի մասին¹⁹³:

XIII-XIV դդ. միջազգային առևտրում լայն տարածում ստացած վաճառականական միություններից կարևոր նշանակություն ունեին «ընկերությունները», որոնց թվին էր պատկանում *կոմմենդան*¹⁹⁴: Կոմմենդայի մասին առաջին հիշատակությունները սկսած X դարից վերաբերում են Իտալիային: Հարմարվելով արագ փոփոխվող շուկայական հարաբերություններին՝ այն լայն տարածում գտավ միջազգային առևտրում և իր զարգացման գագաթնակետին հասավ XIII դ. կեսերին և XIV դ. սկզբներին¹⁹⁵: Այն յուրահատուկ բաժնետի-

¹⁹³ Тушина Г., Из истории средиземноморских торговых объединений, с. 20-21. Նույնի՝ Марсельские торговые объединения XIII века // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 1, Горький, 1973, с. 39. Луццатто Дж., նշվ. աշխ., էջ 105, 367-369: Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 176-177.

¹⁹⁴ Pryor J., The Origins of the Commenda Contract, p. 10, 22-35. Reyerson K., Commerce and Communications // The New Cambridge Medieval History, V. 5, с. 1198-с. 1300, Cambridge, 1999, p. 64-65. Hunt E., Murray J. M., A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550, Cambridge, 1999, p. 61.

¹⁹⁵ Карпов С., Контракт комменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.), с. 25-26. Дживел ег ов А., նշվ. աշխ., էջ 131:

րական, կարճաժամկետ պայմանագրային ընկերություն էր, որտեղ գործընկերներից մեկը՝ կոմմենդատորը, գործարքում կապիտալի միակ կամ էլ գլխավոր ներդրողն էր: Մյուս մասնակիցն անվանվում էր տրակտատոր, որը ներդրված միջոցները ստանալուց հետո առևտրական գործունեություն պետք է ծավալեր նախապես պայմանավորված որևէ վայրում: Կոմմենդատորի ներդրած միջոցները կարող էին լինել ինչպես դրամական, այնպես էլ ապրանքի տեսքով: Սովորաբար կոմմենդայի յուրաքանչյուր գործարք սահմանափակվում էր առևտրի նպատակներով իրականացվող ծովային մեկ ճամփորդությանը: Վերադառնալուս պես՝ տրակտատորը պարտավոր էր վերադարձնել կոմմենդատորի ներդրած գումարը, ինչպես նաև շահույթի մի մասը՝ ըստ նախապես պայմանավորված բաշխման հարաբերության¹⁹⁶: Հետագոտողներն առանձնացրել են կոմմենդայի երկու տեսակ՝ միակողմանի և երկկողմանի: Գլխավոր սկզբունքը, որը պայմանավորում էր այս երկու ձևերի տարբերությունը, գործարքում արված ներդրումի չափն էր: Եթե տրակտատորը որևէ ներդրում չէր կատարում, ապա նա կարող էր կնքել միայն միակողմանի պայմանագիր: Այս դեպքում կոմմենդատորը ստանում էր շահույթի 3/4-ը և, միաժամանակ, իր վրա էր վերցնում ներդրված կապիտալի ապահովության ամբողջ պատասխանատվությունը, համապատասխանաբար տրակտատորը ստանում էր շահույթի 1/4-ը (երբեմն՝ 1/6, 1/5 կամ 1/3) և չէր կրում որևէ պատասխանատվություն: Երկկողմանի կոմմենդայում, որն անվանվել է նաև «ծովային ընկերություն», կախված տրակտատորի իրականացրած ներդրումի չափից, շահույթը կարող էր բաշխվել նույնիսկ հավասարապես, իսկ կոմմենդատորը ստանձնում էր կապիտալի հնարավոր կորուստի 2/3-ի պատասխանատվությունը: Մինչ առևտրական ուղևորության մեկնելը, տրակտատորը ձգտում էր իր ձեռնարկման մեջ ներգրավել ավելի

¹⁹⁶ Postan M., Medieval Trade and Finance, Cambridge, 1973, p. 68-83. Луццатто Дж., *ibid.*, ш. 105, 367-369: Тушина Г., Марсельские торговые общества XIII века, с. 43, 53. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 179-180.

շատ ներդրողների՝ հետագայում խոշոր շահույթ ապահովելու ակնկալիքով: Մի քանի կոմմենդատորով ձևավորված միությունները հետագոտողների կողմից անվանվել են բազմակողմանի կոմմենդա: Այս դեպքում համեմատաբար քիչ ներդրում իրականացնողն էլ առանձնում էր տրակտատորի պարտականությունները: Կառուցվածքային առումով նման ընկերությունների և կոմմենդայի ավելի պարզ գործարքների միջև շոշափելի տարբերություններ չկային¹⁹⁷:

Այստեղ գործած ջնեովացի նոտարական գործակալներ Պեդրո դե Բարգոնելի և Ֆեդերիկո Պիացցալունգայի՝ երեք տարիների ընթացքում կազմած փաստաթղթերի հավաքածուում կարելի է գտնել կոմմենդայի 45 գործարք¹⁹⁸, որոնցից 13-ը բազմակողմանի են, իսկ 32-ում գրանցված են մեկական կոմմենդատոր և տրակտատոր (այսինքն՝ միակողմանի կամ երկկողմանի կոմմենդաներ): Ընդ որում, եթե 1274 թ. բազմակողմանի կոմմենդաները բավական շատ են (10), ապա 1277 և 1279 թթ. դրանց թիվն ընդամենը 3 է: Պայմանագրերում մասնակցել են արևմտաեվրոպական բազմաթիվ քաղաքներից ժամանած տարբեր խավի ու մասնագիտությունների տեր անձինք, մինչև իսկ՝ հոգևորականներ: Կոմմենդայի հիշյալ ձևերում և՛ շահույթի բաշխման չափը, և՛ ներդրված կապիտալի բնույթը խայտաբղետ են: Նախ անդրադառնանք միակողմանի և երկկողմանի կոմմենդաներին: Այստեղ 32 գործարքից 11-ում ներդրումներն արվել են զանազան ապրանքներով՝ երկաթ, արծաթ, ցորեն, գարի, պղպեղ, բամբակ, մետաքս, մահուդ, կտավ, վուշ և այլն: Այլ կոմմենդաներում ներդրումներն իրականացվել են ինչպես հայկական, այնպես էլ օտարերկրյա դրամական միավորներով: Շահույթի բաշխման չափաբաժինները նույնպես տարբեր են, որոնցից

¹⁹⁷ Pryor J., The Origins of the Commenda Contract, p. 6-8, 10-11. Reyerson K., Commerce and Communications, p. 64-65. Дживелегов А., *ibid.*, ш. 131: Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 179, 187-188. Тушина Г., Марсельские торговые общества XIII века, с. 51, 53-57.

¹⁹⁸ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 1, 2, 12, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 31, 40, 63, 70, 72, 73, 74, 77, 82, 85, 88, 93, 94, 95, 108. B. N 6, 17, 20, 43, 48, 51, 52, 53, 70, 84, 87, 88, 94, 125, 133, 134, 135, 137.

հնարավոր է դառնում պարզել գործարքի միակողմանի կամ երկ-
կողմանի լինելը: Առավել տարածված է 1/4-ի հարաբերությունը¹⁹⁹
(իտալ. al quarto del proffito, լատ. ad quartum proficui)²⁰⁰, սակայն -
հանդիպում են նաև 1/3-ի (իտալ. al terzo del proffito, լատ. tercia
parte lucri)²⁰¹, 1/2-ի (իտալ. alla metà del proffito, լատ. medietate
lucri)²⁰² և նույնիսկ «առանց որևէ շահույթի» (իտալ. senza proffito,
լատ. nullo proficuo)²⁰³ ու «անհատույց» (լատ. gratis et amore)²⁰⁴
ձևակերպված կոմմենդայի տարբերակներ, իսկ երբեմն էլ բաշխման
հարաբերությունը պարզապես նշված չէ²⁰⁵: Վերը բերված տվյալնե-
րից պարզ է դառնում, որ գործարքներում գերակշռում են միակող-
մանի պայմանագրերը: Բազմակողմանի կոմմենդաների մեծ մա-
սում նշված է շահույթի բաժանման 1/4-ի հարաբերությունը, սա-
կայն հանդիպում են նաև 1/2-ի տարբերակներ²⁰⁶, իսկ որոշ դեպքե-
րում այն ուղղակի չի ամրագրվել²⁰⁷:

Այստեղ կնքված կոմմենդաներում առևտրական գործողու-
թյունների իրականացման աշխարհագրական ուղղությունները բազ-
մակողմանի են: Դրանք կամ ապրանքը ստանալուց հետո տրակ-
տատորները մեկնել են Սեբաստիա, Աքքա, Բնյրոյթ, Տյուրոս, Դա-
միևտաս, Ալեքսանդրիա, ինչպես նաև Վենետիկ, Ջենովա, Մարսել,
Մոնպելիե, Բարսելոնա և եվրոպական այլ քաղաքներ: 1274 թ. փե-
տրովարի 7-ի մի պայմանագրում ստվում է, որ Ֆեդերիկո Արևալդին

¹⁹⁹ Գործարքներում շահույթի բաշխման հարաբերությունն արտահայտված է տրակտատորին բաժին ընկնող մասով, ուստի մենք ևս կառաջնորդվենք նույն սկզբունքով:

²⁰⁰ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 19, 31, 40, 72, 73, 74, 82, 85, 108, B. 43, 84, 87, 88, 125, 133, 137. **Ferretto A.**, Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, p. 289.

²⁰¹ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 94, B. 48. **Desim oni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas, p. 485-486.

²⁰² **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, B. 134, 135.

²⁰³ Նույն տեղում, A. N 70:

²⁰⁴ Նույն տեղում, B. N 20:

²⁰⁵ Նույն տեղում, A. N 12, 16, 25, 77, B. N 17, 51, 53, 70, 94:

²⁰⁶ Նույն տեղում, A. N 17, 21, 63, 88, 93, 95, B. N 6:

²⁰⁷ Նույն տեղում, A. N 1, 2, 23:

Անդրիոլո Ռատվերիոյից Այստում 400 հ. ն. դ.-ի բազմակողմանի
կոմմենդայի ներդրում (շահույթի 1/4-ի բաժանման պայմանով)
ստանալուց հետո պետք է ուղևորվեր Բնյրոյթ, Կապո Բիանկո (բնա-
կավայր Տյուրոսի մոտակայքում), իսկ հետո հավանաբար նաև Դա-
մասկոս²⁰⁸: Նույն թվականի փետրվարի 17-ին պիզացի տրակտա-
տոր Ջիովաննի դե Սալան 2400 հ. ն. դ.-ի բազմակողմանի կոմմեն-
դայի ներդրումն օգտագործելու էր Կիլիկյան Հայաստանի, Ասորիքի
և Եգիպտոսի ափերով առևտուր անելու համար²⁰⁹: Գործարքներում
պայմանների իրագործման վերջնաժամկետները հազվադեպ են
ամրագրված՝ 1277 թ. օգոստոսի 26-ի փաստաթղթում տրակտատո-
րն իրեն տրված գումարը հատուցելու էր մինչև Ծննդյան տոներ, իսկ
մի այլ տեղում նշված է ութօրյա ժամկետ²¹⁰:

1296-1310 թթ. Ֆամագոստայում արձանագրված նոտարական
փաստաթղթերում զբաղեցված են Կիլիկյան Հայաստան ուղղված 77
կոմմենդա՝ 133444 u. p. և 748 լիվր²¹¹ ընդհանուր գումարով, որի կն-
սից ավելին ներդրվել է զանազան ապրանքների տեսքով²¹²: Դրան-
ցում մեծ չափաբաժին ունի հացահատիկը (մոտ 30 %). հիշատակ-
ված են նաև մահող, կտավ, ցփսի, տարբեր մետաղներ, օճառ, ձի-
թայրոլ և այլն: Գերակշիռ մեծամասնություն ունեն շահույթի բաշխ-

²⁰⁸ Նույն տեղում, A. N 17:

²⁰⁹ Նույն տեղում, A. N 21:

²¹⁰ Նույն տեղում, B. N 6, 70:

²¹¹ Սկզբնաղբյուրներում ջննդական լիվրի և հ. ն. դ.-ի փոխարժեքը փոփոխական է 1274 թ. տվյալներով՝ 10 լիվրին համապատասխանում էր 177 նոր դրամ, իսկ 1296 թ. համար նշված է 1 լիվրի դիմաց 23 դրամ փոխարժեքը (**Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 20. **Պոտկման Զ.**, Կիլիկյան Հայաստանի դրամները, էջ 58-59):

²¹² **Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 2, 6, 23, 43, 63, 79, 153. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., I N 22, 34. II N 55, 70, 73, 135. III N 45, 75. **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 85, 121, 158, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 237. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 9, 18, 114, 120, 135, 136, 138, 147, 174, 205. **Polonio V.**, նշվ. աշխ., N 39, 49, 56, 78, 91, 96, 112, 125, 143, 159, 206, 214, 222, 224, 228, 238, 282, 368, 370, 378, 401, 404: **Desim oni C.**, Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 30-32, 58-59, 77, 112. **Ferretto A.**, Annali storici di Sestri Ponente, p. 185-187. **Otten-Froux C.**, Les relations économiques entre Chypre et le Royaume Aménien de Cilicie, p. 165-166.

ման 1/4-ի հարաբերությամբ գործարքները, սակայն հանդիպում են նաև 1/3-ի և նույնիսկ 1/6-ի դեպքեր: Կան նաև «առանց շահույթի» և «անհատույց» ձևակերպված տնտեսակներ: Կիպրական մուրիակներում գրեթե բացակայում են բազմակողմանի կոմմենդանտները: Ներդրումների միջին չափը 1000, իսկ առավելագույնը 14000 ս. բ. է: Քիչ չեն նաև հ. ն. դ.-ով ամրագրված կոմմենդանտները (առավելագույնը՝ 19593 (կամ 5290 ս. բ.), նվազագույնը՝ 2000 հ. ն. դ. (540 ս. բ.)): Պայմանների կատարման վերջնաժամկետների միջին տևողությունը մոտ մեկ ու կես ամիս է: 16 կոմմենդանտներում որպես ժամանման վայր ընտրվել է Այասը, 7-ում հիշատակված է Տարսոնը, իսկ 2-ում՝ Կոռնիկոսը: Մյուս դեպքերում պարզապես նշված է, որ վաճառականը մեկնելու է Կիլիկյան Հայաստան:

Միջնադարյան առևտրի կազմակերպման հիմնական միջոցներից մեկը *կրեդիտը կամ փոխառությունն* էր: Միջերկրածովյան շատ երկրներում, այդ թվում և Կիլիկյան Հայաստանում օգտագործվում էին փոխառության տարբեր տնտեսակներ: Այսպես կոչված «ուղիղ» փոխառությունները խստորեն դատապարտվում էին Կաթոլիկ եկեղեցու կողմից և ընդունվում որպես վաշխառություն: Այդ իսկ պատճառով դրանք, որպես կանոն, ներկայացվում էին իբրև «անհատույց» կամ քողարկվում թույլատրելի այլ ձևերով²¹³: XIII դ. սկզբին իտալական առևտրում փոխառությունները տրվում էին տարեկան 20-25, իսկ երբեմն՝ 40-50 %-ով: Հետագայում ներդրումների մեծ հոսքի շնորհիվ տոկոսադրույքը նվազել է մինչև 5-8 %²¹⁴:

Չնայած Կիլիկյան Հայաստանը բավական հեռու էր Կաթոլիկ եկեղեցու այդօրինակ հսկողության սահմաններից, սակայն Այասում կազմված փոխառությունները եվրոպացիները նույնպես կազ-

մել են ամենայն զգուշությամբ: 1274 թ. Այասում կազմված նոտարական գործերում կան 13 ուղիղ փոխառություններ: Ընդ որում, «անհատույց» ձևակերպված պայմանագրերում, թվային տվյալների բացակայության պատճառով, վճարվելիք տոկոսադրույքի չափն անհնար է բացահայտել²¹⁵: Գործարքներում պարտավորությունների իրականացման վերջնաժամկետները նույնպես տարբեր են: Մասնավորապես դրանցից երկուսում ասվում է, որ փոխառությունը կհատուցվի պարտատուի ցանկանալուն պես: 1274 թ. մարտի 12-ին Այասում կազմված պայմանագրի համաձայն փոխառությունը պետք է վերադարձվեր 15 օրվա ընթացքում: Նույն թվականի մարտի 14-ի գործարքում խանութատերեր Տոբիան ու Պեդրոն Բարոնո Քսեբելից ստացած 428 հ. ն. դ.-ի պարտքը պարտավորվում էին վճարել մեկուկես ամսվա ընթացքում: Մեկ այլ դեպքում 200 հ. ն. դ.-ի հատուցման վերջնաժամկետը մեկ տարի էր²¹⁶:

Վենետիկյան և ջենովական նոտարական փաստաթղթերում կան տասնյակ պայմանագրեր, որոնցում նշված չէ ուղիղ փոխառություններին հատուկ «in mutuo» (իտալ. փոխառություն) արտահայտությունը: Նմանատիպ բոլոր գործարքներում ամրագրվել է, որ պարտք տրված գումարը պետք է հատուցվեր դրամի փոխանցման՝ այսպես կոչված կամբիոյի (cambio, իտալ. փոխանակություն) տարբերակով: Փոխառության այս ձևն անվանվել է «ծովային փոխանակություն», որը 1250-ական թթ. հիշատակությունից աստիճանաբար դուրս եկած «ծովային փոխառության» հետքերն քողարկված տարբերակն էր: Ի դեպ, դա իրականացվում էր շատ պարզ եղանակով: Այսպես, մի երկրում պարտք տրված գումարը պարտատուն ստանում էր մի այլ երկրում. փոխանցման արդյունքում այդ երկրների դրամական տարբեր միավորների փոխարժեքային հնարավոր տարբերությունից անխուսափելիորեն գոյացող գումարն էլ փոխառություն տվող անձի ակնկալված շահույթի գլխավոր գրավականն-

²¹³ Le Goff J., Usurai e Purgatorio // L'alba della banca: le origini del sistema bancario tra medioevo ed età moderna, Bari, 1982, p. 33-34. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 200. De Roover R., Le marché monétaire au moyen âge et au début des temps modernes : Problèmes et méthodes // Revue historique, T. CCXLIV, Paris, 1970, p. 5-6. Pöstan M., նշվ. աշխ., էջ 11-13:

²¹⁴ Луццатто Дж., նշվ. աշխ., էջ 368-369: Stöckly D., Le système de l'incanto des galées du marché à Venise, p. 45.

²¹⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 7, 9, 11, 22, 26, 27, 36, 42, 44, 47, 47a, 48, 79.

²¹⁶ Նույն տեղում, A. N 7, 9, 44, 47, 47a, 79:

րից էր²¹⁷: Այսատում ձևակերպված «ծովային փոխանակություններին» վերաբերող բոլոր պայմանագրերում գերակշռում են դեպի Եգիպտոսի սուլթանություն՝ հատկապես Դամիետտա քաղաք ուղղված գործարքները, որոնց մեծ մասին մասնակցել են պիզացի վաճառականները: Պայմանավորվածությունների իրագործման վերջնաժամկետները տատանվում են 15 օրից մեկ ամսի սահմաններում: Պայմանագրերին կարող էին մասնակցել մեկից ավելի պարտատուներ: Այսատում տրված և Եգիպտոսի սուլթանությունում հատուցվելիք գումարները հաշվարկված են բաբելոնյան հին ոսկե բյուզանդ²¹⁸ կոչված դրամական միավորով (առավելագույնը՝ 300, իսկ նվազագույնը 10 բյուզանդ), Աքքայում՝ այդ քաղաքի անունը կրող ոսկե սառակինոսյան բյուզանդով, Կիպրոսի պարագայում՝ ս. բ.-ով և այլն²¹⁹: 1317-1318 թթ. վենետիկյան նոտարական փաստաթղթերում առանձնացվում են Այաս-Կիպրոս ուղղություն ունեցող «ծովային փոխանակության» 5 պայմանագիր՝ 8983 հ. ն. դ. ընդհանուր գումարով²²⁰: Կիպրոսի քաղաքներում ջննդագի նոտարների կազմած «ծովային փոխանակություններում» կան Կիլիկյան Հայաստան ուղղված 20 պայմանագիր՝ 15719 ս. բ. ընդհանուր գումարով, որոնցում պարտք տրված գումարի միջին չափը 500 ս. բ. է (առավելագույնը՝ 2250, նվազագույնը՝ 47)²²¹:

²¹⁷ Hodgett G., A Social and Economic History of Medieval Europe, London, 1972, p. 63-64. Cipolla C., Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700, New York, 1994, p. 185-186.

²¹⁸ Ասիական քաղաք գտնվում էր Եգիպտոսում՝ Լահիթի մոտակայքում, որից էլ ծագել է նշյալ դրամի անվանումը (իտալ. bisanti vecchi d'oro di Babilonia): Բյուզանդի այս տեսակին ջին անդրադարձել է Ն. Ալի շահը, և ոչ էլ Ջ. Պտոլյանը (Encyclopedia of Islam 1913-1936, E. J. Brill's First, Edited by M. Th. Houtsma, Leiden, 1993, p. 550).

²¹⁹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 28, 29, 32, 33, 49, 50, 53, 55, 58, 59, 68, 92, 99, 100, 101, 104, 106.

²²⁰ Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 82, 86, 87, 89, 97: Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie, p. 166.

²²¹ Նույն տեղում, էջ 166:

Լայն կիրառություն ունեցող այսպես կոչված «պարտքով կամ փոխարժեքով գնումը»: Փոխառության մյուս տեսակներից դրա միակ տարբերությունն այն էր, որ այս դեպքում պարտքը տրվում էր ոչ թե պարտքով, այլ ապրանքի տնօրով²²²: Փոխառության այս ձևի օրինակները սփռված են Այսատում կազմված իտալական նոտարական փաստաթղթերում, որոնցում հիշատակվում են տարատեսակ ապրանքներ՝ երկաթ, ոսկի, արծաթ, թանկարժեք քարեր, մահուդ, մետաքս, պղպեղ, կոճապղպեղ, բրազիլ ծառի փայտանյութ և այլն²²³: Որպես կանոն՝ «փոխառության գնման» գործարքներում նույնպես տոկոսադրույքի չափը չի բացահայտվում: Պարտավորությունների իրագործման ժամկետները տատանվել են 3 օրից 5 ամսի սահմաններում: Օրինակ, 1277 թ. հոկտեմբերի 2-ին, 9-ին, 11-ին և 20-ին Այսատում կազմված պայմանագրերում ամրագրված է մինչև Ծննդյան տոներն ընկած ժամանակամիջոցը²²⁴: Ֆանագուսայում կնքված և Կիլիկիայում հատուցվելիք հիշյալ ձևի փոխառություններն առավելապես վերաբերում են հացահատիկին, իսկ վերջնաժամկետները տատանվում են 8 օրից 1 ամիս²²⁵:

XIII-XIV դդ. միջազգային առևտրի վարկավորման, ինչպես նաև վաճառականների միջև իրականացված փոխադարձ հաշվարկների առավել տարածված եղանակը կամքին էր: Միջնադարում լայն կիրառություն գտած փոխանցումների այս համակարգը թույլ էր տալիս դրամական և այլ տեսակի միջոցները փոխանցել առանց դրանք անմիջականորեն տնդափոխելու, իրականացնելու անկանխիկ վճարումներ և այլն: Այս առումով ուշագրավ է XII-XIII դդ. Կի-

²²² Postan M., նշլ. աշխ., էջ 5-6: Карпов С., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.), с. 44-45.

²²³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 27, 29, 30, 31, 32, 34, 39, 46, 47, 50, 56, 60, 64, 73, 74, 77, 82, 83, 85, 86, 101, 106, 120, 130, 131, 138. Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 81, 83, 90: Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 162.

²²⁴ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 27, 29, 31, 34.

²²⁵ Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 23, 36-39. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, B., III N 29. Polonio V., նշլ. աշխ., N 139, 205:

լիկյան Հայաստանում գործած վարդան Այգեկցու՝ վաճառականներին նվիրած մի առակ. «Ասի յիմաստնոց, թէ իմաստուն վաճառականք յորժամ յերկնչին յառազակաց ՚ի ճանապարհին, ոչ տաննն զգանձս իրենանց ընդ ինքնանս, այլ տան ՚ի փոխ զգանձս իրենանց յայնպիսի վաճառական, որ ունին յաշխարհն իրենանց տուն և գանձ, և առնուն ի նմանէ ձեռագիր և նրթայ խաղաղութեամբ և տանի զձեռագիր, վաճառականին և առնու զգանձ իր ՚ի տանէ նորա»²²⁶: Առակում հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, ակնարկել է իր ժամանակներում վաճառականների միջև գործածված դրամական կամ այլ միջոցների յուրօրինակ փոխանցման մասին, որից օգտվելու հիմնական շարժառիթն ավագակային հարձակումներից զերծ մնալն էր: Ուշագրավ է, որ վաճառականն ի պահ տրված հարստությունը պետք է ստանար հատուկ փաստաթղթի ներկայացման դեպքում միայն, ինչը բնորոշ էր նաև կամբիոյի փոխանցումներին:

Արդեն նշեցինք, որ կամբիո ներկայացնող գործարքներում պարտքը տրվում էր մի նրկում և ապա վերադարձվում մեկ այլում՝ կամ պարտապանի, կամ էլ նրա վստահված անձի կողմից: Գումարը պարտատուն ձեռք էր բերում կամբիոյի նամակը ներկայացնելուց հետո: Դրամի փոխանակումն իրականացվում էր նրկու նդանակով. առաջին դեպքում փոխանցվող գումարի չափը պայմանագրում ամրագրվում էր տեղական դրամական միավորով, միաժամանակ նշելով օտարերկրյա դրամի հետ դրա ունեցած փոխարժեքը, որը որոշում էին գործարքի կնքման վայրում (չնրտ): Երկրորդում փոխանցման չափն ամրագրվում էր օտարերկրյա դրամական միավորով (չնշելով դրամական այլ միավորով գործարքի կնքման վայրում պարտք տրված գումարի չափը)՝ հաշվարկված այն նրկում գործող փոխարժեքով դեպի ուր ուղղվում էր կամբիոն (ինչնրտ): Փոխարժեքային տարբերությունը, որի ճշգրիտ չափը միջնադարյան հաղոր-

²²⁶ Մառ Ն., Ժողովածոյր առակաց վարդանայ, նիւթք առ ի պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերնի, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 284: Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 181:

վագույթյան պայմաններում գործնականում անհնար էր հաշվարկել, դրամական այս փոխանցումներից շահույթի գոյացման գլխափոք ուղիներից էր²²⁷:

Այստում ձևակերպված փաստաթղթերում կամբիոյի գործարքների առատությունը հուշում է դրա լայն կիրառության մասին: Գրեթե բոլոր պայմանագրերը վերաբերում են փոխառությունների ձեռք բերմանը, որոնք հետագայում պետք է հատուցվեին կամբիոյի նդանակով: 1274, 1277, 1279 թթ. Այստում կազմված ակտերում կամբիո պարունակող 23 գործարքից 3-ը բաժին են ընկնում ուղիղ, իսկ մնացածն՝ այլ տնտեսի փոխառություններին: Դատելով դրանցում ամրագրված պայմաններից՝ պետք է եզրակացնել, որ փոխանցումների մեծ մասն իրականացվել է կամբիոյի «ինչնրտ» տարբերակով: Այսպես, 22 պայմանագրում թեև ասվում է, որ Այստում պարտքը տրվում է հ. ն. դ.-ով, սակայն նրքեր չի հիշատակվում չափը: Անկասկած, տեղական դրամով ձեռք բերված գումարի քողարկումը նպատակ ուներ բացառելու փոխարժեքային տարբերությամբ ձևավորվելիք շահույթի բացահայտումը: Դրան հակառակ՝ այդ գործարքներում մշտապես նշված է այլ նրկներում հատուցվելիք օտարերկրյա դրամական միավորով արտահայտված գումարի ճշգրիտ քանակությունը: Ուշագրավ է, որ փոխանցումների առավել շատ ընտրված նպատակակետը Եգիպտոսի սուլթանության Դամիևտոա քաղաքն է, ուր ուղարկված գումարները հաշվարկված են բաբելոնյան հին ոսկե բյուզանդով (նվագագույնը՝ 10, իսկ առավելագույնը՝ 300 բյուզանդ): Քիչ չեն նաև Կիպրոս և Աքքա ուղղված փոխանցումները²²⁸:

Կամբիոյի փոխանցման «չնրտ» տարբերակն առավել պարզ ներկայացնելու համար բերենք բնութագրական մեկ օրինակ. 1279 թ. մարտի 12-ին Այստում Մանուել Տավանոն ու Բալիանո Գվիգուֆոն Պեդրո Գվիգուֆոյից որպես փոխառություն ստացել էին

²²⁷ Карпов С., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.), с. 45-46. De Roover R., նշվ. աշխ., էջ 6-10:

²²⁸ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 11, 22, 27, 28, 29, 32, 33, 49, 50, 53, 55, 58, 59, 68, 92, 98, 99, 100, 101, 104, 106, B. N 86, 126. Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 161-162.

բրազիլ ծառի փայտ՝ 2830 հայկական՝ սառակինոսյան անվանված բյուզանդ²²⁹ արժեքով, որը պետք է հատուցեին Ջենովայում՝ 1 բյուզանդի դիմաց 9 սոլդի և 6 դենար փոխարժեքով²³⁰: Նույն բովանդակությունն ունեն Այասում գործած վենետիկցի նոտարների ձևակերպած կամբիոյի (մեծ մասամբ՝ «չերտո») տարբերակով փոխանցումներին վերաբերող փաստաթղթերը: Այսպես, 1317 թ. սևաբույսերի 5-ին Այասից Ֆամագուստա փոխանցված 2890 հ. ն. դ.-ը կիպրոսում հատուցվելու էր ս. ք.-ով՝ 100 հ. ն. դ. - մոտավորապես 28 ս. ք. հարաբերությամբ: 1318 թ. մայիսի 5-ին նույն ուղղությամբ արված փոխանցումում ամրագրվել է 100 հ. ն. դ. - մոտ 27 ս. ք.-ը. նույն օրն իրականացված մեկ այլ գործարքում սահմանված է 100 հ. ն. դ. - 26 ս. ք., իսկ 1318 թ. հուլիսի 5-ի փոխանցումում՝ արդեն 100 հ. ն. դ. - 28 ս. ք. փոխարժեքային հարաբերությունները²³¹: Թեև դրանցում սահմանված փոխարժեքի չափերը տատանվում են 1-2 բյուզանդի սահմաններում, սակայն մեծ գումարների դեպքում դա բավական մեծ շահույթ էր բերում: 1296-1310 թթ. կիպրական քաղաքներում նոտարական գործակալներ Լամբերտո դե Սամբուչետոյի և Ջիովաննի դե Ռոքայի կազմած գործերում գրանցված են կիլիկյան Հայաստան ուղղված կամբիոյի 26 փոխանցում, որոնցից 16-ը վերաբերում են «չերտո», իսկ մնացածն «ինչերտո» տարբերակներին²³²: Վերոնշյալ կիպրական ակտերում կան անդորրագրերին, հանձնարարականներին վերաբերող բազմաթիվ մուրհակներ, որոնց միջոցով վաճառականները կիպրոսում ստացել են կամբիոյի փոխանցման պայմանով այլ նրկրներում իրենց պարտք տված գումարները:

²²⁹ Ջ. Պտուկյանի կարծիքով հայկական սառակինոսյան բյուզանդը կիլիկյան Հայաստանում հատվել է վենետիկցիների կողմից և առավելապես օգտագործվել է եվրոպացի վաճառականների միջև կնքված առևտրական գործարքներում (Պտուկյան Ջ., կիլիկյան Հայաստանի դրամները, էջ 50):

²³⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 86.

²³¹ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 82, 86, 87, 89, 97:

²³² Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 4, 20, 22, 124. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., II N 25. III N 53, 63. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 30, 31, 80. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 146, 151, 169, 170, 171, 172, 181, 248, 258. Polonio V., նշվ. աշխ., N 101, 183, 215, 220: Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 119-120.

Դրանցում բավական շատ են հ. ն. դ.-ով հաշվարկված գործարքները ինչը փաստում է, որ դեպի կիպրոս ուղղված այդ փոխանցումներն արվել են կիլիկյան Հայաստանից²³³: Հաշվարկների մեծ մասն իրականացվել են ս. ք.-ով և հ. ն. դ.-ով, սակայն քիչ չեն նաև հայկական մեկ այլ՝ թագվորին դրամական միավորի և ջենովական լիվրի օգտագործման դեպքերը: Դրանցում քողարկված շահույթը կարելի է բացահայտել հետազոտելով փոխանցման ընդամենը մի քանի պայմանագիր: Այսպես, 1300 թ. նոյեմբերի 6-ին Ֆամագուստայում պիաչենտացի մի վաճառական նրկու ջենովացիներից վերցրած 999 ս. ք.-ը պարտավորվում էր վերադարձնել Այասում՝ 1600 հ. ն. դ.-ի տեսքով (ստացվում է, որ 62 ս. ք.-ի դիմաց վճարվելու էր 100 հ. ն. դ.): 1301 թ. հունվարի 12-ին նույն ուղղությամբ կատարված փոխանցումում նշված է 29 ս. ք.-ի դիմաց 100 հ. ն. դ. փոխարժեքը: 1301 թ. փետրվարին արված փոխանցումում 1000 ս. ք.-ի համար հաշվարկվել է 3628 հ. ն. դ. (այսինքն՝ 27,5 ս. ք. - 100 նոր դրամ հարաբերությամբ): Իսկ 1301 թ. օգոստոսի 4-ի գործարքում ամրագրված է 28 ս. ք.-ի դիմաց 100 հ. ն. դ. փոխարժեքը: Ընդամենը ութ ամիս անց՝ 1302 թ. ապրիլի 17-ին, կրկին Ֆամագուստայից Այաս իրականացված փոխանցման պայմաններում նշվել է արդեն 32 ս. ք. - 100 հ. ն. դ. հարաբերությունը²³⁴: Վերոնշյալ տարիների ընթացքում թե՛ կիլիկյան Հայաստանում, և թե՛ կիպրոսում միջազգային առևտուրն աննախադեպ ծաղկման շրջանում էր, ուստի նրանց դրամական հիմնական միավորների փոխարժեքային նման տատանումներն այդքան կարճ ժամանակային կտրվածքում հազիվ թե՛ նշված լինեին: Ավելին, Ղ. Ալիշանը և Ջ. Պտուկյանը հ. ն. դ.-ի փոխարժեքի նվազումն արձանագրել են միայն 1313-1316 թթ. սկսած՝ այն էլ ոչ կտրուկ²³⁵: Կամ-

²³³ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, B., II N 13, 170. III N 53. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 57. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 195. Polonio V., նշվ. աշխ., N 60, 67, 97, 185, 385:

²³⁴ Polonio V., նշվ. աշխ., N 101, 183, 215: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 30. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 172.

²³⁵ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 385: Պտուկյան Ջ., կիլիկյան Հայաստանի դրամները, էջ 58-59:

բիոյի փոխանցումների վերոնշյալ օրինակներում շահույթի հետա-
պնդումն ակներև է: Կիպրական քաղաքներից Կիլիկիա ուղղված
փոխանցումների վերջնաժամկետներում տիրապետում է 8 օրը, սա-
կայն հանդիպում են նաև 15, 20 օր, մեկ ամիս և այլն:

Որոշ դեպքերում, եթե փոխանցված գումարը ճիշտ
ժամանակին և պայմանավորված վայրում չէր հատուցվում, ապա
կիրառվում էր այսպես կոչված «ռեկամբիոն», որից ակնկալվող շա-
հույթն էլ ավելի մեծ էր²³⁶: Եթե կամբիոն փոխանցումներում սովո-
րաբար բերում էր 5-10 % շահույթ, ապա ռեկամբիոն ապահովում էր
10-20 %, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ մինչև 50 % շահութաբե-
րություն²³⁷: Բերենք ռեկամբիոյի դասական մի օրինակ. 1274 թ. սպ-
րիլի 7-ին Այասում իրականացված գործարքով Օտտոբանտ Յիկա-
դան Լաֆրանկո Ռուբլուսից ստանում էր հ. ն. դ.-ի ինչ որ քանա-
կություն և խոստանում կիպրոսում հատուցել Ռուբլուսին կամ ոմն
Անսալդո Բեզարիոյին 120 ս. բ. գումարով: Կողմերը պայմանավոր-
վել էին նաև, որ եթե գումարն ամբողջովին կամ էլ մասնակիորեն
չվճարվեր կիպրոսում, ապա Օտտոբանտն ստիպված պետք է լիներ
այն հատուցել Ջենովայում՝ 1 ս. բ.-ի դիմաց ջենովական 3 սուլդի և 4
դենարի փոխարժեքով²³⁸: Անդրադառնալով նաև Այասում գրանց-
ված, կամբիոնի առնչվող գործարքների իրականացման վերջնա-
ժամկետներին. Դամիետտա, Աքքա և Կիպրոս արված փոխանցում-
ների դեպքում դրանք տատանվում են 15 օրից մինչև մեկուկես ամ-
սվա սահմաններում, իսկ օրինակ Ջենովա ուղղված կամբիոն վճար-
վելու էր 4 ամսվա ընթացքում:

Վերոնշյալ առևտրական բոլոր պայմանագրերի հստակ ու ճշգ-
րիտ իրականացման համար կողմերը հաճախ դիմում էին օժանդակ
տարբեր միջոցների, որոնցից առավել շատ կիրառվում էին *հանձնա-
րարականները, վստահագրերն ու անդորրագրերը*. Հանձնարարա-

²³⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 68. Pavoni R., Notai
genovesi in Oltremare, A., N 30.

²³⁷ Карпов С., Кредит в системе итальянской торговли в Южном
Примерноморье (XIII-XV вв.), с. 48.

²³⁸ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 68.

կանների գլխավոր գործառնություններից մեկն այն էր, որ կոմմենդա-
յում, փոխառությունում կամ այլ տեսակի պայմանագրերում ար-
ժանագրված պարտավորությունների շիրագործման պարագայում
կողմերից մեկը նշանակում էր իրավաբանական կարգավիճակ
ունեցող իր վստահված անձին՝ պրոկուրատորին, որպեսզի նա լու-
ծեր ծագած խնդիրները: Հարկ է նշել, որ Այասում հանձնարարա-
կաններին վերաբերող պայմանագրերի մեծ մասը կնքվել են եվրո-
պական միևնույն քաղաքը ներկայացնող անձանց միջև²³⁹: Դրան-
ցում գերակշռում են տարբեր բնույթի պարտքերի գանձման հետ
կապված հանձնարարականները: Երբ նախնական պայմանագիրը
բազմակողմանի կոմմենդա էր կամ մի քանի պարտատեր ներառող
փոխառության գործարք, ապա հանձնարարական-մուրհակներում
հանդես էին գալիս երկու և ավելի պրոկուրատորներ: Հանձնարա-
րականների և վստահագրերի մյուս կարևոր գործառնությունն առևտրա-
կան, ինչպես նաև հաշվապահական տարբեր գործերի կառավա-
րումն էր: Դրանցից էին ապրանքների ձեռքբերումը, առաքումն ու
սպառումը²⁴⁰:

Միջնադարյան ծովային առևտրական համակարգում կարևոր
նշանակություն ունեին ապրանքների *նավափոխադրավարձերի*
հետ կապված գործարքները: Դրանցում վճարվող գումարի չափը,
անշուշտ, կախված էր ապրանքի տեսակից և աշխարհագրական
այն կետի հեռավորությունից, դեպի ուր նավը պետք է ուղղվեր:
Իհարկե, թանկարժեք ապրանքների փոխադրման համար վճար-
վում էր ավելի բարձր գումար: Կիլիկյան Հայաստանում նավափո-
խադրավարձերի հետ կապված պայմանագրերը նույնպես արձա-
նագրվել են նոտարների կողմից և հանդիսացել իրավական լիար-

²³⁹ Otten-Froux C., L'Asie dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 158-159.

²⁴⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 1, 2, 3, 5, 6, 10, 12,
16, 18, 34, 37, 41, 42, 46, 54, 65, 71, 89, 90, 97, B. N 8, 9, 13, 16, 21, 22, 23, 24,
26, 33, 40, 41, 42, 44, 59, 93, 96, 102, 110, 111, 115, 118, 119. Bondi
Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 2, N 1307, 1308: Otten-Froux C., Les relations
économique entre Chypre et le Royaume A ménien de Cilicie, p. 167.

ծնր ուժ ունեցող փաստաթղթեր²⁴¹: Նույն բովանդակությունն ունեն կիպրոսից կիլիկիա ճանապարհված նավերի փոխադրավարձերի պայմանագրերը: Ֆամագուստայում գրանցված 5 նմանատիպ գործարքից 4-ը վերաբերում են կիլիկյան նավահանգիստներին²⁴²:

Միջնադարում դրամական փոխադարձ հաշվարկների համար լայնորեն կիրառվում էին *անդորրագրերը*, որոնց միջոցով կատարվում էին տարատեսակ վճարումներ: Դրանք սխիված են Այասում գրանցված նոտարական ակտերում, որոնք օգտագործվել են պարտքերի տրման, հատուցման, ապրանքների աք ու վաճառքի և այլ տնտեսական գործարքների համար անհրաժեշտ դրամական փոխանցումներում²⁴³:

Հարկ է նկատել, որ վերը թվարկյալ բոլոր տնտեսական գործարքները պարունակում են *ապահովագրությանը* հատուկ որոշակի տարրեր: Թեև նոտարական սկզբնաղբյուրներում բացառապես ապահովագրությանը վերաբերող գործարքներ չեն գրանցվել, սակայն կոմմենդա կամ փոխառություն ներկայացնող պայմանագրերում այն սովորաբար արտահայտվել է գրավի տեսքով²⁴⁴:

Առևտրաֆինանսական գործառնությունների համար նախատեսված վերոնշյալ նդանակների մեծ բազմազանությունը վկայում է XIII-XIV դդ. կիլիկյան Հայաստանում իրականացված մեծածավալ և զարգացած միջազգային առևտրական ապրանքաշրջանառության մասին: Այդ տարաբնույթ պայմանագրերն ունեն բարձր մակար-

²⁴¹ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 3, 35, 60, 61, 91, B. N 35, 69, 92.

²⁴² **Balard M.**, Notai genovesi in Oltremare, B., III N 30. **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, A., N 18. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 86. **Polonio V.**, նշլ. աշխ., N 89, 204, 299: **Otten-Froux C.**, Les relations économique entre Chypre et le Royaume A ménien de Cilicie, p. 168.

²⁴³ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 20, 45, 51, 52, 56, 61, 64, 67, 80, B. N 5, 10, 32, 37, 55, 57, 58, 63, 65, 66, 67, 69, 76, 81, 89, 90, 91, 97, 98, 100, 104, 105, 107, 109, 113, 122, 123. **Otten-Froux C.**, L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 158-159.

²⁴⁴ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 33, B. N 85, 106. **Desimoni C.**, Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Als, p. 450. **Pavoni R.**, Notai genovesi in Oltremare, B., N 151, 163, 248.

ի իրավաբանական հենք: Նրանցում դրսևորված են ժամանակի քաղաքակիրթ առևտուրը բնութագրող բազմաթիվ հատկանիշներ: Գործարքներում արված բավական խոշոր ներդրումները և նրանց իրագործման ուղղությունների աշխարհագրությունը, որն ընդգրկում է գրեթե ամբողջ Միջերկրական ծով ափագանը, վկայում են կիլիկյան քաղաքներում ընթացած շահութաբեր առևտրի մասին:

2.4 կիլիկիայի հայկական պետության հարկային քաղաքականությունը միջազգային առևտրում

Միջազգային առևտրի վրա հսկողություն սահմանելու և պետական գանձարան եկամուտներ ուղղելու գլխավոր միջոցը հարկային արդյունավետ քաղաքականությունն էր: կիլիկյան Հայաստանում հարկերի գանձումն իրականացնում էր պետության ֆինանսները կառավարող «պոքսիմոս» անվանումով գործակալությունը: Ծատ քաղաքներում ու սահմանամերձ անցակետերում տնդակայվել էին մաքսային վարչություններ, որոնք սկզբնաղբյուրներում անվանված են բաժտուն կամ բայժատուն ձևերով: Ամենախոշոր բաժտները գտնվում էին Այասում, ինչպես նաև Գուզլակ և Պորտնլլա անցակետերում: Դրանցում պոքսիմոսին ներկայացնում էին հատուկ պաշտոնյաները, որոնց կոչում էին բաժտան կապիտան կամ մինապան (միրապան, miraban)²⁴⁵: Ի դեպ, պետական վերոնշյալ վարչությունների մասին հայկական աղբյուրները վկայություններ չեն հաղորդում: Դրանց վերաբերյալ հիմնական տնդեկությունները քաղված են կիլիկիայում նվրոպացի վաճառականների շնորհված արտոնագրերի տնքստերից: Օրինակ, 1288 թ. ջննդագիների հետ կնքված առևտրական պայմանագրում որպես Այասի բաժտան կապիտան

²⁴⁵ **Բոնազյան Ս.**, Մոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, էջ 75, 277-279: **Մուրիսյան Ա.**, նշլ. աշխ., էջ 111: **Քիրբեկյան Վ.**, նշլ. աշխ., էջ 44:

հանդես է եկել ուն պարոն Բակուրանը²⁴⁶: Մոնպելիեի վաճառականներին 1314 թ. Օշին արքայի ուղղած շնորհագրում հիշատակված են թե՛ Կիլիկիայի պոռսիմոս Օշին Եհաննեսը, և թե՛ Այասի բաժտան գլխավոր Թորոս Միքայլնցը²⁴⁷: Իսկ արդեն Լևոն Դ-ի կողմից 1321 թ. կրկին մոնպելիեցիներին տրված արտոնագրի համաձայն՝ պոռսիմոսի արաշտոնը զբաղեցրել է պարոն Պևորոսը²⁴⁸: Միջնադարյան պետություններում միջազգային առևտրին առնչվող գլխավոր հարկատեսակը *տարանցիկ մաքսատուրքն* էր, որի չափը որևէ պետությունում վաճառականների որոշակի խմբի արտոնյալ կարգավիճակն արտահայտող հիմնական ցուցիչներից էր: Այս հարկատեսակն առավել հայտնի է «կոմմերկիում» անվամբ: Այն հաշվարկվում էր տոկոսներով՝ որևէ երկիր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների գնից: Կիլիկիայի արքաների սահմանած տարանցիկ մաքսատուրքերն ամենացածրերից էին սևծովյան և միջերկրածովյան ավազաններում: Վենետիկի և Ջենովայի հետ կնքված բոլոր պայմանագրերով Կիլիկյան Հայաստանում նրանց հարկատեսակներն ազատվում էին հիշյալ հարկից և օտարազգի վաճառականության համեմատ վայելում էին ամենաարտոնյալ պայմաններ: XIV դ. 30-ական թվականներին մաքսատուրքից ազատվել էին նաև սիկիլացիներն ու ֆլորենտական Բարդի ընկերության գործակալները: Այս առումով միջին արտոնյալ կարգավիճակ ունեին պիզացի, կատալոնացի, հարավֆրանսիացի առևտրականները, ինչպես նաև ֆլորենտական ևս մի ընկերության՝ Պերուցցիի գործակալները, որոնց համար Կիլիկիայում սահմանվել էր 2 % մաքսատուրք թե՛ ներմուծման, և թե՛ արտահանման դեպքում: Պեգոլոտտին վկայում է, որ մյուս բոլոր վաճառականները Հայոց թագավորությունում վճարում էին 4 % մաքս²⁴⁹: Նշենք, որ XIII-XIV դդ. Բյուզանդիայում անմաքս առևտրի հնարավորություն տրվել էր միայն վենետիկցիներին ու ջե-

նովացիներին, այն էլ՝ ընդմիջումներով. պիզացիներից, ֆլորենտացիներից, արովանացիներից, անկոնացիներից ու սիկիլացիներից գանձվում էր 2 %, նարբոնացիներից՝ 4 %, իսկ մյուսներից՝ 10 % մաքս: Իկոնիայի սնլջուկները 1220 թ. վենետիկցիների համար նախապես սահմանած 10-20 % մաքսատուրքը նվազեցրել էին 2 %-ի: Ուշագրավ է, որ Կիպրոսի թագավորությունում և Կիլիկյան Հայաստանում գործում էին նույն մաքսաչափերը: Ի դեպ, Տրապիզոնի կայսրությունում ջենովացիներն ու վենետիկցիները ազատված չէին այդ հարկատեսակից. ապրանքները ծովով ներմուծելու դեպքում այնտեղ վճարում էին 3 %, իսկ ցամաքով՝ 1 % մաքս: Իլխանությունում նախապես սահմանվել էր 10 % տարանցիկ մաքս, որը Ղազան խանի օրոք իջեցվեց 5 %-ի²⁵⁰: Իսկ Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունում այն հասնում էր մինչև 10-20 %²⁵¹:

Տարանցիկ մաքսատուրքից զատ, օտարազգի վաճառականները Կիլիկյան Հայաստանում վճարում էին տարաբնույթ հարկերի մի ամբողջ տեսականի: Այսպես, գոյություն ունեւր տարանցիկ հարկի ևս մի տեսակ, որը սահմանվում էր՝ ելնելով ապրանքների կշռից, սակայն այս դեպքում ոչ թե տոկոսներով, այլ ուղղակի դրամով: Որպես կշռի միավոր օգտագործվում էր գրաստի վրա ապրանքի հնարավոր բարձելի քանակությունը՝ ուղտաբեռ, ջորեբեռ և իշաբեռ: Ընդ որում, յուրաքանչյուր ապրանքի համար ամրագրվում էր հարկի առանձին չափ. Այս հարկատեսակը վճարում էին նույնիսկ վենետիկցիներն ու ջենովացիները: Մասնավորապես 1288 թ. ջենովացիներին շնորհված արտոնագրում նրանց համար ամրագրվել էր Այասում և Գուզլակում բազմաթիվ ապրանքներից գանձվող հիշյալ հարկի չափերը, որոնք հաշվարկված են հ. ն. դ.-ով՝ մետաքս և մետաքսյա կտորեղեն - ուղտաբեռ՝ 25. ինդիզո, համմունքներ (բացառությամբ՝ բրազիլ փայտի, պղպեղի ու կոճապղպեղի) և դեղա-

²⁴⁶ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 161.

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 178:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 185:

²⁴⁹ Pegolotti, p. 60.

²⁵⁰ Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 221-223, 235. Ближнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 44-45.

²⁵¹ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 57.

նյութեր - ուղտաբեր՝ 25, ջորերեն՝ 19, իշաբեր՝ 16. արպեղ, կոճապղպեղ, բրազիլ փայտ - ուղտաբեր՝ 20. ֆրանսիական կտավ - ուղտաբեր՝ 20, ջորերեն՝ 15, իշաբեր՝ 12. բամբակ, շաքար, սնդիկ, կորալներ, անագ, արհիմ - ուղտաբեր՝ 15, ջորերեն՝ 12, իշաբեր՝ 9. օճառ - ուղտաբեր՝ 10, ջորերեն՝ 8, իշաբեր՝ 7: Առանձին մաքսաչափեր էին սահմանվել նաև ընտանի կենդանիները կիլիկիայից արտահանելու դեպքում²⁵²:

Ը. Դյուլորիեն և Ս. Բոռնազյանն առանձնացրել են մի շարք այլ հարկատեսակներ, որոնք կիլիկյան Հայաստանում սահմանվել էին օտարազգի վաճառականների համար²⁵³:

ա. *Ոսկուց, արծաթից և թանկարժեք քարերից գանձվող հարկ*. Ս. Բոռնազյանն այս հարկատեսակի մասին գրելիս հղում է կատարել 1288 թ. ջննդագիներին տրված շնորհագիրը, որտեղ, սակայն, համապատասխան վկայությունների չենք հանդիպում²⁵⁴: Դրան հակառակ՝ Հայոց արքաների կողմից վենետիկցիներին շնորհված բոլոր արտոնագրերում մշտապես ամրագրվել է առանձին կենտ, որով թույլատրվում էր առանց մաքսավճարի ոսկի ու արծաթ անցկացնել կիլիկյան Հայաստան: Սակայն, եթե նրանք ազնիվ մետաղներն օգտագործելու լինեին դրամահատության նպատակներով, ապա սահմանվում էր նույն մաքսաչափը, ինչ վճարվում էր Աքքայում²⁵⁵: Կարծում ենք, որ այստեղ խոսքը հենց խնդրո առարկա հարկատեսակի մասին է, որը, սակայն, հատուկ անվանումով չի հիշատակվում:

բ. *Ցենզարիա* «censaria»՝ միջնորդային հարկ, որը գանձվում էր ապրանքի և՛ վաճառողից, և՛ գնորդից: Սա ամենաին հարկատե-

սակներից էր և լայնորեն կիրառվում էր տարբեր երկրներում²⁵⁶: 1288 թ. ջննդագիներին և 1331 թ. սիկիլացիներին շնորհված արտոնագրի հայերեն տարբերակներում այն անվանված է սամարչևք կամ սամարչէք ձևերով: Յուրաքանչյուր ապրանքի համար հայկական կողմը սահմանել էր սամարչևքի առանձին չափեր: Օրինակ, մեկ վեզմետա կամ բոտոա գինուց ջննդագի առևտրականից հարկվում էր 1 հ. ն. դ. գումար²⁵⁷:

գ. *Պատասզիումը* ըստ Ս. Բոռնազյանի՝ գանձվում էր կիրճերը, լեռնանցքները, կամուրջները, ինչպես նաև լաստով գետերն անցնելիս: Պատմաբանը հիմնվել է ջննդագիներին 1215 թ. Լևոն Ա-ի շնորհած արտոնագրի վրա: Սակայն պայմանագրի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ, իրականում, խոսքը վերը հիշատակված տարանցիկ մաքսատուրքի (կոմմերկիում) մասին է: Այսպես, այնտեղ նշված է, որ Հայոց արքան ջննդագիներին հնարավորություն էր ընձեռում ազատ և անմաքս առևտուր անել իր թագավորության ամբողջ տարածքում, բացառությամբ մի շարք տարածքների, որոնք պատկանում էին Օթթո դե Թաբարիա, Ադամ դե Գաստոն անուններով անձանց, ինչպես նաև Կոթիկոսի, որը վաճառվում էր մարաջախտի (մարեշալ)²⁵⁸ տիրույթն էր և Պիրամոս (Ջնիհան) գետի հոսանքի վրա գտնվող լեռնանցքի, որն էլ Լևոն դե Կապանին էր: Այդ վայրերով ապրանքներ տեղափոխելիս ջննդագիները պետք է վճարեին մաքսատուրք²⁵⁹: Նույնը հանդիպում է նաև վենետիկցիներին շնորհված գրեթե բոլոր արտոնագրերում, նրբ անմաքս առևտրի իրավունքը տարածվում էր Հայոց թագավորության ամբողջ տարածքի վրա,

²⁵⁶ Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 224.

²⁵⁷ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 154-157, 188. Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները կիլիկյան Հայկական պետությունում X II-X IV դարերում, էջ 279: Քիրթճեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 52:

²⁵⁸ կիլիկյան Հայաստանի բանակը ռազմամթերք մատակարարող պետական պաշտոնյա (Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-X IV դարերում, էջ 61):

²⁵⁹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 126-127.

²⁵² Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 157-158. Ալիշան Ղ., Միսոսան, էջ 386:

²⁵³ Dulaurier E., նշվ. աշխ., էջ XCVII-XCIX: Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-X IV դարերում, էջ 279-282.

²⁵⁴ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 154-157.

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 110, 144, 152, 167, 179, 183: Պետկեան Ջ., կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությունը, էջ 736:

բացառությամբ Պորտլլա սահմանային անցակետի²⁶⁰։ Իր հերթին Է. Դյուլորինն պասսագիումին անդրադառնալիս օգտվել է նույն՝ 1288 թ. ջննդագիներին տրված արտոնագրի ֆրանսերեն և լատիներեն տարբերակների հատվածներից, որոնց համաձայն՝ ջննդագի վաճառականները լատտանավերով յուրաքանչյուր բնոր տեղափոխելու համար վճարում էին կնս հ. ն. դ. գումար։ Նկատենք, որ պասսագիում բառը (թարգմ. անցում) դրանցում արտահայտում է ոչ թե հարկատնսակի անվանում, այլ նախադասության մեջ պարզապես կատարում է գոյականի դեր։ Ուշագրավ է, որ հայերենով կազմված նույն պայմանագրում խոսվում է ընդհանրապես նավերի անցման մասին. «և ի նաւերոյն անցն որ կու անցնին նայ տան դատտիկ յամեն բնոն նոր դրամ կէս»²⁶¹։ Այնուամենայնիվ, մասամբ համաձայնելով նրկու ուսումնասիրողների տնտեսկետներին՝ գտնում ենք, որ Կիլիկյան Հայաստանում գործել են հարկերի ինչ որ տնտեսներ, որոնք գանձվել են գետերով և հնարավոր է նաև կիրճերով ու կանուրջներով ապրանք տեղափոխելու համար, սակայն աղբյուրներում առանձին անվանումներով չեն հանդիպում։

դ. *Արքորագիուս կամ անքորագիուս* (ancora, լատ. խարխիս)՝ հարկի տնսակ, որը գանձվում էր օտարերկրյա առևտրական նավերից՝ Կիլիկիայի ափերին խարխիս գցելու համար։ Ընդ որում, այն վերաբերում էր ոչ միայն նավահանգիստներում, այլ նաև գետաբերաններում խարխիս գցելու պարագային։ Այսպես, 1288 թ. ջննդագիների համար սահմանվում էր. «Եւ գայն սարէչնքն²⁶² որ կու առնէին յիրմնցէ ի գետերնրնին, յամեն սարի նոր նրկուք, նայ չառնուն յիրմնցէ»²⁶³։ Այսինքն՝ հայկական կողմը նրանց ազատում էր հիշյալ հարկից ևս։ Հատկանշական է, որ այս նույն հարկատնսակից սահ-

մանվել էր նաև Կիպրոսի թագավորությունում, որին Պեգոլոտտին հիշատակել է «միսսա» անվամբ²⁶⁴։

ե. *Տարուլագիուս*՝ հարկը գանձվում էր շուկաներում վաճառատնան ունենալու համար։ Սա բավական կարևոր տուրք էր, քանի որ այն հատուկ առանձնացվել է այն հարկատնսակներից, որոնց գանձման իրավունքը Կիլիկիայի 10 բնակավայրերում Լևոն Ա-ը 1214 թ. շնորհել էր Նյուրընկալներին²⁶⁵։

զ. *Էրզագիոն* գանձվում էր Կիլիկիայում օտարազգի պանդոկապաններից ու գինեվաճառներից։

է. *Յնրկան* օտարազգի վաճառականը վճարում էր Կիլիկիայի թագավորական ռատիկանությանը՝ իր գողացված ապրանքը վերադարձնելու համար։ Այն կազմում էր այդ ապրանքի գնի 3 %-ը, որի վճարումից ևս 1288 թ. ջննդագիներն ազատվել էին. «Եւ ճընվիզի իրք որ գողընվի նայ զինչ ազգ որ ու լինի գողն ու գտվի իրքն նայ նրեբակն չառնուն յիրմնցէ»²⁶⁶։

Ս. Բռնագյանն իրավագիտորեն նկատել է, որ հայկական սկզբնաղբյուրները գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում հարկերի և տուրքերի մասին։ Թերևս բացառություն է միայն Սմբատ Մպարապետի «Դատաստանագիրքը», որտեղ տեղ են գտել մի քանի հարկատնսակ, սակայն վերը թվարկյալ որևէ հարկի հետ դրանց նույնականացումը հստակ չէ²⁶⁷։

Այսպիսով, հարկերի նման բազմազանությունը և դրանց գանձմամբ զբաղվող պնտական գործակալություններն ու վարչությունները, որոնք տեղակայվել էին նավահանգիստներում և սահմանա-

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 110։

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 156, 160։

²⁶² Սարէչնք՝ ծագում է արաբերեն սարի բառից, որը նշանակում է կայմ (Նույն տեղում, էջ 156)։

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 156, 160։ Dulaurier E., նշվ. աշխ., էջ XCVII-XCIX։

²⁶⁴ Pegolotti, p. 85.

²⁶⁵ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 124. Բռնագյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, էջ 281։

²⁶⁶ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 156. Բռնագյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, էջ 281-282։

²⁶⁷ Смбат Спарпет, Судебник, с. 126-127. Բռնագյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, էջ 282-283։

ԳԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ
ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

3.1 Հայ վաճառականությունը

Միջազգային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի հայ վաճառականության գործունեության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրային հենքը, որքան էլ որ տարօրինակ է, խիստ սահմանափակ է: Բացի այն, որ հայ պատմիչները նշյալ խնդրին առնչվող վկայություններ չեն թողել, հայազգի վաճառականները չափազանց աղքատիկ են ներկայացված նաև եվրոպական սկզբնաղբյուրներում: Այսպես, 1274, 1277 և 1279 թթ. Այասում կազմված ջննդական նոտաբանական հարյուրավոր գործերից առանձնանում են ընդամենը նրկու հայեր՝ Այասի բնակիչներ Մարտինը և Հովհաննեսը¹: Նույն պատկերն է նաև Կիպրոսում ձևակերպված նոտարական հազարավոր փաստաթղթերում, որոնցից ընդամենը մեկն է հստակ վկայություններ պարունակում հայ վաճառականների մասին: Այսպես, 1300 թ. - մարտի 13-ին Ֆամագուստայում կնքված գործարքի համաձայն՝ Միկիլիայի Մեսինա քաղաքից ժամանած վաճառական Պեդրո Վիզալին իբրև «անհատույց» ձևակերպված 1555 հ. ն. դ.-ի ուղիղ փոխառություն էր սովել Կիլիկյան Հայաստանի բնակիչներ Սիրոն (Սիրոն², Sironus), Կարեն (Carenus) և Մեգալ (Megal) անուններով հայ առևտրականներին, որոնք պարտքը վերադարձնելու էին իրենց հայրենիքում²: Արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում 1268 և 1297 թթ. Կիլիկիայի ափերին ջննդագիների ու վննտիկցիների ծովահենային նրկու գործողություններին վերաբերող իրավական գործերը, որոնցով պետք է հատուցվին տուժողների կրած վնասները: Առաջին փաստաթղթում հիշատակված են Հնթում Ա-ի (1226-1269)

¹ Balleto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 38.

² Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 47.

յին անցակետերում վկայում են Կիլիկիայի իշխանությունների իրականացրած արդյունավետ հարկահանության մասին: Հայոց արքաների սահմանած ցածր հարկերը գրավիչ պայմաններ էին ստեղծում օտարազգի վաճառականների համար: Եվրոպացի վաճառականներին շատ ավելի ձեռնադր էր Թավրիզից Եվրոպա տեղափոխվելիք ապրանքներն անցկացնել Այասով, քանի որ Տրապիզոնում և Կոստանդնուպոլսում նրանք ստիպված էին վճարել շատ ավելի բարձր տարանցիկ մաքսատուրքեր:

կողմից նշանակված հայ առևտրական ներկայացուցիչներ: Հաջորդը վերաբերում է Այասի շուկայի ավերումից տուժած անձանց պատճառված վնասների հատուցմանը, որտեղ ևս գրանցված են մի քանի հայ վաճառականներ³:

Հայ վաճառականների մասին հիշատակությունների նման սակավությունը բացատրելու համար նախ փորձենք ուրվագծել Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական կապերում ձևավորված այն ոլորտները, որոնցում պետք է որ հայերը հատկապես ներգրավված լինեին: Ամենայն հավանականությամբ նրանց համար առաջնային նշանակություն է ունեցել ցամաքային, այն է՝ հիմնականում Այաս-Թավրիզ մայրուղով ընթացող առևտուրը, որը ներառում էր բուն Հայաստանի խոշոր քաղաքները: Գր. Միքայելյանը նկատել է, որ սնվջուկների կողմից գրեթե ամբողջ Առաջավոր Ասիայի գրավումը, ինչպես նաև խաչակրաց արշավանքները ծանր հարված հասցրեցին Անիով, Կարսով և հայկական խոշոր այլ քաղաքներով անցնող կարևոր ճանապարհներին, որոնց միջոցով ապրանքները տեղափոխվում էին Տրապիզոն, ապա՝ Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից էլ՝ Եվրոպա⁴: Բաղդադի գրավումից հետո առևտրական ճանապարհների ցանցը տեղաշարժվեց դեպի հյուսիս, որի ողնաշարը փաստորեն Թավրիզից Այաս ձգվող մայրուղին էր: Այս քարավանային ճանապարհի հիմնական կայանները Խոյ, Նախիջևան, Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա և հայկական շատ այլ քաղաքներն էին: Ուստի բավական նրկարատև ճգնաժամի պայմաններում գտնվող հայ վաճառականությունը պետք է որ արագորեն ներգրավվեր այդ ճանապարհով տարվող առևտրում: Անշուշտ, այստեղ առանցքային դերակատարում պետք է ստանձնեին նաև Կիլիկիայի հայ առևտրականները: Ուշագրավ է, որ մեր կողմից հետազոտված իտալական նոտարական փաստաթղթերում ձևակերպված գրեթե բոլոր

³ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 170-175. De Mas Latrie L., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, p. 74.

⁴ Микаелян Г., նշլ. աշխ., էջ 189:

գործարքները վերաբերում են ծովային առևտրին: Դրանցում հանդիպում են նվրոպացիների մասնակցությամբ իրականացված միայն ցամաքային մի քանի ուղևորություններ դեպի Սեբաստիա և Թավրիզ⁵: Շատ հավանական է, որ Կիլիկիայում իտալացիներին Թավրիզից ապրանքների մատակարարման մեջ բավական մեծ է եղել նաև հայ վաճառականների դերակատարությունը:

Հայ վաճառականներն ու նավատերերը լայն հնարավորություններ ունեին նաև միջնորդական դեր կատարելու նվրոպացիների և մավրներին առևտրական շփումներում: Այս առումով բացառիկ վիճակություններ է պարբյունակում 1285 թ. հայ-մավրքյան խաղաղության պայմանագիրը, որտեղ, ի պատասխան Լևոն Բ-ի՝ Կիլիկյան Հայաստանում մահմեդական վաճառականների համար նրաշխատվորած ապահովության՝ եգիպտական կողմը պարտավորվում էր. «Եթե հայ վաճառական մը տակալին բանտ կը մնայ՝ ազատ պիտի արձակուի, և անոր պիտի վերադարձուի ինչ ապրանքը որ մնացած է: Երկու կողմէն ալ, այն վաճառականները որ կը ճամբորդեն իրենց առևտրի համար՝ ոչ մէկ նեղութիւն չպիտի կրեն. անոնց դէմ ոչ մէկ հարստահարութիւն չպիտի լինի, ոչ մէկ կողմի համար (ոստիկաններու) ուղեկցութեան տուրքը չպիտի ամուլցուի և անոնց մասին խղճմտօրէն պիտի յարգուին իրաւանց և արդարութեան օրէնքները»⁶:

Իսկ ովքե՞ր կարող էին լինել Կիլիկիայի հայ վաճառականների գլխավոր գործընկերները միջազգային առևտրում: Դժվար չէ կռահել, որ նրանք առաջին հերթին պետք է ձգտեին առևտրական կապեր գարգացնել բուն Հայաստանի մեծ քաղաքների հայության հետ, ինչը հավաստող սկզբնաղբյուրներ, սակայն, չեն պահպանվել:

⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A 31: Polonio V., նշլ. աշխ., N 401, 404, էջ 515:

⁶ Բակուրյան, Դա ճագիր խաղաղութեան, էջ 75: Սուրբուսյան Ա., նշլ. աշխ., էջ 220-221: Stewart A. D., The Armenian Kingdom and the Mamluks. War and Diplomacy during the Reigns of Hef'um II (1289-1307). Leyden, 2001, p. 57-58.

Ի դեպ, վկայություններ կան, որ Թավրիզում նույնպես գործել են հայ վաճառականներ⁷:

Հայտնի է նաև, որ XIII-XIV դդ. արևելամիջերկրածովյան և սևծովյան բազմաթիվ պետություններն ու քաղաքներն ունեին հայկական մեծաքանակ բնակչություն: Մասնավորապես հայկական խոշոր համայնքներ էին հաստատվել Ղրիմում, Տրապիզոնի կայսրությունում, Բյուզանդիայում, Կիպրոսում և Կրետեում⁸: Ամենայն հավանականությամբ, կիլիկեցիներն առևտրական աշխույժ կապերի մեջ են եղել նաև նշված երկրների հայ վաճառականության հետ: Ավնիին, Պերայում և Կաֆայում գրառված ջննովական նոտարական մի շարք գործերում հիշատակված են Այասի բնակիչներ⁹: Նշանավոր բյուզանդագետ Հ. Բարթիկյանը նշում է, որ Կրետեում վենետիկեցիների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1207-1669) հայերի հոսքն այնտեղ չի դադարել: Ընդ որում, ըստ պատմաբանի՝ նրանք, ամենայն հավանականությամբ, կիլիկեցի հայերն են եղել, որոնք կղզի էին թափանցում առավելապես վենետիկյան առևտրական նավերով, քանի որ վենետիկից Կիլիկյան Հայաստան իրականացվող կանոնավոր նավագնացության ուղին անցնում էր Կրետեով¹⁰: Նկատենք, որ Ղրիմի և Կիպրոսի հայ առևտրականները բավական հաճախ հանդես էին գալիս որպես՝ այսպես կոչված «նատուրալիզացված» վենետիկեցիներ կամ ջննովացիներ: «Նատուրա-

լիզացիան» եվրոպացի և որևէ երկրի տնտեսական վաճառականական բնակչության փոխշահավետ համագործակցության օրինակներից է: Տնտեսիկները, գործելով որպես վենետիկցի կամ ջննովացի, օգտվում էին առևտրական որոշակի արտոնություններից, իսկ իտալացիներն այդ կերպ մեծացնում էին իրենց վաճառականական անձնակազմն անդրծովյան երկրներում¹¹: Կաֆան, Թանան և ընդհանրապես ամբողջ Ղրիմը Ոսկե Հորդայի տիրապետության տակ էին, իսկ Կիպրոսը խաչակրաց թագավորություն էր, ուստի դրանցում յուրաքանչյուր ազգի ներկայացուցչի ձեռնտու էր օգտվել «նատուրալիզացիայից»՝ իտալացիներին շնորհված արտոնություններն ունենալու համար: Մինչդեռ, Կիլիկյան Հայաստանում հայ վաճառականության համար այն ուղղակի իմաստազրկվում էր, քանզի սեփական երկրում նրանք շատ ավելի պաշտպանված և արտոնյալ կարգավիճակ ունեին, քան որևէ այլ ազգի ներկայացուցիչ: Միաժամանակ հարց է ծագում՝ իտալական նոտարական գործերում հայերի մասին հիշատակությունների գրեթե բացակայությունն արդյոք ենթադրո՞ւմ է, որ նրանք և եվրոպացի առևտրականներն այդքան հազվադեպ են համագործակցել: Կարելի է միայն կարծել, որ երկու կողմերն էլ խուսափել են հավելյալ ծախսերից և միմյանց հետ գործարքներ կնքելիս չեն դիմել նոտարների ծառայությանը, քանի որ հակառակ պարագայում մասնավորապես ջննովացիներն ու վենետիկեցիները ստիպված կլինեին հարկեր վճարել Կիլիկյան Հայաստանում հաստատված իրենց հյուպատոսին կամ պայլին: Միևնույն ժամանակ, 1291-1344 թթ. ընթացքում Պապության իրականացրած արգելքների քաղաքականությունն իր հերթին կարող էր հայ և եվրոպացի վաճառականների փոխգործակցության (Եգիպտոսի սուլթանության հետ առևտրական կապերի պարագայում) քողարկման պատճառ լինել:

Այսպիսով, թեև միջազգային առևտրում Կիլիկիայի հայ վաճա-

⁷ Bratianu G., Recherches sur le commerce Génois dans la mer Noire du XIIIme siècle, Paris, 1929, p. 184.

⁸ Բարթիկյան Հ., Նունական միջնադարյան արևելամիջերկրածովյան փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.), էջ 127-170: Բախրյան, Կիպրոս կղզի, Սիկոսիա, 1903, էջ 51: Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 296. Ближнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 145-151. Donabedian P., Gli armeni nella Crimea Genovese (XIII-XV secolo) // Roma-Armenia, Roma, 1999, p. 189.

⁹ Bratianu G., Actes des notaries Génois de Pera et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290), Bucarest, 1927, p. 90, 173, 244, 331. Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 395:

¹⁰ Բարթիկյան Հ., Նյու թեր Կրետեի հայկական գաղութի վերաբերյալ, էջ 493, 497:

¹¹ Donabedian P., նշվ. աշխ., էջ 189: Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 296-298. Ближнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 145-151.

ռականների գործունեությանը վերաբերող սկզբնաղբյուրները սակավաթիվ են, սակայն նրանք փաստերը բավական համոզիչ վկայում են նրանց կարևոր դերակատարության մասին: Նրանց գործունեության հիմնական ոլորտները մի կողմից Այաս-Թավրիզ մայրուղով և մյուս կողմից Եգիպտոսի առլթանության տիրույթների հետ տարվող առևտրական շփումներն են նդել:

3.2 Օտարագրի վաճառականությունը

XIII-XIV դդ. միջագային առևտրի զարգացմանը զուգընթաց, կիլիկյան քաղաքներում արագորեն մեծանում էր վաճառականական բնակչության թվաքանակը և փոխվում էր ազգային ու սոցիալական կազմը: Բնակչության այդ խավին «վաճառականություն» անվանում ենք պայմանականորեն, քանի որ դրա մեջ ընդգրկված էին թե՛ արևեստավարժ վաճառականները, և թե՛ տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդիկ, որոնք ևս հաճախ զբաղվում էին առևտրով:

Կիլիկյան Հայաստանում հաստատված օտարագրի վաճառականության պատմության ուսումնասիրության հիմնական սկզբնաղբյուրներն Այասում և Կիպրոսում, իսկ որոշ դեպքերում էլ նվրոպական քաղաքներում գրառված նոտարական գործերն են: Այդ փաստաթղթերն ընդգրկում են Կիլիկյան Հայաստանում միջագային առևտրի բուռն զարգացման և դրա հետ մեկտեղ այնտեղ օտարներկրյա վաճառականական բնակչության առավել արտահայտված ներկայության, այն է՝ 1270-ական թթ. սկզբից մինչև XIV դ. 30-ական թվականներն ընկած ժամանակամիջոցը: Ցավոք, թե՛ ժամանակի հայ պատմիչների գործերում, և թե՛ հայկական այլ սկզբնաղբյուրներում Կիլիկյան Հայաստանում մոտ մեկ և կես դարի ընթացքում առևտրական աշխույժ գործունեություն ծավալված օտարներկրյա վաճառականների մասին հիշատակությունները գրեթե բացակայում են: Նույնիսկ Սմբատ Սաբարապետն իր «Դատաստանագրքում» որևէ կերպ չի անդրադարձել Կիլիկիայում հաստատված մե-

ծաբանակ օտարագրի համայնքներին: Մինչդեռ, ըստ նվրոպական սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև դրանց հիման վրա ստեղծված հիմնարար աշխատությունների՝ Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած նվրոպական վաճառականական գաղութներն ամենակազմակերպվածներից էին ամբողջ Մերձավոր Արևելքում, միջերկրածովյան ու սևծովյան տարածաշրջաններում¹²:

Խնդրի հետազոտությունը հարկ ենք համարում սկսել նվրոպացի վաճառականներից: Ընդ որում, դրանց թվին պետք է դասել ոչ միայն իտալացի, ֆրանսիացի, իսպանացի և նվրոպական այլ պետությունների ու քաղաքների հպատակներին, այլև խաչակրաց իշխանություններից Կիլիկյան Հայաստան թափանցած «լատին» բնակչությանն ու հոգևոր-ասպետական միաբանությունների անդամներին:

Արդեն XII դ. առաջին կեսին խաչակիրների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր մեծ քաղաքներում հաստատվել էր նվրոպացի վաճառականական բավական ստվար բնակչություն¹³: XIII-XIV դդ. իտալական վաճառականական գաղութներ էին ձևավորվել ոչ միայն արևելամիջերկրածովյան ու սևծովյան նավահանգիստներում, այլև վերջիններիս միջև ցամաքային կապ ապահովող Փոքր Ասիայի, Հայաստանի և Իրանի շատ քաղաքներում: Մասնավորապես վենետիկցիներն ու ջննոպացիները հաստատվել էին Սմբատ-

¹² Heyd W., նշլ. աշխ., հ. II, էջ 80-92: Otten-Froux C., La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale, p. 1-13. Racine P., Marchands placentins a l'Aïas a la fin du XIIIe siècle, p. 195-205. Նույնի՝ Les debuts des consulats italiens outre-mer // Etat et colonisation au moyen âge et à la Renaissance, sous la direction de Michel Balard, Lyon, 1989, p. 273. Velle S., նշլ. աշխ., էջ 90-91: Pistorino G., Da Genova alla Cina nel tempo del Gran Khan // Genovesi d'Oriente, a cura di Pistorino G., Genova, 1990, p. 195, 199, 210. Balard M., L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (sec. XII-XIV), p. 252. Bliznjuk S., Genovesi e Piemontesi a Cipro dal XIII all'inizio del XV secolo // Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani", Alessandria, 1993, p. 309-310.

¹³ Луцаццо Дж., նշլ. աշխ., էջ 243-245: Abulafia D., Gli italiani fuori d'Italia // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Great Yarmouth, Norfolk, 1993, X, p. 272-275.

տիայում, Երզնկայում, Կարսում, Նախիջևանում, Թալիզում և այլ քաղաքներում¹⁴:

Արևելքում առևտրական գործունեություն ծավալած նվրոպացիներին կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինում ընդգրկվում են այն վաճառականները, որոնք արևմտանվրոպական քաղաքների հիմնական բնակիչներ էին և օտար նրկրներում հաստատված իրենց առևտրականներում (ֆակտորիա) հանգրվանում էին համեմատաբար կարճ ժամանակով: Սակայն նվրոպացի վաճառականության մեջ կային նաև հատուկ իրավական կարգավիճակ ունեցող անձանց խմբեր, որոնք անվանվում էին habitatores և burgenses (habitor, burgensis, burgense): Չնայած բազմաթիվ ուսումնասիրողների տված ձևակերպումներին՝ այս երկու ինստիտուտների տարբերությունները դեռևս վերջնականապես չեն սահմանվել: Այդուհանդերձ, փորձենք ներկայացնել դրանցից մի քանիսը: Այսպես, Ֆ. Տիրինի տնտեսական համաձայն՝ burgenses-ն իրենց հանգրվանած պետություններում ձգտում էին ստանալ քաղաքացիություն, ինչը նրանց հնարավորություն էր ընձեռելու տեղացի բնակիչների հետ առևտրական հավասար արտոնություններ ունենալ: Սակայն Մ. Բալարը habitatores և burgenses խմբերի միջև սկզբունքային տարբերություն չի տեսնում և գտնում է, որ դրանցից որևէ մեկին պատկանելը չէր կարող ազդել նրանց առևտրական գործերի վրա: Ս. Կարպովը, հետազոտելով հարավսևծովյան քաղաքներում հաստատված իտալական վաճառականական բնակչության կարգավիճակը, եզրակացնում է, որ habitatores համարվել են այն անձինք, որոնք պարզապես մշտական բնակություն էին հաստատում այս կամ այն վայրում, մինչդեռ burgenses տերմինն առավելապես արտահայտել է իրավական որոշակի կարգավիճակ: Համադրելով այս բոլոր տնտեսականները՝ Ս. Բլիզնյուկը նշյալ հասկացությունները փորձել է սահ-

¹⁴ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 66: Свѣт Я., նշվ. աշխ., էջ 53-55: Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 59. Abulafia D., Gli italiani fuori d'Italia, p. 266-275. Canale M. G., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 458: Petech L., Les marchands italiens dans l'Empire Mongol // Journal Asiatique, T. CCL, N 4, Paris 1962, էջ 552:

մանել կիպրոսի թագավորության օրինակով, ինչը կարծում ենք միանգամայն կիրառելի է նաև կիլիկյան Հայաստանում հաստատված նվրոպացի վաճառականական բնակչության պարագայում: Այսպես, burgenses-ը կիպրոսի թագավորությունում բնակություն հաստատած անձինք էին, որոնք թեև ունեին օտար քաղաքացիություն, սակայն նրանց անվտանգությունն ապահովվում էր հյուրընկալ պետության օրենքներով, ինչի համար էլ նրանք ճանաչում էին կիպրոսական արքայի գերիշխանությունը: Habitor տերմինն ավելի լայն խմատ է ունեցել և սովորաբար կարող էր տարածվել յուրաքանչյուր քաղաքագի վերաբնակչի վրա, որը կիպրոսի արքայի հպատակ չի համարվել: Այդուհանդերձ, այդ երկու խմբերի ներկայացուցիչներից շատերը կղզում մշտական բնակություն էին հաստատում¹⁵: Թե՛ կիպրոսում, և թե՛ կիլիկյան Հայաստանում գրառված իտալական առևտրական գործերում որպես burgensis ներկայացած անձինք մշտապես ընդգծել են իրենց «ազգությունը» (վենետիկցի, ջենովացի և այլն), ինչը կարող է ենթադրել, որ նրանք ունեին ներքաղաքացիությանը բնորոշ կարգավիճակ: Ամենայն հավանականությամբ, դա ներարվորություն էր ընձեռում կրկնակի պաշտպանության՝ մի կողմից իրենց հայրենի նվրոպական պետության, իսկ մյուս կողմից՝ հյուրընկալ երկրի¹⁶:

Արդեն XIII դ. սկզբից կիլիկիայի հայկական պետությունում ակնհայտ ձևավորվել ջենովական վաճառականական բնակչություն: 1201 թ. մարտին Լևոն Ա-ն արտոնագիր է շնորհում *Ջենովայի Հանրապետության* դեսպան Օջերիո դե Պալոյին, որով կիլիկյան Հայաստան ժամանած ջենովացիներին թույլ էր տրվում ազատ և ապահով առևտրական գործունեությամբ զբաղվել թագավորության ամբողջ տարածքում: Միաժամանակ, նրանք կարող էին բնակություն հաս-

¹⁵ Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 131-141. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 271-272.

¹⁶ Bondi Sebellio A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 72, 75, 77, 78, 84, 88, 99: Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 141.

տատնի Սիս, Մամնասիա և Տարսոն քաղաքներում, որոնցից յուրաքանչյուրում նրանց հատկացվում էին տարածքներ՝ եկեղեցիների, տների, հյուրանոցների և դատարանի կառուցման համար: Պայմանագրում կանոնակարգվում էին նաև դատական գործերի հետ կապված խնդիրները: 1215 թ. Լևոն Ա-ը վերահաստատում է նախորդ պայմանագիրը՝ ջննդակցիներին հնարավորություն ընձեռնելով փողոց ունենալ Տարսոն քաղաքում: Իրենց թաղամասերում նորաբնակները կարող էին կառուցել բաղնիքներ, խանութներ, ինչպես նաև ունենալ պարտեզներ, այգիներ և այլն¹⁷: Վ. Լանգլուան իրավացիորեն նկատել է, որ ջննդական համայնքը Կիլիկյան Հայաստանում մեծ քանակությամբ շինություններ է ունեցել և նույնիսկ իր օրերում (XIX դ.) դեռևս պահպանվել էին կառույցներ, որոնց տեղի բնակիչներն անվանում էին «ջննդական»¹⁸:

1256-1258 թթ. ջննդավա-վեննտիկյան առաջին պատերազմում կրած անհաջողությունից հետո Ջննդական ստիպված էր Արևելյան Միջերկրականում իր գլխավոր հենակետն Աքքայից տեղափոխել Տյուրոս և ավելի զարգացնել իր առևտրական գործունեությունը Կիպրոսում ու Կիլիկյան Հայաստանում¹⁹: Դրա շնորհիվ հիշյալ թագավորություններում ջննդական վաճառականության թիվն սկսում է նկատելիորեն աճել, ինչը ցայտուն արտահայտված է թե՛ Այսաի, և թե՛ Ֆամագուստայի նոտարական գործերում: Ավելին, 1270-ական թթ. սկզբներից Կիլիկյան Հայաստանում ջննդական հյուպատոսությունն սկսել էր ընդգծված ինքնուրույնություն ձևաբերել գերակա համարվող Տյուրոսից: Ահա թե ինչու, Կիլիկիայի ջննդական հյուպատոսների մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում

են հենց այդ ժամանակամիջոցին²⁰: Ի դեպ, Ֆամագուստայում ջննդական հյուպատոսի մասին ամենահին վկայությունը վերաբերում է 1277 թ.²¹: 1288 թ. դեկտեմբերի 23-ին Լևոն Բ-ի և Ջննդակի Հանրապետության դեսպան Բենեդեկտոս Չաքարիայի միջև կրնրվում է առևտրական ծանրակշիռ պայմանագիր, որը բազմակողմանի արտոնություններ էր խոստանում Կիլիկյան Հայաստան այցելող առավել ևս այնտեղ բնակվելի ցանկացող ջննդական հպատակներին: Այս պայմանագրում սահմանված հետևյալ կետը վկայում է Հայկական Կիլիկիայում ջննդացիների բացառիկ արտոնյալ կարգավիճակի մասին. «Եւ վանց ճընուվեզ վաճըռկներոյն որ շլինին ճանչած ճընուվեզ ճընուվիզի որդի, նայ գունցն իր աղեկ մարդկարն, այնէ կեցցութիւն որ ճընուվեզ լինի ու ճընուվիզի որդի. ըւ յըդարկէ զիր մարդն ու զփայտն ի բաժտունն, նայ մենակ խարսնն զինք, ու գրեն ի մեր տիւանն զգաւնցին անունն ու զվկայիցն»²²: Այսինքն, եթե ջննդակցի ներկայացած վաճառականի այդպիսին լինելը կասկածի տակ դրվեր, ապա ջննդական հյուպատոսն իր մարդկանց հետ պետք է քններ և հաստատեր տվյալ անձի ծագումը և տեղյակ պահեր հայկական իշխանություններին:

Այստեղ ջննդական հյուպատոսության դատարանը գտնվում էր «Լոջիա» անունը կրող շինությունում: Ուշագրավ է, որ իտալացի նոտարներն իրենց փաստաթղթերի մեծ մասը կնքել են հենց այդ շենքում²³: Ղ. Ալիշանը «Լոջիան» նույնացրել է «ապարանք» բառի հետ²⁴: Հավանաբար, հենց այս կառույցն էլ եղել է ջննդական համայնքային կենտրոնը, այն է՝ հյուպատոսի նստավայրը Կիլիկյան Հայաստանում: 1289 թ. Հնթում Բ-ը (1289-1306 թթ.) ընդհատումներով շնորհում է ջննդակցիներին տրված թվով չորրորդ վերջին ար-

¹⁷ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 105-109, 126-128. Lopez R. S., Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo, p. 150. Balletto L., Il commercio A meno-Italiano (secoli XIII-XV), p. 185.

¹⁸ Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, p. 74.

¹⁹ Бл изнюк С., Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192-1373 гг. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир, М., 1991, с. 60.

²⁰ Heyd W., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 83-84:

²¹ Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 34.

²² Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 156.

²³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, p. 174, 398. Racine P., L'Asie dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 187.

²⁴ Ալիշան Ղ., Միտումն, էջ 363:

տոնագիրը: Մեղմ բովանդակությամբ այս պայմանագրի գլխավոր կետերից մեկը վերաբերում էր ջննովական համայնքին ևս մեկ իջևանատուն տրամադրելուն: Այն բացվելու էր դեռևս 1270-ական թթ. Կիլիկյան Հայաստանում բնակություն հաստատած և առևտրական ակտիվ գործունեություն ծավալած ջննովացի Գվիլելմո Սորենիաբրկուսի՝ Այասում գտնվող անձնական տանը²⁵: Կիլիկյան քաղաքներում տուն-իջևանատների գործածությունը բավական ընդունված է եղել: Միայն 1274 թ. տվյալները վկայում են Այասում կառուցված ջննովական երեք իջևանատների մասին²⁶:

Մյուս խոշոր շինություններից հիշատակության են արժանի նաև ապրանքային պահեստները, որոնք կարող էին լինել և՛ հյուպատոսության ենթակայության տակ, և՛ մասնավոր սեփականություն²⁷: Կիլիկյան Հայաստանում ջննովացիների կառուցած եկեղեցիներից առավել շատ հիշատակվում է Այասում գտնվող Սուրբ Լավրենտիոսը²⁸: Ավինյոնում 1322 թ. գրառված պապական Կուրիայի փաստաթղթերի ժողովածուում առանձնանում է մի հրաման՝ ուղղված Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի ջննովական եկեղեցում հաստատված իրենց արքեպիսկոպոսին, որտեղ, Ս. Լավրենտիոսից բացի, հիշատակված է նաև Մամեստիայում գտնվող ևս մի կաթոլիկ եկեղեցի²⁹:

Գրեթե անհնար է պարզել Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած ջննովացիների ճշգրիտ թվաքանակը: Եվ եթե Այասում նոտարական գործակալների գրառած փաստաթղթերի շնորհիվ կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել այդ քաղաքում գործունեություն ծավալած ջննովացիների մասին, ապա Տարսոնի, Մամեստիայի և

Կիլիկյան այլ քաղաքների պարագայում թվային որոշակի տվյալներ ընդհանրապես հնարավոր չէ ստանալ: Ըստ հաշվումների՝ միայն երեք տարվա ընթացքում Այասում կազմված ջննովական նոտարական փաստաթղթերը պարունակում են 684³⁰ անձնանուն (1274 թ.՝ 340, 1277 թ.՝ 213 և 1279 թ.՝ 220): 684-ից 269-ի մեծ մասը թեև ունի արտահայտված իտալերեն հնչողությամբ անուններ, սակայն նրանց ծննդավայրը դժվար է որոշել: Բանն այն է, որ բացի այն, որ հաճախ անվանը կից, ոչ միայն չի հիշատակվում այն քաղաքը, որտեղից եկել է տվյալ անձը, այլև երբեմն բացակայում են նույնիսկ ազգանունները: Մնացյալ 415 անձանց գրեթե կեսը (49,1 %) թեև տվյալները չեն հիշատակել իրենց ծննդավայրը, սակայն մի շարք էինավոր փաստեր ցույց են տալիս, որ նրանք Ջննովայի և լիգուրական այլ քաղաքների ներկայացուցիչներն են եղել³¹: Այսպես, թե՛ Այասում, և թե՛ կիպրական քաղաքներում ջննովացի նոտարները պայմանագրերում մասնակիցների ծննդավայրն ընդգծել են միայն այն դեպքերում, երբ նրանք հանդես են եկել որպես վկաներ³²: Չի բացառվում, որ ջննովացիներն Այասում հայրենակից նոտարների հնդինակությանը կնքված գործարքներին կարող էին և մասնակցել առանց ներկայացնելու իրենց ծննդավայրը: Վերոնշյալ 415 անձանցից 102-ը ջննովական ազնվական ընտանիքների ներկայացուցիչներն են, որոնց անունները սխալված են Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող տարբեր սկզբնաղբյուրներում: Առավել շատ հանդիպում են Գրիմալդի, Տարտարո, դե Նիգրո, Դորիա, Լերկարի, Պանցանո, Գվիզուվո, Պիկամիլիո, Լոմելինի, Պինելլո, Տուրրո, Ռուբետու, Ուգո-

²⁵ Վ. Լանգլուան տալիս է fundum կամ fundicum անվանման վերլուծությունը՝ նույնացնելով այն իջևանատան հետ (**Langlois V.**, *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 106, 162. **Balletto L.**, *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 34, 79, 80, B. N 12, 19, 22, 30, 33, 55, 58, 59, 76, 116, 119).

²⁶ **Balletto L.**, *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 47, 47a, 88, 91, 92.

²⁷ Նույն տեղում, B. N 68, 130, 131: **Desimoni C.**, *Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301*, p. 84.

²⁸ **Balletto L.**, *Notai genovesi in Oltremare*, p. 198.

²⁹ **Jean XXII (1316-1334)**, *Lettres Communes*, p. 163.

³⁰ Հարկ է նկատել, որ Ս. Կարավոլը, օգտագործելով բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, դուրս է գրել XIII-XV դդ. Տրապիզոն այցելած ընդամենը 136 ջննովացու և լիգուրացու անուններ (**Карпов С.**, *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье*, с. 262, 269).

³¹ **Otten-Froux C.**, *L'Asie dans le dernier tiers du XIIIe siècle*, p. 152. Նույնի՝ *La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale*, p. 10. **Racine P.**, *L'Asie dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, p. 190.

³² **Otten-Froux C.**, *L'Asie dans le dernier tiers du XIIIe siècle*, p. 152. **Близнюк С.**, *Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре*, с. 126.

դիմարն, դն Մարի, դն Մուրտա, Յիկադա, Պելլավիչինո, Սպինուլա, Բնատանիո, Սրուարչիաֆիկո և այլ ընտանիքների անդամները³³: Նոտարական ակտերում գրանցված է Հակոբոս Ռեքս անունով վաճառականը, որը չի վրիպվել նաև Ղ. Ալիշանի աչքից. «Այսս յիշնաբն ի ծանօթութեան՝ Յակոբ վաճառական փոխատու՝ (Rex) թագաւոր մականունանալ, սուկական ոմն էր Գենուացի, յորոյ տոհմէ կան և այժմ համանուն սերունդք ի Գենուա քաղաքի»³⁴: Անկասկած, Կիլիկյան Հայաստանում ջննովական համայնքի կառավարումը կենտրոնացած է եղել վերոնշյալ ազնվականների ձեռքում: Ընդ որում, շատ կարճ ժամանակամիջոցում գրառված նոտարական գործերում կարելի է հանդիպել մեկ ընտանիքը ներկայացնող 12 (Գվիզուլֆո), 11 (Լերկարի), 7 (Պանցանո), 5 (Պիկամիլիո, Տարտարո) և այլ քանակությամբ անձանց: Հայտնի է, որ հինգ տարբեր ընտանիքների ներկայացուցիչներ՝ Ջիակոմո Պելլավիչինոն, Գրեզորիո Օչելլոն, Ֆիլիպիո Տարտարոն, Բոնուսվասալիոն Լոմելինին ու Լեոնինոս դն Նիգրոն եղել են (համապատասխանաբար՝ 1270, 1273, 1274, 1277, 1279 թթ.) Ջննովայի հյուպատոսները Կիլիկյան Հայաստանում³⁵: Ղ. Ալիշանը, հիմք ընդունելով 1288 թ. Լեոն Բ-ի կողմից ջննովացիներին տրված արտոնագիրը, նրանց թվին դատում է նաև վերոհիշյալ Բեննդետտո Զարարիային³⁶: Ֆիլիպիո Տարտարոյի անվան կողքին նշված նրա տիտղոսը հուշում է, որ ջննովական հյուպատոսությունը 1274 թ. գտնվել է Այասում³⁷: Այն, որ թվարկված բոլոր ընտանիքները ջննովական ծագում են ունեցել, ապացուցման կարիք

չունի³⁸: Այդուհանդերձ, անձնանունների հետ նրանց հայրենիքը չի նշատակվում: Ս. Բլիզնյուկը փաստում է, որ արդեն XIV դ. ջննովացիները խիստ հազվադեպ էին նշում իրենց հայրենի քաղաքը, սակայն ևս ազնվականները, որոնք, հետազոտողի կարծիքով՝ ամենևին կարիք չունեին ընդգծելու ծագումով Ջննովայից լինելը³⁹: Այս հասցամանքը մեկ անգամ ևս թույլ է տալիս պնդելու, որ Այասում նոտարների կազմած փաստաթղթերում գրանցված իտալական ծագմամբ հարյուրավոր ներկայացուցիչների գերակշիռ մեծամասնությունը ծագումով եղել է կամ Ջննովայից, կամ էլ Լիգուրիայից:

Հաջորդ կարևոր խնդիրն է պարզել, թե ջննովացիները որքան ժամանակով էին հանգրվանում Կիլիկյան քաղաքներում՝ հնարավորինս առանձնացնելով տևական բնակություն հաստատած անձանց: Մուրիակների մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից շատերին կարելի է հանդիպել ժամանակային բազմական մեծ տարբերությամբ (մի քանի ամսից մինչև մի քանի տարի) Կիլիկյան Հայաստանում կնքված տարբեր գործարքներում, ինչը վկայում է նրանց եթե ոչ մշտական, ապա նրկարատև բնակության մասին: 1277 թ. Այասում ձևակերպված նոտարական ակտերում գրանցված 213 անձնանունների (մեծ մասամբ՝ ջննովացիներ) 8,4 %-ը (18 անձինք) հանդիպում է նաև 1274 թ. փաստաթղթերում: Իսկ 1279 թ. անձնանունների շուրջ 29 %-ը (64 անձնանուն) նախապես հիշատակված է 1274 և 1277 թթ.⁴⁰: Կրկին անդրադառնալով Ղ. Ալիշանի մեջբերած Հակոբոս Ռեքսին՝ նկատենք, որ Ջննովայից ժամանած այս առևտրականի անունն Այասում գրանցված է հինգ տարվա կտրվածքով, ընդ որում՝ տարբեր ամիսներին կնքված մե-

³³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, p. 185, 189, 192, 197, 199, 200, 383, 396, 401, 407, 420, 408, 411, 412, 413, 414, 416, 421. Նույնի՝ Nuovi documenti sui genovesi a Laiazzo, p. 43. Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 152-153.

³⁴ Ալիշան Ղ., Միտումն, էջ 547:

³⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 14, 25, 34. B. N 16, 72, 80, 116. Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 157.

³⁶ Ալիշան Ղ., Միտումն, էջ 362:

³⁷ ... Filipinum Tartaro, consulem et vicecomitem lanuensium Ayacii... Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 34.

³⁸ Canale M. G., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 670-683: Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 153. Balletto L., Il commercio A meno-Italiano (secoli XIII-XV), p. 186. Свет Я., նշվ. աշխ., էջ 30:

³⁹ Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 126.

⁴⁰ Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 152. Racine P., L'Als dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 190.

ծաքանակ գործարքներում⁴¹: Կարելի է փաստել, որ ջննովացի ազնվականներն Այասում ամիսներ և նույնիսկ տարիներ էին անցկացնում: Ընդամենը երեք տարվա նոտարական գործերում հաշվվում են Այասում կառուցված ավելի քան 40 տուն, որոնց մեծ մասում բնակվել կամ էլ ուղղակի սնվականատերեր են եղել հենց այդ ազնվականական ընտանիքների անդամները⁴²: Անշուշտ, մասնագիտության բերումով, վաճառականներն իրենց ժամանակի մեծ մասն անցկացնում էին ճանապարհորդություններում: 1296-1310 թթ. կիպրական քաղաքներում գրառված ջննովական նոտարական գործերում գրանցված են շուրջ 4000 օտարերկրացի, որոնցից մոտ 2400-ը (60 %) իտալացիներ են⁴³: Թեև դժվար է որոշել, թե նրանց որ մասն է ներգրավված եղել կիլիկյան քաղաքների հետ կատարվող առևտրում, սակայն այն, որ XIII դ. վերջին և XIV դ. առաջին կեսին կիլիկյան Հայաստանը կիպրոսի առևտրական ամենամեծ գործընկերն էր, կարող է հուշել, որ ոչ քիչ մասը⁴⁴: Սա հաստատվում է Այասում և Ֆամագուստայում կազմված նոտարական սկզբնաղբյուրների զուգահեռ հետազոտությամբ⁴⁵: Ուշագրավ է, որ XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին կիպրոսից կիլիկիա ուղղված առևտրական ձեռնարկումների մասնակիցների մեջ հանդիպում են դեռևս 1270-ական թվականներին Այասի նոտարական գործերում հիշատակված ջնն-

ովացիները⁴⁶: Արտահայտիչ է Բալիանո Գվիզուլֆոյի օրինակը, որի անունն առկա է Այասում 1277-1279 թթ. միմյանց հաջորդող տարբեր ամիսներին կնքված մի շարք գործարքներում: Ապա նա հայտնվում է նաև Ֆամագուստայում՝ արդեն 1296-1299 թթ. Լամբերտո դե Սամբուչետոյի գրառած փաստաթղթերում, որոնց մեծ մասն անցնում են կիլիկյան Հայաստանի հետ⁴⁷: Նկատենք, որ ջննովացիներից շատերն ուղղակի եղել են կիլիկյան Հայաստանի մշտական բնակիչներ: Այդօրինակ հիշատակություններն առավել շատ հանդիպում են ոչ թե Այասում, այլ Ֆամագուստայում կազմված նոտարական ակտերում, ինչպես նաև Այասի, սակայն արդեն վենետիկի նոտարների գործերում: Այսպես, 1296 թ. դեկտեմբերի 27-ին Այասի habitator Նիկոլա դե Բալնոն իր կտակում ցանկություն էր հայտնել, որ եթե ինքը մահանար կիպրոսում, ապա իրեն հողին հանձնեին Ֆամագուստայի ջննովական Ս. Նիկոլա նկեղնու մոտ, իսկ Այասում մահանալու պարագայում՝ այդ քաղաքի ջննովական Ս. Լավրենտիոս նկեղնու մոտակայքում⁴⁸: 1301 թ. մարտի 10-ին Ֆամագուստայի habitator ջննովացի Ջիովաննիի համար կազմվել էր կտակ, որտեղ նշված է, որ նա ապրել է նաև կիլիկյան Հայաստանում⁴⁹: Ուղղիկն դե Բոնանիա անունով ևս մի վաճառական եղել է Տարսոն քաղաքի habitator⁵⁰: 1301-1302 թթ. կիպրական քաղաքներում գրառված նոտարական գործերում բազմիցս հիշատակված են Այասի երկու ջննովացի habitator՝ մահուդի վաճառական Ստեֆանոն և Պեդրո Պապինսիսը⁵¹: Վենետիկցի նոտար Ֆելիչե դե Մերլիսի՝ Այասում 1317 թ. սեպտեմբերի 6-ին կազմած գործարքի մասնա-

⁴¹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 70, 72, 73, 74. B. N 30, 40, 60.

⁴² Domus Guisulfini de Guisulfo, domus qua habitat Conradus Picamilius, domus qua habitat Opecinus Tartaro, domus qua habitat Phlipona de Grimaldis...de Ayacium de A menia (Նույն տեղում, էջ 181-182, 403-405):

⁴³ Ближнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 126.

⁴⁴ Balard M., La place de Famagouste génoise dans le Royaume des Lusignan (1374-1464), p. 19.

⁴⁵ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 3, 124, 142, p. 202. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., I N 22. II N 18, 55, 135. III N 4, 28. Polonio V., նշվ. աշխ., N 46, 56, 60, 67, 68, 139, 159, 188, 194, 370, 378: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 7, 10, 16, 65, 80, 225, 228, 236. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 114, 146, 151, 172, 237.

⁴⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 26, 71, 85. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 10, 49, 54, 58, 59, 60, 92, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 140, 141, 142, 152, 153.

⁴⁷ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 51, 52, 86, 89, 90, 95, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 116, 134, 135. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 1, 3, 21, 101, 124, 125.

⁴⁸ Նույն տեղում, N 24:

⁴⁹ Polonio V., նշվ. աշխ., N 275:

⁵⁰ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, B., N 13.

⁵¹ Polonio V., նշվ. աշխ., N 185, 262, 401, 404: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, B., N 217, 218, 219, 225, 226.

կից ջննովացի Ջիովաննի դե Նուլին ինչ որ ժամանակ եղել էր կիպրոսի *burgessius*, սակայն տվյալ ժամանակում՝ արդեն Այասի *habitor*⁵²: 1327 թ. նոյեմբերի 15-ին կազմված մի փաստաթղթում հիշատակված է ջննովացի նավատեր Բալդո Սպինոլան, որն Այասի *habitor* էր⁵³:

Ղ. Ալիշանն իտալական դիվաններից առանձնացրել է արժեքավոր մի շարք տեղեկություններ. «Գուշակի յասացելոցս՝ զի ոչ միայն բազում ազգաց լեզուք լսեին յԱյաս, այլ և խնամութիւնք և կենակցութիւնք լինեին Հայոց ընդ արևմտնայցո...»⁵⁴: Եվ իրոք, սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են հայ կանանց հետ ջննովացիների ամուսնության օրինակներ: Այսպես, 1274 թ. հունվարի 31-ին Այասում գրառված նոտարական գործից պարզ է դառնում, որ Յանուինո դե Դոմո անունով ջննովացին ամուսնացած է եղել Ալիս անունով հայուհու հետ: Այն, որ օժիտը տալու իրավական փաստաթղթի տեքստը գրվել է հայերեն, ոչ մի կասկած չի թողնում Ալիսի հայ լինելու վերաբերյալ⁵⁵: Եվս մի օրինակում ջննովացի Գվիլելմո Լավորաբեմի կինը ոմն Աստեբսանան էր, որին Ղ. Ալիշանը ներկայացնում է հայկական Աշխեն կամ Աստեղանի անուններով: Հատկանշական է, որ 1279 թ. օգոստոսի 16-ին կազմվել է Գվիլելմոյի կտակը, որով կնոջը և որդուն ունեցվածքը կտակելուց բացի, նա ցանկացել էր, որ իր թաղման արարողությունները կատարվեն Այասի Ս. Լավրենտիոս եկեղեցում⁵⁶: 1279 թ. մարտի 28-ի մի հանձնարարական-մուրհակում դե Մուրտա ջննովական ազնվականական տոհմից որպես ոմն Նիկոլոզոյի կին է հանդես եկել Ֆրանկա Դիզինան: Նույն օրվա օժիտի տրամադրմանը վերաբերող հաջորդ փաստաթղթում հիշատակված է Նիկոլոզոյի և Ֆրանկայի դուստր Ալասիան, որն ամուսնացած էր

⁵² Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 83:

⁵³ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 197-198.

⁵⁴ Ալիշան Ղ., Միտում, էջ 371:

⁵⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 14, 34, 34a, 60, 63, 65, 76, 84, 108. B. N 9, 25, 119, p. 384. Otten-Froux C., L'Als dans le demier tiers du XIIIe siècle, p. 148.

⁵⁶ Գվիլելմո Լավորաբեմի նույնպես Այասում սեփական տուն ուներ (Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 124. Ալիշան Ղ., Միտում, էջ 371):

ջննովացի վաճառական Բենեդետտո Մալոչելոյի հետ⁵⁷: 1279 թ. մարտի 31-ին Այասում ջննովացի Հակոբոս Պորկոյի և Կերասիա Կիլիկիացի անունով մի կնոջ միջև ստորագրվել էր արտամուսնական համաբնականության պայմանագիր⁵⁸: Կերասիան խոստանում էր Պորկոյի հետ ապրել նրա տանը, բավարարվել իրեն տրվող սննդով, հագուստով ու կոշիկով և միաժամանակ լուծել տան հետ կապված կենցաղային զանազան խնդիրներ: Իր հերթին Հակոբոս Պորկոն պարտավորվում էր ապահովել նրա տարատեսակ կարիքները և վճարել 400 հ. ն. դ.⁵⁹: Հակոբոս Պորկոյի անվանը կրկին հանդիպում ենք ավելի քան նրկու տասնամյակ անց՝ 1302 թ. օգոստոսի 8-ին, Ֆանագուստայում նրա համար կազմված կտակ-փաստաթղթում, որտեղ նա արդեն ներկայացված է որպես Կիպրոսի բնակիչ: Սակայն կտակում արձանագրված մի շարք փաստեր հուշում են, որ Պորկոն մինչ այդ բավական նրկար ժամանակ ապրել է Կիլիկյան Հայաստանում: Նախ նշվում է, որ Հակոբոսն արդեն ուներ օրինական կին՝ Ալիս անունով, որին նա կտակում էր Այասում գտնվող իր տունը: Ապա հիշատակված են այն անձինք, որոնց հանդեպ Պորկոն ուներ որոշակի պարտավորություններ. նրանց թվում հանդիպում են մի քանի ջննովացիներ, որոնք ևս Կիլիկյան Հայաստանի բնակիչներ էին⁶⁰:

Բացառիկ տեղեկություն է պարունակում 1288 թ. ջննովացիներին շնորհված արտոնագիրը. «Եւ ճընովեզ, որ լինի յերկիրս բնակութեամբ իր կենալն, ու ստանայ հայրենիք, որ լինի ի կրկնական դնհաց կամ ի մեր թագաորութեննս տուրք, ու մեռնի անտիաթիկ ու անժառանգ, նայ իր ինչքն գարդ ի հայրեննստներոյն՝ դառնայ ի

⁵⁷ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 102, 103.

⁵⁸ Լ. Բալլետտոն կարծում է, որ Կերասիան, ամենայն հավանականությամբ, հայ կամ հույն է եղել (Balletto L., Genovesi a Laiazzo: il caso di Cerasia Ciciliana (1279), p. 191, 193, 195):

⁵⁹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 108, 117. Epstein S. A., The Medieval Family: A Place of Refuge and Sorrow // Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children, ed. Neel C., Toronto, 2004, p. 411-412.

⁶⁰ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, B., N 281.

գումնին ձեռք, և հայրենիքն դառնայ ի պարոնությունն ի ձեռքն»⁶¹։ Այսինքն, եթե կիլիկյան Հայաստանում բնակություն հաստատած ջննովացին մահանար անժառանգ և անկտակ, ապա նրա ունեցվածքն անցնելու էր ջննովական հյուպատոսությանը, բացառությամբ այն մասի, որ նա ստացել էր իր կնոջից կամ էլ հայկական իշխանություններից, որոնք վերադարձվելու էին կիլիկյան պետությանը։ Անշուշտ, հողվածում նկատի է առնվել տեղացի կանանց հետ ամուսնության պարագան, այլապես նվրուպացի կնոջ դեպքում պայմանագրի վերոնշյալ կետը պարզապես ավելորդ կլիներ։ Այստեղ վաճառականների պատվերով ձևակերպված բազմաթիվ կտակ փաստաթղթերը կրկին հավաստում են կիլիկյան Հայաստանում մեծաքանակ ջննովացիների ներկայություն և նույնիսկ մշտական բնակության փաստը։ Հատկանշական է, որ բոլոր կտակարարները պատվիրել են, որ մահվան պարագայում իրենց հողին հանձնեն Ս. Լավրենտիոս եկեղեցուն կից գտնվող գերեզմանատանը⁶²։

Սովորաբար, հետազոտողները ջննովական անդրծովյան համայնքների պատմության բնության շրջանակում ներառում են ինչպես Ջննովա քաղաքն ընդգրկող Լիգուրիայի, այնպես էլ վերջինիս սահմանակից Պիեմոնտ ներկայացված ժամանակաշրջանը⁶³։ Այսպիսի 1274, 1277, 1279 թթ. նոտարական աղբյուրներից առանձնանում են շուրջ 80 առևտրական, որոնց անձնանունների հետ նշված են իրենց հայրենի քաղաքները՝ Ռապալո, Նոլի, Սավոնա, Բիավարի, Վոլտրի, Պորտոֆինո, Ռեքո, Վենտիմիլիա, Վարացն, Սագոնա, Ալբարո, Կորոնատո, Արենցանո և այլն, որոնք գտնվում են Իտալիայում՝ Լիգուրական ծովի և Ջննովական ծոցի ա-

փնդի նրկայնքով⁶⁴։ Լիգուրացիներն ակտիվորեն մասնակցել են նաև կիպրոս-կիլիկյան Հայաստան առևտրական կապերին⁶⁵։ Նույն աղբյուրներում գրանցված են պիեմոնտական տարբեր քաղաքներից (Տորինո, Անդեգանո, Կաստելլո, Գավի և այլն) ժամանած մեկ առանյակից ավելի առևտրականներ⁶⁶։ 1299 թ. ապրիլի 18-ին Ֆամագուստայում կազմված՝ օժիտին վերաբերող մի պայմանագրում նշված է, որ Պիեմոնտի Ալբա քաղաքից ժամանած Տիբալտո անունով վաճառականի կինը Ֆլանկա անունով մի հայուհի էր եղել։ Մ. Բալարդ, որն այդ պայմանագիրը ներառող նոտարական գործերի ժողովածուի խմբագիրն է եղել, լատիներեն բնօրինակում հայ կնոջը ներկայացնող «Flancha Armenia» արտահայտությունն իտալերեն անդամագրում թարգմանել է «Flancha, armena» այսինքն՝ «Ֆլանկա, հայ» ձևով⁶⁷։ Կիպրոսի ջննովական այդ նույն նոտարական ժողովածուի փաստաթղթերում կիլիկյան Հայաստանը բացառապես հիշատակված է «Ermenia» ձևով⁶⁸։ Ավելին, Ֆրանչեսկո Պեգոլոտտիի առևտրական ձեռնարկում ևս Հայկական թագավորությունը կրկին արտահայտված է ճիշտ նույն՝ «Ermenia» բառով⁶⁹։ Չի բացառվում, որ վերոնշյալ նոտարական գործում ծագումով տվյալ ներկից լինելու պարագան ցույց տվող լատիներենի «de» նախդիրը բնօրինակ ձևագրում ջնջված է եղել, ինչը հատուկ է նմանօրինակ սկզբնաղբյուրներին։

Վենետիկի Հանրապետության դոժ Ընրիկո Դանդոլոյի (1192-1205) դեսպան Հակոբոս Բադուարիոն 1201 թ. դեկտեմբերին Լևոն

⁶⁴ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 12, 15, 39, 44, 48, 62, 64, 66, 67, 68, 77, 89, 84, 91, 92, 93, 97. B. N 30, 34, 38, 39, 42, 46, 54, 58, 59, 63, 64, 66, 69, 71, 76, 79, 88, 108, 117, 121, 124, 128.

⁶⁵ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, B., I N 22, 25. P. Polonio V., նշվ. աշխ., N 169, 179, 206, 220, 299, 332: Bondi Sebellio A., նշվ. աշխ., h. 1, N 83: Otten-Froux C., L'Als dans le demier tiers du XIIIe siècle, p. 153.

⁶⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 6, 13, 28, 38, 40, 45. B. N 57. Balard M., L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (secc. XII-XV), p. 252. Velle S., նշվ. աշխ., էջ 79-116:

⁶⁷ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 128.

⁶⁸ Նույն տեղում, N 2, 20, 22, 43, 47, 79, 88, 153:

⁶⁹ Pegolotti, p. 59.

⁶¹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 158.

⁶² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 39. B. N 2, 3, 4, 25, 38, 45, 79, 124, 132, p. 384, 386, 388, 391. Otten-Froux C., L'Als dans le demier tiers du XIIIe siècle, p. 169.

⁶³ Balard M., L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (secc. XII-XV), p. 249. Bliznjuk S., Genovesi e Piemontesi a Cipro dal XIII all'inizio del XV secolo, p. 307. Карпов С., Генуэзцы в городах Понта (XIII-XV вв.) // Византийские очерки, М., 1991, с. 143-144.

Ա-ից ստանում է առաջին արտոնագիրը: Վենետիկցի վաճառականներին հնարավորություն էր ընձեռվում առանց տարանցիկ մաքսավճարի առևտուր անել Հայոց թագավորության ամբողջ տարածքում՝ բացառությամբ Կիլիկիայից Ասորիք տանող Պորտուլա լեռնանցքը, որն անցնելիս նրանք պարտավոր էին վճարել այդ հարկատեսակը: Ի տարբերություն ջննտվացիների, որոնք հնարավորություն էին ստացել բնակություն հաստատելու Միս, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքներում, վենետիկցիներին տարածքներ հատկացվել էին միայն Մամեստիայում, որտեղ նրանք կարող էին կառուցել իջևանատուն, տներ, եկեղեցի և այլ շինություններ: 1245 թ. մարտին Հեթում Ա-ը դոժ Հակոբոս Տիեպոլոյի (1229-1249) դեսպան Պեդրո Դանդոլոյին շնորհում է երկրորդ արտոնագիրը, որով վերահաստատվում էին նախորդում սահմանված պայմանները: Այստեղ առանձնանում է մի կետ, ըստ որի՝ Մամեստիայում մահացած վենետիկցու ունեցվածքը պետք է անցնի Կիլիկյան իշխանությունների պահպանությանը՝ մինչև տեղ հասնել Արքայում նստող վենետիկյան պայլի նամակը, որով էլ պետք է լուծվեր հարստության ապագան: 1261 թ. նոյեմբերին Հեթում Ա-ը դոժ Ռանիների Ջենոյի (1252-1268) դեսպան Ջիովաննի Ջենոյին հանձնել է երրորդ արտոնագիրը, որով կրկին հաստատվում էին նախկինում երաշխավորված բոլոր պայմանները: Այս անգամ, բացի Մամեստիայից՝ վենետիկցիներին տարածքներ հատկացվում էին նաև մայրաքաղաք Միսում և Այասում⁷⁰: Այդուհանդերձ, վերոնշյալ արտոնագրերում խոսք չկա Կիլիկյան Հայաստանում վենետիկյան պետական ներկայացուցչի, այն է՝ հյուպատոսի կամ պայլի գոյության մասին: Ավելին, նրեք պայմանագրերն էլ հստակորեն ակնարկում են, որ Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած վենետիկցիները ենթարկվում էին Արքայում նստող վենետիկի պայլին:

⁷⁰ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 109-112, 143-146. Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 20-46: Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 28-34: Сокоп ов Н., Торговые взаимоотношения Венеции и Киликийской Армении в XII-XIV вв. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 1, Горький, 1973, с. 10-13.

Մամլուքների կողմից 1268 թ. Անտիոքի գրավումից հետո այնտեղ հաստատված եվրոպական վաճառականական բնակչության մի մասը հանգրվանեց Կիպրոսում և Կիլիկյան Հայաստանում⁷¹: Պատահական չէ, որ Լևոն Բ-ի գահակալման անմիջապես սկզբից վենետիկի դոժ Լորենցո Տիեպոլոն (1268-1275) դեսպանություն էր ուղարկել Կիլիկիայի արքունիք՝ հնարավորինս շտապ առևտրական նոր արտոնագիր կնքելու ակնկալիքով: Հատուկ Կիլիկյան Հայաստանի համար վենետիկի պայլ նշանակվել է 1272 թ. հունվարին⁷² վենետիկցի վաճառականներին Լևոն Բ-ի շնորհած արտոնագրով: Հայոց արքայի հրամանով նրանց համար Այասում նույնպես տարածքներ էին տրվում՝ եկեղեցու, տների և անհրաժեշտ այլ շինությունների կառուցման նպատակով⁷³: Ի դեպ, 1270-1272 թվականների միջակայքում թվագրվող Լևոն Բ-ի՝ դոժին ուղղած նամակում նշված է, որ վենետիկյան համայնքային կենտրոնը հաստատվելու էր Այասում, որտեղ էլ պետք է լիներ պայլի նստավայրը: Ուշագրավ է, որ Կիլիկյան քաղաքներում ապրող վենետիկցիների մկրտության, ամուսնության, թաղման և եկեղեցական այլ արարողությունների հետ կապված պարտականությունները հանձնարարվում էին կամ Անտիոքում կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդական տեղապահին, կամ էլ Մամեստիայի արքեպիսկոպոսին⁷⁴: Պայմանագրում վերոնշյալ հոդվածների սահմանումից կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակամիջոցում Կիլիկյան քաղաքներում վենետիկցի բավական մեծաքանակ բնակչություն էր կուտակվել, ինչն արդեն պահանջում էր Հայոց թագավորությունում ավելի արդյունավետ կազմակերպչական գործառույթներ իրականացնող հաստատություններ հիմնել:

⁷¹ Coureas N., Economy, p. 128-129.

⁷² Բանի որ Ա. Սոպրակասան տոմարային վերլուծության է ենթարկել վենետիկցիներին հայ արքաների շնորհած բոլոր արտոնագրերի կնքման ժամանակագրությունը, նրա ստացած թվագրությունը փոքր ինչ տարբերվում է Վ. Լանգլուայի և Ղ. Ալիշանի բերած տվյալներից (Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 57):

⁷³ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 57-60: Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 151-154.

⁷⁴ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 53-56:

վննտիկցիների հետ հերթական պայմանագրի կնքման հատուցումը պետք է նախ և առաջ պայմանավորել 1304 թ. պայլ Անդրեա Սանտուոյի գլխավորությամբ Այասի բերդի վրա իրականացված հարձակմանը, որի հետևանքով տուժողների ցուցակում հայտնվել էին ոչ միայն առևտրականներ, այլև թալանվել էին նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանի պետական գանձարանին պատկանող թանկարժեք ապրանքներ, ինչպես նաև բերդում գտնվող թագավորական զինանոցը: Այս դեպքից հետո, որպես պատիժ՝ վննտիկցիների համար սահմանվեց աննախադեպ՝ 4 % տարանցիկ մաքսատուրք: Այդուհանդերձ, բանակցությունների շնորհիվ Միսում 1307 թ. մայիսի 25-ին Կիլիկյան Հայաստանի գունդստաբլ Թորոսը Հայոց արքա Լևոն Գ-ի անունից շնորհել է թվով հինգերորդ արտոնագիրը: Պայմանագիրը փաստում է, որ վննտիկցիներն արդեն հաստատվել էին նաև Տարսնում և Ադանայում⁷⁵: 1321 թ. մարտի 19-ին Լևոն Դ-ի և վննտիկյան պատվիրակության ղեկավար Միկելե Ջուստինիանի միջև կնքվում է առևտրական նոր պայմանագիր⁷⁶: Պայլ Պեղոս Բրագադինը 1332 թ. (կամ 1333 թ.) վննտիկի դոժին հաշվետվություն-նամակ էր ուղարկել Կիլիկյան Հայաստանում վննտիկցի վաճառականների դրության մասին, որտեղ գանգատվում էր, որ իր հայրենակիցները գրկանքների էին ենթարկվում հայերի կողմից, ինչը դրսևորվում էր կողոպուտների, սպանությունների, չափազանց բարձր հարկահանության և այլ անօրինություններով⁷⁷: Վննտիկի Սենատը 1333 թ. հունիսի 17-ին որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Միս՝ բանակցելու Հայոց արքայի հետ, որպեսզի նա վերահաստատեր Կիլիկիայի նախորդ միապետների շնորհած արտոնույթ-

⁷⁵ Sopracasa A., նշվ. աճ., էջ 69-77: Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 166-178. Ալիշան Ղ., Հայ-վննտ, էջ 92-93: Соколов Н., Торговые взаимоотношения Венеции и Киликийской Армении в XII-XV вв., с. 12-13.

⁷⁶ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 89-93: Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 179-184.

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 191-192: Ալիշան Ղ., Հայ-վննտ, էջ 78-79:

յունները⁷⁸: Նույն թվականի նոյեմբերի 10-ին Լևոն Դ-ը ստորագրում է երկար սպասված պայմանագիրը, որը Կիլիկյան Հայաստանում վննտիկցիներին տրված վերջին արտոնագիրն էր: Դրանում ամրագրվում էին նրանց անվտանգությանը վերաբերող խնդիրները. «Եթե վննտիկցիներու ապրանքը գողցուի եւ գողը բռնուի, գողը դատարան պիտի քաշուի եւ պատժուի եւ բոլոր ապրանքները պիտի վերադարձուին տիրոջ, իսկ գողը պիտի կրէ դատարանի որոշած պատիժը: Եթե մեր հպատակները պարտական ըլլան վննտիկցիներուն, անոնք պիտի ստիպուին իրենց պարտքը վճարելու, նրբ կարելի ըլլայ»⁷⁹:

Պայմանագրերում տեղ գտած շատ կետերի, որոնք վերաբերում են ապրանքների առք ու վաճառքի, նավագնացության և այլ խնդիրների կարգավորմանը, կանդրադառնանք սույն աշխատության համապատասխան բաժիններում:

Չնայած Կիլիկյան Հայաստանում պայլեր սկսեցին նշանակվել 1271 թ. սկսած, մինչև 1282 թ. նրանց անունները սկզբնաղբյուրներում հիշատակված չեն: Ղ. Ալիշանը վննտիկի դիվաններում հայտնաբերած և իր իսկ կողմից հրատարակված փաստաթղթերից դուրս է գրել 1282-1334 թթ. պայլերի ցուցակը՝ Մարինո Բադուերո (1282-1283), Լեոնարդո Ջիզի (1285), Մարկո Սինիոլո (1286), Ջիովաննի դե Կանալ (128?), Պանկրատո Ջուստինիանո (1290), Էնրիկո Դելֆինո (1293), Մարինո Սինիոլո (1296-1299), Պատրիկո Կվիրինո (1300), Անդրեա Սանտո (1302-1303), Ջիովաննի Պրեմարինո (1304), Նիկոլո Մորոզինո (1306-1309), Գրիգորիո Դուֆին (1310-1312), Ջուստինո Ջուստինիանի (1313-1316), Ֆիլիպո Բարբարիզո (1317-1318), Բելետտո Դանդալո (1318-1319), Ջիովաննի Կարոզո (1320-1322), Բիաջո Մալիպիերո (1326), Մարկո Էրիցցո (1327), Պեղոս Բրագադին (1328-1330, 1333) և Մարինո Գրիմանի (1333-

⁷⁸ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 102-108:

⁷⁹ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 193-194. Պաուլեան Ջ., Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությունը, էջ 748-750:

1334)⁸⁰: Այս բոլոր անձինք XIII-XIV դդ. վենետիկի ամենահայտնի ազնվական տոհմերի սերունդներից էին, որոնք գերակա դիրքերում էին Ս. Մարկոսի Հանրապետության միջազգային ամերկայական գործունեության մեջ: 1282 թ. հուլիսի 30-ին Սենատի որոշումով Կիլիկյան Հայաստանում և Աքքայում նշանակված վենետիկյան պալլերի համար սահմանվել էր հավասար աշխատավարձ՝ 400 բյուզանդի⁸¹ չափով: Արդեն 1290 թ. հուլիսի 25-ին վենետիկյան իշխանությունները Կիլիկիայում իրենց պայլ Պանկրատո Ջուստինիանոյի համար սահմանել էին 600 բյուզանդ աշխատավարձ: Իսկ 1301 թ. սեպտեմբերի 14-ի Սենատի հրամանագրով պայլին հնարավորություն էր ընձեռվում Կիլիկիա ապրանքներ ներմուծող վենետիկցի վաճառականներից 1 % մաքսատուրք գանձել, որի չափը հետագայում փոփոխվել է՝ 1,5-2 %, իսկ երբեմն էլ ընդհանրապես հանվել: Սակայն պարզ չէ, թե այդ գումարի որ մասն է եղել պայլի բաժինը: Ի դեպ, հնարավոր է, որ նրան հասանելիք թռչակը հաշվարկվել է հենց այդ գանձումից: Հաճախ վենետիկի իշխանությունները Կիլիկիայի իրենց պայլերին գումարներ էին հատկացնում տների գնման, ինչպես նաև եկեղեցիների վերանորոգման համար: Արժեքավոր հիշատակություն է պարունակում մի փաստաթուղթ, որի համաձայն վենետիկի Սենատը 1299 թ. սեպտեմբերի 1-ին պայլ Մարինո Սինիոլոյին 500 բյուզանդ գումար էր տրամադրել, որպեսզի նա օգտագոր-

⁸⁰ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 78-79: Krekić B., Alcune note sulla famiglia Querini a Ragusa nel Duecento e nel Trecento // Unequal Rivals, Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the XIII-XIV Centuries, Zagreb-Dubrovnik, 2007, p. 148-149. Stöckly D., Aspects de la "colonisation vénitienne": Commerce d'État et mobilité sociale au XIe siècle // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, Paris, 1998, p. 52-58.

⁸¹ Ղ. Ալիշանը հղում է կատարում, որ սկզբնաղբյուրում բյուզանդի տեսակը նշված չէ, սակայն նա ենթադրում է, որ խոսքը կիպրական սպիտակ բյուզանդի մասին է 1283 թ. հուլիսի 22-ին վենետիկի Սենատի որոշումով Այասում հիմնված ընկերությունում որպես նվազագույն ներդրում սահմանվել էր 200 բյուզանդ գումարը, սակայն այստեղ նույնպես հիշատակված չէ դրամական այդ միավորի տեսակը: Մ. Մացցատին նշյալ 200 բյուզանդը հավասարեցնում է 100 ոսկե դոլկատի: Ստացվում է, որ պայլին տրվող թռչակը համարժեք էր 200 դոլկատի (Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 35, 38-39, 60-61: Mazzaoui M., նշվ. աշխ., էջ 40):

ծեր այն Կիլիկյան Հայաստանում իրենց համայնքին անհրաժեշտ տարբեր ծախսերի համար⁸²:

Որքան էլ որ իտալացի նոտարների գրառած տարաբնույթ փաստաթղթերը սույն հետազոտության գլխավոր սկզբնաղբյուրներն են, սակայն նույնիսկ դրանց հիման վրա դժվար է ամբողջական արդյունքներ ստանալ Կիլիկյան Հայաստան այցելած, առավել ևս այնտեղ բնակություն հաստատած վենետիկցի վաճառականական բնակչության ճշգրիտ թվաքանակի և հարակից այլ խնդիրների մասին: Այդուհանդերձ, դրանց հաղորդած բազմակողմանի տեղեկություններից կարելի է հաստատապես եզրակացնել, որ առնվազն XIII դ. երկրորդ կեսից մինչև XIV դ. 30-ական թվականների վերջն ընկած ժամանակամիջոցում Կիլիկյան քաղաքներում վենետիկցի մեծաքանակ բնակչություն է եղել: Այսպես, նոտարական գործակալ Ֆելիչե դե Մերլիսի՝ Կիլիկյան Հայաստանում ձևակերպած փաստաթղթերում գրանցված են Այասի burgesius կարգավիճակ ունեցող բազմաթիվ վենետիկցիներ: Օրինակ, 1316 թ. հոկտեմբերի 22-ի մի գործարքին մասնակցել է Այասի burgesius Թոմազո դե լա Բեյան: Նույն թվականի նոյեմբերի 29-ին Այասի մի այլ burgesius Թոմազո Վասալոն գործարքի մեջ էր մտել Բիաջո Մալիպիերոյի հետ, որին հետագայում՝ 1326 թ., շնորհվելու էր Կիլիկյան Հայաստանում վենետիկյան պայլի պաշտոնը: 1318 թ. ապրիլի 10-ին կրկին Այասի burgesius Ռեմոնդինո Յուբադ առևտուր էր անում մի ջենովացու հետ: 1318 թ. մայիսի 17-ի և օգոստոսի 15-ի Այասում կազմված գործերում հիշատակված են Պերցեո և Ադամո անուններով վենետիկցիները, որոնք ունեին Այասի habitator-ի կարգավիճակ. ի դեպ, Ադամոն Այասում ամուսնացած էր Մարգարիտ անունով կնոջ հետ, որի ազգային պատկանելությունը նշված չէ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին Այասում ունե Բերտուչիո Բոնոն իր կնոջը՝ Իզաբելին, որոշակի գումար է կտակում: Թեև այստեղ նույնպես կնոջ ազգային ծագումը չի հիշատակվում, սակայն նշված է, որ նա Այասի բնակ-

⁸² Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 46, 50, 53, 68, 72, 77, 78, 103, 163. Նույնի՝ Հայ-վենետ, էջ 35, 38-39, 60-61:

չուի էր⁸³: Ամենայն հավանականությամբ, այդ կանայք հայուհիներ էին: Նկատմամբ, որ նրանց անձնանունները լայնորեն տարածված էին Կիլիկիայի հայկական միջավայրում: *Burgesius* կարգավիճակ ունեին ոչ միայն Այասում, այլ նաև Սսում և Ադանայում հաստատված վենետիկցիները: Նոտարական գործերից առանձնառում են բազմաթիվ կտակ-փաստաթղթեր, որոնք կազմվել են Այասում մահացած վենետիկցիների համար: Օրինակ, 1315 թ. հոկտեմբերի 1-ին ոմն Ջիովաննի Ռուժինին իր ունեցվածքը որդուն կտակելուց բացի, ցանկացել էր, որ իրեն հողին հանձնեն Այասի վենետիկյան Ս. Մարկոս եկեղեցուն կից գտնվող գերեզմանատանը: Նման օրինակները բավական շատ են⁸⁴: Ի դեպ, *habitor*-ի կամ *burgesus*-ի կարգավիճակ չունենալը դեռևս չէր նշանակում, որ վենետիկցին Կիլիկյան Հայաստանում տեղական ժամանակով չէր հանգրվանում: Մասնավորապես ազնվականի ծագում ունեցող բոլոր վենետիկցիներն Այասի նոտարական գործերում չեն ներկայացել վերոնշյալ նրկու կարգավիճակներից որևիցե մեկով: Մինչդեռ, նրանց անունները գրանցված են ամիսների և նույնիսկ տարիների կտրվածքում կազմված փաստաթղթերում: Ընդ որում, այդ ազնվականներից շատերն Այասում տարբեր ժամանակներում պայլեր են եղել⁸⁵:

Կիլիկյան քաղաքներում հարուստ վաճառականների հետ միասին ապրում էին հասարակ խավի մեծաքանակ ներկայացուցիչներ: Մասնավորապես վենետիկցի ցվախագործների թիվն այնքան շատ է եղել, որ նրանք հաճախակի ճնշումների են ենթարկվել հայերի կողմից⁸⁶: Պայլ Պեդրո Բրագադինոն 1332 թ. դժին ուղղած նամակում - տարբեր գանգատների հետ շեշտում էր, որ ցվախ գործող վենետիկցի արհեստավորների համար Կիլիկիայում չափազանց բարձր հարկեր

էին սահմանվել⁸⁷: 1333 թ. Ասոն Դ-ի հրամանով նրանց իրավունքները վերականգնվում են. «Այն վենետիկցի կամ անունը սերունդը որ կը շինեն հագստեղեն ուղտի բուրդէն, և կը բնակին մեր նրկրին մէջ, ազատ պիտի ըլլան որևէ թագաւորական օրէնքներէ, որ կը վերաբերի իրենց արհեստին և արտադրածին»⁸⁸: Հավանական է, որ նման սահմանափակումներով Կիլիկյան իշխանությունները ձգտել են ապահովել հայ արհեստավորների արտադրած բոլոր կտորեղենի սպառումը:

1333 թ. արտոնագրում սահմանվել էր հետևյալ հոդվածը. «Վենետիկցիք և իրենց սերունդը՝ եկած վենետիկի հողերէն, ինչպես Կրետէ կղզիէն, Սև Օղակէն, Քորոնէն, Մոտոնէն և ուրիշ տեղերէն պիտի վերաբերուին մեր տուած իրաւունքներուն և առանձնաշնորհումներուն համեմատ»⁸⁹: Նշյալ վայրերը Միջերկրական և Սև ծովերում գտնվող վենետիկյան առևտրի հիմնական հենակետերն էին: Այասում կազմված նոտարական գործերում մեծ թիվ են կազմում - Կրետեի նավահանգիստ կանդիայից Կիլիկյան Հայաստան ժամանած վենետիկցիները: Նրանց զգալի մասը եղել են այդ քաղաքի *habitor* կամ *burgesus*⁹⁰: Քիչ չեն նաև Բյուզանդիայի, Կիարոսի և Դուբրովնիկի բնակիչներ հանդես եկած վենետիկցիները⁹¹:

Կիլիկյան Հայաստանում հանգրվանած իտալական վաճառականության հաջորդ մեծաքանակ խումբը ներկայացնում էին *Spullan* նրկրամասի քաղաքները, որոնց մեջ առանձնառում էր Պիզան: Չնայած Կիլիկյան Հայաստանում պիզացի վաճառականության բավական ծանրակշիռ ներկայությանը՝ Պիզայի հետ կնքված առևտրական որևէ պայմանագիր չի պահպանվել: Այնուամենայնիվ, Կ. Օթեն-Ֆրոնս պնդում է, որ պիզացիներն ամենայն հավանա-

⁸³ Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 72, 75, 77, 78, 84, 88, 99, հ. 2, N 1304, 1308, 1310, 1320, 1321:

⁸⁴ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 181, 196, 202, 203, 209. Նույնի՝ Հայ-վենետ, էջ 70-72:

⁸⁵ Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 72, 73, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, հ. 2, N 1304, 1308, 1310, 1320, 1321:

⁸⁶ Michel F., նշլ. աշխ., էջ 43-44:

⁸⁷ Langlois V., Le Trésor des chartes d'A ménéie, p. 191.

⁸⁸ Պտուկեան Զ., Կիլիկյան Հայաստանի դրամները, էջ 41:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 748-750:

⁹⁰ Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 79, 80, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, հ. 2, N 1319, 1321: Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 180-181.

⁹¹ Bondi Sebellico A., նշլ. աշխ., հ. 1, N 79, 81, 82, 83, 89, հ. 2, N 1314, 1316:

կանությանը կիլիկյան Հայաստանում ստացել են արտոնագիր, որը նրա կարծիքով շնորհվել է մինչ 1264 թ.: Այս փաստը նա հիմնավորում է Այասում 1264 թ. կնքված նոտարական մի փաստաթղթով, որտեղ որպես վկա հանդես եկած ունի Ջիակոմո դե Մորելլան ներկայացված է իբրև կիլիկյան Հայաստանում Պիզայի հյուպատոս: Միջնադարագետը նույնիսկ կարծիք է հայտնում, որ պիզացիների հետ պայմանագիրը կնքվել է այն նույն ժամանակամիջոցում, երբ Լևոն Ա-ն առաջին արտոնագրերն էր շնորհում Վենետիկին ու Ջենովային⁹²: Ուշագրավ է, որ Անտիոքի դքսության թագաժառանգ Ռուբեն-Ռայմոնդը (1216-1219), որը մինչ այդ գահակից-թագավոր (1211-1216) էր եղել կիլիկյան Հայաստանում, 1216 թ. ապրիլի 7-ի հրովարտակով վերահաստատել էր Անտիոքում բնակվող պիզացիների իրավունքները⁹³: Այդուհանդերձ, կիլիկյան Հայաստանի և Պիզայի միջև պայմանագիրը կնքելու ճշգրիտ ժամանակը չի պարզվում նույնիսկ 1278 թ. պիզայական վաճառականական մի հայտնի ձեռնարկի բովանդակությունից⁹⁴: 1330-ական թվականներին կիլիկյան Հայաստան այցելած Պեգոլոտտին վկայում է, որ պիզացիներն այնտեղ վճարում էին 2 % տարանցիկ մաքսատուրք: Դա թեև բավական ցածր էր, սակայն, պիզացիներին կարելի է դասել միայն միջին մակարդակի արտոնյալ կարգավիճակ ունեցող համայնքների շարքում, քանի որ այդ նույն ժամանակ վենետիկցիներն ու ջենովացիներն ազատված էին այդ հարկատեսակից⁹⁵: կիլիկյան Հայաստանում Պիզայի ևս մի հյուպատոսի մասին հիշատակություն կա 1299 թ. մարտի 16-ին Ֆամագուստայում արձանագրված գործարքում, որտեղ, սակայն, նրա անունը նշված չէ⁹⁶: Իրականում նա Բինդոն Սեկամարենդան (կամ Սեկամենջի) էր, որը մինչ այդ հայտնվել

էր 1297 թ. (այլ տվյալներով՝ 1299 թ.), վենետիկցիների կողմից Այասում ջենովացիներին պատկանող շուկայի ավերումից տուժած մի խումբ անձանց ցուցակում: Միայն 1304 թ. հունիսի 10-ին կազմված իրավական փաստաթղթով Այասում նստող Վենետիկի պալլ Ջիովաննի Պրեմարինոն 1214 հ. ն. դ.-ի չափով փոխհատուցում էր վճարել կիլիկյան Հայաստանի գունդատար Թորոսին, որն այդ գումարը պետք է փոխանցեր նույն Սեկամարենդային⁹⁷: Ֆամագուստայում 1300 թ. հունվարի 28-ին կազմված գործարքում նա կրկին հանդես է եկել որպես Այասում պիզացիների հյուպատոս: Սակայն 1301 թ. մարտին և օգոստոսին, ինչպես նաև 1302 թ. հուլիսին նորից կիպրական նոտարական գործերում զարմանալիորեն հայտնվում է ևս մի Բինդոն Սեկամարենդա, որը նույնպես ներկայացված է իբրև պիզացի՝ միաժամանակ հիշատակվելով ցենզարիուս⁹⁸ մասնագիտությամբ⁹⁹: Արդյո՞ք այս բոլոր աղբյուրներում խոսքը միևնույն անձի մասին է: Եթե այո, ինչն ավելի հավանական է, ապա ինչպե՞ս է, որ 1300 թ. Ֆամագուստայում և 1304 թ. Այասում Պիզայի հյուպատոս ներկայացված Սեկամարենդան այդ տարիների միջակայքում կիպրոսում եղել է ցենզարիուս: Կարելի է միայն ենթադրել, որ նա կամ համատեղել է այդ երկու պաշտոնները, կամ էլ կիլիկյան Հայաստանում հյուպատոսի աթոռը զբաղեցրել է ընդմիջումներով: Սկզբնաղբյուրներում կիլիկիայում Պիզայի այլ հյուպատոսների մասին հիշատակություններ չեն հանդիպում:

*Կարևոր տեղեկություն է պարունակում Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ի հրամանների և տարաբնույթ այլ փաստաթղթերի ժողովածուներից մեկը. 1321 թ. գրառված մի ուղերձով պապը Պիզայի իշխա-

⁹² Otten-Froux C., La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale, p. 7.

⁹³ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 138-139.

⁹⁴ Otten-Froux C., La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale, p. 7.

⁹⁵ Pegolotti, p. 60.

⁹⁶ Balar d M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 109.

⁹⁷ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 165-166. Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, с. 81.

⁹⁸ Censsarius - Այսպես էին կոչվում առևտրական միջնորդները (Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 157).

⁹⁹ Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 21. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 30. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 251. Polonio V., նշվ. աշխ., N 272: Otten-Froux C., La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale, p. 7.

նություններին կոչ էր անում Կիպրոսում, Կիլիկյան Հայաստանում, Ասորիքում, Բյուզանդական կայսրությունում և Արևելքի այլ նրկրներում եկեղեցիներ կառուցել, ինչը պետք է իրականացվեր նշված պետություններում հաստատված պիզացի վաճառականների ուժերով¹⁰⁰:

Երևր տարվա ընթացքում Կիլիկյան Հայաստանում ձևակերպված նոտարական փաստաթղթերում հանդիպող տոսկանացիների զերակշիռ մեծամասնությունը (63-ից 57-ը) պիզացիներն են¹⁰¹: Նրանցից ոմանք գրանցված են որպես Այասի *habitator*-ներ¹⁰²: Բացի վաճառականներից, հիշատակված են նաև մեկական նոտար ու դատական կատարածու և նրկու նավագործ հյուսն¹⁰³: Պիզացի առևտրականների գործունեության հիմնական ոլորտը Կիլիկյան Հայաստանից ռազմամթերքի արտահանումն էր դեպի Եգիպտոսի սուլթանության նավահանգիստներ՝ Դամիետտա և Ալեքսանդրիա¹⁰⁴:

Այսպի նոտարական գործերում հանդես են գալիս նաև Պիզային մոտակա տոսկանական մի շարք այլ քաղաքների ներկայացուցիչներ՝ մասնավորապես Արևցոյից, Լուկայից, Սիենայից և Վոլտերրայից ժամանած մոտ մեկ տասնյակ անձինք: Նրանք գրանցված են այն նույն պայմանագրերում, որոնց մասնակցել են նաև պիզացի առևտրականները¹⁰⁵: Այդ գործարքների մեծ մասը վերաբերում է Եգիպտոսի սուլթանության հետ նդած առևտրական կապերին, ինչը թույլ է տալիս կարծելու, որ, ամենայն հավանականությամբ, այդ

¹⁰⁰ Jean XXII (1316-1334), *Lettres Communes*, p. 7.

¹⁰¹ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 2, 3, 11, 21, 22, 25, 27, 28, 29, 32, 33, 36, 50, 58, 60, 61, 63, 65, 71, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 96, 96a, 97, 98, 99, 101, 104, 106. B. N 33, 35, 36, 65, 72, 75, 84, 87, 88, 107, 109, 113, 114, 121, 133.

¹⁰² Նույն տեղում, A. N 33, 60, 61:

¹⁰³ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 3, 94, 97, 98, 99, 101, 104, B. N 33, 68, 109. Heyd W., նշլ. աշխ., հ. II, էջ 87:

¹⁰⁴ Otten-Froux C., *La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale*, p. 11. Նույնի՝ *Le commerce cilicien du XIIe au XIVe siècle*, p. 136.

¹⁰⁵ Balletto L., *Notai genovesi in Oltremare*, A. N 3, 9, 11, 16, 27, 28, 48, 48a, 56, 57, 58, 63, 64, 65, 68, 105, 106.

քաղաքների վաճառականները Կիլիկյան Հայաստանում գործել են Պիզայի հովանու ներքո:

XIV դ. սկզբից և հատկապես 1320-ական թվականներից սկսած՝ տոսկանական մեկ այլ նշանավոր քաղաքի՝ Ֆլորենցիայի, Բարդի և Պերուցցի բանկային խոշոր տնները հիմնավորապես հաստատվել էին Կիպրոսի թագավորությունում՝ կղզին դարձնելով Արևմուտքում իրենց առևտրատնտնական գործունեության մեկնարկաքին հենակետերից մեկը¹⁰⁶: Բարդին և Պերուցցին քարձր մակարդակի հարաբերություններ էին հաստատել նաև Կիլիկյան Հայաստանի հետ: 1336 թ.¹⁰⁷ Լեոն Դ-ի և Բարդիի ներկայացուցիչ Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլոտտիի միջև կնքված պայմանագրով ընկերության գործակալներին բացառիկ իրավունք էր ընձեռվում Հայոց թագավորությունում առևտուր իրականացնել առանց տարանցիկ մաքսատուրքի: Այս մասին անմիջական վկայություններ է հաղորդում ինքը՝ Պեգոլոտտին: Նա անդրադառնում է նաև Պերուցցի ընկերությանը, որի համար Կիլիկիայում սահմանվել էր 2 % մաքսատուրք ապրանքների թե՛ ներմուծման, և թե՛ արտահանման դեպքում¹⁰⁸: Սակայն, այդ ամենով հանդերձ, Պեգոլոտտին Կիլիկյան քաղաքներում հաստատված ֆլորենտական համայնքի մասին որևէ հիշատակություն չունի: Մինչդեռ Պերուցցի և Բարդի ընտանիքների անդամների անունները բազմիցս հիշատակվում են Ֆամագուստայի ջենովական սկզբնաղբյուրներում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ֆլորենտական վաճառականության կուտակման գլխավոր կենտ-

¹⁰⁶ Ругенбург В., նշլ. աշխ., էջ 51-92, 102-104: Дживелегов А., նշլ. աշխ., էջ 162: Луццатто Дж., նշլ. աշխ., էջ 286: Hunt E., *The Medieval Super-companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge, 1994, p. 127-156.

¹⁰⁷ Թե՛ն Պեգոլոտտին հայտնում է, որ պայմանագիրը կնքվել է 1335 թ. հունվարի 10-ին, սակայն Ռոստենբերգը, հաշլի առնելով, որ վերջինս առաջնորդվել է ըստ ֆլորենտական օրացույցի, նշում է 1336 թվականը (Ругенбург В., նշլ. աշխ., էջ 108):

¹⁰⁸ Pegolotti, p. 60. Peruzzi S. L., *Storia del commercio e dei banchieri di Firenze in tutto il mondo conosciuto dal 1200 al 1345*, Firenze, 1868, p. 131-132.

րոնը կիարոսն էր և ոչ թե կիլիկիան¹⁰⁹:

Թեև հիշյալ բանկային տները կիլիկյան Հայաստանում արտոնյալ կարգավիճակ ստացան բավական ուշացումով, սակայն նրանց հետ առևտրական շփումները հայտնի էին դեռևս XIV դ. սկզբից¹¹⁰: Ֆլորենտացի վաճառականներն Այասից ձեռք բերված բաւբակը վաճառում էին Իտալիայի տարբեր շրջաններում գործող տնքաստիլ ձեռնարկություններին¹¹¹: Միևնույն ժամանակ Բարդիի գործակալներն Ապուլիայի հացահատիկի ավելցուկ բերքի մի մասն իրացնում էին կիլիկյան Հայաստանում¹¹²:

Իտալիայի ծովափնյա շրջաններից բավական հեռու գտնվող Պիաչենցա քաղաքի վաճառականությունը միջազգային առևտրում առավելապես գործում էր Ջենովայի Հանրապետության հովանու ներքո: Ահա թե ինչու պիաչենցացիների կուտակումներն առկա էին անդրծովյան բոլոր այն նրկրներում, ուր հաստատվել էին ջենովական համայնքներ¹¹³: Ուշագրավ է, որ դեռևս 1201 թ. Լևոն Ա-ի ջենովացիներին շնորհած արտոնագրի լատիներեն տեքստը կազմել էր ջենովական կողմից հանդես եկած պիաչենցացի մի նոտար¹¹⁴: Ի թիվս կիլիկյան Հայաստանում հաստատված իտալացի վաճառականության՝ պիաչենցական համայնքը մեծաքանակներից էր: Ա-

¹⁰⁹ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 10, 111. Polonio V., նշվ. աշխ., N 51, 60, 76, 126, 178, 262, 263, 343: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 94. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 13, 87, 88, 238. Близнюк С., Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192–1373 гг., с. 58.

¹¹⁰ Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 60-61. 119. Polonio V նշվ. աշխ., N 60, 76, 282, էջ 521:

¹¹¹ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 43. Hunt E., The Medieval Super-companies, p. 57.

¹¹² Renouard Y., նշվ. աշխ., էջ 793-824: A bulafia D., Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370 // Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400, Variorum Reprints, London, 1987, VI, p. 385-386. Coureas N., Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia, p. 326-327.

¹¹³ Racine P., Marchands placentins a l'Als a la fin du XIIIe siècle, p. 201-202. Նույնի՝ De la plaine a la mer. Les gouvernements communaux et les problèmes d'émigration outre-mer // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, Paris, 1998, p. 10-21.

¹¹⁴ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 107.

յատում 1274, 1277 և 1279 թթ. գրառված նոտարական ակտերից կարելի է դուրս գրել 35 պիաչենցացու անուն. ընդ որում, եթե 1274 թ. նրանք ընդամենը երեքն են, ապա 1277 և 1279 թթ. արդեն հանդիպում են 32-ը¹¹⁵: Դատելով գործարքների կնքման ժամանակային հաջորդականությունից՝ նրանցից շատերը կիլիկյան Հայաստանում ամիսներ և նույնիսկ տարիներ էին անցկացնում: Մասնավորապես Մանֆրեդո Նապակո անունով պիաչենցացի վաճառականը գրանցված է 1277 թ. հոկտեմբերից մինչև 1279 նոյեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում կնքված տարբեր գործարքներում¹¹⁶: Հիշյալ փաստաթղթերում հանդիպում ենք ևս մի պիաչենցացու՝ Գվիլլիմո Վիչեդոմինուսի անվանը, որը բնակվում էր Այասում¹¹⁷: Իսկ արդեն 1296 թ. հոկտեմբերի 15-ին Ֆամագուստայում արձանագրված մի պայմանագրում Ուզեզոնուս անունով պիաչենցացին ներկայացված է որպես Տարսոնի habitator¹¹⁸: կիլիկյան քաղաքներում հանգրվանել էին Պիաչենցայում հայտնի մի շարք ընտանիքների անդամներ: Մասնավորապես առևտրական աշխույժ գործունեություն էին ծավալել այդ քաղաքի խոշորագույն Բազարոտտի, Սկոտտի, Բորիսի, Տայո, Գուանիաբենն, Տադի, Ռուտտիգացցի և այլ ֆինանսական տների գործակալները¹¹⁹: Պիաչենցացիները ևս Այասում ունեին «Լոջիա» անվանումով համայնքային գլխավոր շինություն, որն ամենայն հավանականությամբ կառուցվել է 1278 կամ 1279 թթ., քանի որ այդ մասին ավելի վաղ հիշատակություններ չեն հանդիպում: Նկատենք, որ կիլիկյան Հայաստանի իտալացիների թվում համայնքային նման կառույցներ ունեին միայն վենետիկցիներն ու

¹¹⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 18, 53. B. N 10, 18, 23, 29, 30, 47, 50, 56, 57, 62, 85, 90, 96, 113, 136, 138. Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 154, 168.

¹¹⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 29, 30, 47, 50, 96, 136, 138.

¹¹⁷ Նույն տեղում, B. N 47, 50, 56, 62, 113:

¹¹⁸ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 4.

¹¹⁹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, p. 419. Balard M., Notai genovesi in Oltremare, B., III N 30. Polonio V., նշվ. աշխ., N 101: Racine P., Marchands placentins a l'Als a la fin du XIIIe siècle, p. 200-201. Նույնի՝ L'Als dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 194.

ջնոՎացիները¹²⁰: Պիաչենցայի տնտեսական պատմության ամենահայտնի հետազոտողներից Պ. Ռասինը փաստում է, որ XIII դ. վերջին ամբողջ Լևանտում պիաչենտական կազմակերպված վաճառականական համայնքներ ունեին միայն Այասն ու Աքքան¹²¹: Կիլիկիայում Պիաչենցայի հյուպատոսի գոյության մասին եղած միակ վկայությունը 1295 թ. սեպտեմբերի 2-ին Այասում գրառված իրավական փաստաթուղթն է, որը վենետիկցիների կողմից թալանված մարսելցի նավատիրոջը պատճառված վնասների հատուցման մասին է: Այստեղ որպես գլխավոր վկա ներկայացած Հովհան Բորդին եղել է Պիաչենցայի հյուպատոսը Կիլիկյան Հայաստանում¹²²: Ծարունակելով հայրենի քաղաքի տնքստիլ արտադրության հարուստ ավանդույթները՝ պիաչենտացի վաճառականները Կիլիկյան Հայաստան էին ներմուծում եվրոպական տարատեսակ կտորեղեն: Մասնավորապես մահուդի առք ու վաճառքին վերաբերող Այասում ձևակերպված 11 գործարքից 6-ը կնքված են նրանց մասնակցությամբ¹²³:

Կիլիկյան Հայաստանում գրառված սկզբնաղբյուրներում գրանցված են նաև Պիաչենցան ընդգրկող Իտալիայի Էմիլիա-Ռոմանիա (Պարմա, Մոնտեբարանցոնե, Գուալտերի, Վինիոլո, Կվարտո), ինչպես նաև սահմանակից Լոմբարդիա (Վոզերա, Բերգամո, Պավիա, Կրեմոնա, Մանտուա) նրկամասերի քաղաքներից ժամանած մեկ տասնյակից ավելի ներկայացուցիչներ¹²⁴: Այասի նոտարական ակտերում հանդիպում են նաև անկոնացիներ, որոնց զգալի մասը ներկայացված է որպես խաճուխաբաններ¹²⁵: 1328 թ. փետր-

վարի 28-ի մի փաստաթղթում հիշատակված են Այասի մի քանի անկոնացի *habitor*¹²⁶: XIV դ. սկզբին Ֆամագուստայում արձանագրված ջնոՎական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ նրանց գործունեության հիմնական ոլորտն Անկոնային սահմանակից Ապոլիայից ցորենի ներկրումն էր Կիպրոս, իսկ այնտեղից էլ Կիլիկյան Հայաստան¹²⁷:

Առանձնահատուկ հիշատակության են արժանի Կիլիկյան Հայաստանի և *Սիկիլիայի թագավորության* հարաբերությունները: Միջերկրածովյան առևտրում վերջինիս գլխավոր դերակատարը Մեսինա քաղաքն էր, որի վաճառականները դեռ 1270-ական թվականներից Կիլիկյան Հայաստան ժամանում էին ինչպես սեփական, այնպես էլ վարձակալված նավերով: Հայկական նավահանգիստներում նրանց կնքած գործարքներում հիշատակված են բամբակ, մետաղե արտադրանքներ և այլ ապրանքներ¹²⁸: Լևոն Դ-ի և Սիկիլիայի թագավոր Ֆրեդերիկ III Արագոնցու (1296-1337)¹²⁹ դստեր՝ Կոնստանսի ամուսնությունից (1330 թ.) մեկ տարի անց երկու թագավորությունների միջև կնքվում է առևտրական պայմանագիր: Այն

¹²⁶ Alishan L., L'A meno-Veneto, p. 198.

¹²⁷ Polonio V., նշվ. աշխ., N 225, 368: Abulafia D., The Anconitan Privileges in the Kingdom of Jerusalem and the Levant Trade of Ancona, p. 548, 556. Renouard Y., նշվ. աշխ., էջ 793-824:

¹²⁸ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 37, 39, 39a, 96, 96a, 115. B. N 3, 31, 44. Abulafia D., The Merchants of Messina, p. 209.

¹²⁹ 1282 թ. Արագոնի թագավոր Պետրոս III-ը (1276-1285) ներխուժում է Սիկիլիայի թագավորություն, որտեղ իշխում ֆին Ֆրանսիայի կապետինգյան արքայատոհմին ազգակից Անժոի թագավորական տան ներկայացուցիչները: Սիկիլիայի թագավորությունը տրոհվում է երկու մասի. բուն Սիկիլիա կղզին ընդգրկող տարածքում, որն անցնում է Արագոնի թագավորության հովանու տակ, ձևավորվում մի նոր Սիկիլիայի թագավորություն, որը հայտնի է Տրինակրիայի թագավորություն անվամբ. մյուս՝ մայրցամաքային հատվածում, պահպանվում է ֆրանսիական ժագման թագավորների իշխանությունը, որտեղ առաջացած միավետությունը թեև նույնպես հանդես է գալիս որպես Սիկիլիայի թագավորություն, սակայն պատմության մեջ հայտնի է Նմապոլիտանական թագավորություն անվանումով: Ի դեպ, Ֆրեդերիկ III-ը վերոնշյալ Պետրոս III Արագոնցու որդին էր (Runciman S., The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth century, Cambridge, 1992, p. 242-280).

¹²⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 62, 136, 138.

¹²¹ Racine P., Les debuts des consulats italiens outre-mer, p. 273.

¹²² Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 164-165. Racine P., Marchands placentins a l'Als a la fin du XIIIe siècle, p. 199.

¹²³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 29, 30, 47, 50, 136, 138.

¹²⁴ Նույն տեղում, A. N 5, 15, 44, 76, 94, 96, 97, 98, 100. B. N 4, 12, 15, 31, 72, 73, 79, 85, 91, 92: Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, էջ 53. Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle, p. 154.

¹²⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 39, 39a, 59, 63, 99, 101. B. N 89.

ներառում էր իրավական կետեր, որոնք պետք է ապահովեին վաճառականների անվտանգությունը. «Ի պաման՝ որ ատար նա կամ ատար գեմնի մարդ կամ ըրզակ չառնուն հետ իրենանցն որպէս Սիծիլիան՝ խլրսնն. ու թէ գտնվի ով անէ այսպէս, նայ կորցրնէ զիր ազատուտիւնն յախտնանա»¹³⁰: Լատիներեն-հայերեն այս նրկվզու պայմանագիրը պահպանվել է Սևիլիայի արխիվում: Թե՛ն արտոնագրում նշված է, որ սիկիլացի վաճառականները պետք է վճարեն 2 % տարանցիկ մաքաւորութեան, սակայն Պենոլոտտին հայտնում է, որ արդեն 1335 թ. նրանք ազատված էին այդ հարկատեսակից¹³¹:

Կիլիկյան Հայաստանում իտալական բնակչությունը բավական շերտավորված սոցիալական կազմ ուներ: Անկասկած, համայնքների կառավարման բոլոր լծակները տնօրինում էր ազնւ-վականներից կազմված վերնախավը: Նրանց բաժին էր ընկնում նաև կիլիկյան քաղաքներում եմբրագիների ներդրումների զգալի մասը: Հասարակ վաճառականների հետ միասին սկզբնաղբյուրներից զանազանվում են բազմաթիվ մասնագիտությունների տեր անձինք՝ նոտարներ (notarius, 20), քարտուղարներ (cancellerius, 2), շգրագիրներ (scriba, 2), առևտրական միջնորդներ (censsarius, 7), բանկիրներ (bancherius, 4), ուսուցիչներ (magister, doctor gramaticae, 7), բժիշկներ (magister medicus, 2), դեղագործներ (speciarius, 3), վարսավիրներ (barberius, 5), նավածուխներ (calafato, 3), մոմագործներ (candelarius, 1), դարբիններ (ferrarius, 2), հյուսներ (magister axie, 8), դանակներ և սրեր պատրաստող վարպետ (custurerius, 1), թել մանողներ (filatori, 2), մահողի վաճառականներ (draperius, 3), մորթնգործներ (pelliparius, 5), դերձակներ (sartor, taliator, 6), բուրդ խուզողներ (accimator, 1), կոշկակարներ (calegarius, 1), հացթուփներ (panerius, 1), խանութպաններ (tabernarius, 11), արբալետահարներ

(balistarius, 1) և այլն¹³²: Հետաքրքրական է, որ կիլիկյան քաղաքներում վենետիկյան նոտարի աշխատանքը սովորաբար համատեղում էին հոգևորականները՝ մեծ մասամբ քահանաները¹³³: Մասնավորապէս Ֆելիչն դե Մերլիսը սկզբնաղբյուրներում ներկայացնել է և՛ որպէս քահանա, և նոտարական գործակալ¹³⁴: Մասնագիտությունների նման բազմաթիւ տեսականին փայլուն վկայություն է կիլիկյան Հայաստանում հաստատված օտարներկրյա բնակչության կազմակերպված համայնքային կյանքի մասին: Քիչ չեն դեպքերը, երբ իտալացիները ծառայության էին անցնում կիլիկիայի արքունիքում: 1274 թ. փետրվարի 17-ի փաստաթղթում հիշատակված քերականության ուսուցիչ ջննդագի Ֆիլիպո Սոլդանոն ապրել է Այասում գտնվող կիլիկիայի Հայոց թագավորի տանը, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա այնտեղ գբաղվել է լեզվի (ամենայն հավանականությամբ՝ իտալերենի կամ լատիներենի) դասավանդմամբ: Նույն թվականի մարտի 12-ին կնքված մի պայմանագրում հիշատակված է նաև Գվիլելմոս, որը եղել էր կիլիկիայի արքունական քարտուղարը¹³⁵:

Կիլիկյան Հայաստանում առևտրական ակտիվ գործունեություն ծավալած եմբրագիների թվում հարկ է հատուկ անդրադառնալ *հարավֆրանսիական* քաղաքներից ժամանած վաճառականներին: Վերջիններս ներկայացնում էին գլխավորապէս Ֆրանսիայի Պրովանս և Լանգեդոկ-Ռուսիլիոն ներկրամասերի խոշորագույն քաղաքները՝ Մոնպելիեն, Մարսելը, Նիմը և Նարբոննան¹³⁶: Թե՛ն

¹³² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, p. 173, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 192, 193, 198, 199, 398, 401, 405, 406, 412, 414, 415, 419, 420. Այլշան Ղ., Սիսուան, էջ 371:

¹³³ Այլշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 68:

¹³⁴ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 68:

¹³⁵ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 21, 43.

¹³⁶ 1213 թվականից Մոնպելիեն քաղաքը պատկանում էր Արագոնի թագավորությանը: 1276 թ. Արագոնի արքա Լույսյան (Հակոբ) I Նվաճողը (1213-1276), իր թագավորությունից առանձնացնելով Բալնարյան կղզիները և հարավֆրանսիական մի շարք տարածքներ, ստեղծում է Մալորկայի թագավորությունը՝ կտակելով այն կրտսեր որդուն՝ Լույսյան II-ին (1276-1311): Մոնպելիեն դառնում է Մալորկայի քաղաքական կենտրոնը: Էվ միայն 1349 թ.

¹³⁰ Լեմոն Ե նւ իր հրոկարտակը, «Բագմավէպ», 1847, էջ 92: Mutafian C., La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 115.

¹³¹ Pegolotti, p. 60.

Նարբոննան, Մոնպելիեն և Մարսելը XIII-XIV դդ. տարբեր պետությունների կազմում էին, սակայն նրանց վաճառականները միջազգային առևտրում միայնաց հետ լայնորեն համագործակցում էին¹³⁷: Ուշագրավ է, որ Զիբալդոնն դա կանալի ձեռնարկի՝ Կիլիկյան Հայաստանին նվիրված մասում Մարսելը և Մոնպելիեն ներկայացված են առանձին բաժիններով¹³⁸: Իսկ Պեգոլոտտին նվրպացի վաճառականների համար Կիլիկյան Հայաստանում սահմանված տարանցիկ մաքսատուրքի չափերը թվելիս հարավֆրանսիացիներին թեև նախապես ընդգրկել է ընդհանուր պրովանսցիներ խմբում, սակայն հաջորդ բաժնում առանձին ներկայացրել է Նիմը, Մոնպելիեն և նույնիսկ՝ Մայորկան¹³⁹: Արդեն 1270-ական թվականներից սկսած՝ Այասում գրառված նոտարական սկզբնաղբյուրներում վկայություններ կան Կիլիկյան Հայաստանում հարավֆրանսիացի առևտրականների գործունեության մասին: Այսպես, 1274 թ. փետրվարի 9-ին Այասում նարբոննացի Պեդրո Զիմատալիսն իր հայրենակից Բեռնարդո դե Օրեյից կոմսենդայի ներդրում ստացած անագը պետք է վաճառեր Ալեքսանդրիայում և ապա վերադառնար Նարբոննա: Ի դեպ, այս գործարքում որպես վկա հանդես է եկել Զիբարդո կոմսն անունով մի մարսելցի: 1279 թ. մարտի 4-ին Այասում կֆրված գործարքի մասնակիցների թվում հիշատակված են պրո վանսցի Զիովաննի Բուքսոնոն և նրա բարեկամ Բելտրամն Ֆալիզնը, որը ծագումով կենտրոնական Ֆրանսիայի Ֆիզնակ քաղաքից

Մայորկայի թագավոր Խայն III-ը (1324-1349) քաղաքը վաճառում է Ֆրանսիայի միապետ Ֆիլիպ V-ին (1328-1350): Միևնույն ժամանակ Նարբոննան Ֆրանսիայի թագավորության կազմում էր, իսկ Մարսելը Ֆրանսիական Անժու արքայատոհմի տիրապետության տակ էր (A bulafia D., The Levant Trade of the Minor Cities, p. 185. English E. D., Encyclopedia of the Medieval World, New York, 2005, p. 466, 501).

¹³⁷ Levasseur E., Histoire du commerce de la France, T. I, Paris, 1911, p. 156-160. Pigeonneau H., Histoire du commerce de la France, T. I, Paris, 1885, p. 133, 222, 327. Germain A., Histoire du commerce de Montpellier, T. II, Montpellier, 1861, p. 3. A bulafia D., The Levant Trade of the Minor Cities, p. 185. Reyerson K., The Art of the Deal, p. 40-41.

¹³⁸ Dotson J. E., Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice, p. 162.

¹³⁹ Pegolotti, p. 60-62.

էր¹⁴⁰: Մոնպելիենում 1301 թ. կազմված կոմսենդայի պայմանագրով մոնպելիենցի վաճառական Բերտրանդո դե Օրլաքոն իր քույրերից ձեռք էր բերել գումար, որով գնված ֆրանսիական հագուստը պետք է վաճառեր Կիպրոսում և Կիլիկյան Հայաստանում¹⁴¹: Այստի ափերի մոտ 1295 թ. վենետիկյան 4 գալեր՝ Մարկո Բազիլիոյի հրամանատարությամբ, գավթել և թալանել էին մարսելցի վաճառական Պեդրո կատրոլինգին պատկանող «Բոնդիմիր» անունով նավը, որն աղտորվում էր Բյուզանդիա: Նավի վրա եղել էին ինչպես նվրպական արտադրության, այնպես էլ Կիլիկյան Հայաստանում ձեռք բերված տարբեր ապրանքներ (թրոյա կտորեղեն, հայելիներ, ածելիներ, փարիզյան գոտիներ, սփռոցներ, անձեռոցիկներ, մոմ, օճառ, կոռիկոսյան գորգեր, բամբակ և այլն): Զանի որ ծովահենային գործողությունն իրականացվել էր Կիլիկյան Հայաստանի ջրային տարածքներում, ուստի մարսելցուն պատճառված վնասների հատուցման նպատակով նույն թվականի սեպտեմբերի 2-ին կազմվել էր իրավական գործ: Ի դեպ, այս փաստաթղթում հիշատակված է նաև փի գրագիր նարբոննացի Պեդրո Դանիելիսը¹⁴²: Մոնպելիենի առևտրի պատմության հետազոտող Կ. Ռեյերսոնը, ուսումնասիրելով այդ քաղաքում գրառված նոտարական գործերը, փաստում է, որ Կիլիկյան Հայաստանը և Այասը մոնպելիենցի վաճառականների առևտրական գործունեության իրականացման կարևոր նպատակավայրերից էին: Մասնավորապես միայն 1330-1344 թթ. Մոնպելիենում վաճառականներն ամենից շատ ներդրումներն արել են դեպի Ալեքսանդրիա, Կիպրոս, Ռոմանիա և Կիլիկյան Հայաստան ուղղված առևտրական ձեռնարկումներում¹⁴³:

¹⁴⁰ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 19, 64. B. N 80, 92.

¹⁴¹ Reyerson K., The Art of the Deal, p. 40-41. Pryor J., Business Contracts of Medieval Provence, p. 77.

¹⁴² Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 164-165. Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, с. 79-80.

¹⁴³ Reyerson K., The Art of the Deal, p. 38, 40-41. Նույնի՝ Business, Banking, and Finance in Medieval Montpellier, p. 14.

1296-1310 թթ. Կիպրոսում գրառված նոտարական հարյուրավոր գործերից առանձացրել ենք որպես Նարբոննայի և Մարսելի հյուպատոսներ հանդես եկած բոլոր անձանց: Այսպես, որպես Նարբոննայի հյուպատոսներ ներկայացել են Բեռնարդո Ֆայդիրը (1299 թ. մարտի 6), Բեռնարդո Կապոդուան (1299 մայիսի 23) և Բեռնարդո Ֆարսիտը (1300 թ. հոկտեմբերի 14): Ընդ որում, առաջին ներկուսի տիտղոսների շարադրանքներում նշված չէ աշխարհագրական որևէ ցուցիչ, այլ պարզապես գրված է «Նարբոննայի հյուպատոս» արտահայտությամբ: Եվ միայն Ֆարսիտի դեպքում է ընդգծված, որ նա Նարբոննայի հյուպատոսն է եղել Ֆամագուստայում: Հարյուրավոր փաստաթղթերում որպես Մարսելի հյուպատոս գրանցված է միայն մեկ անձ՝ Ուգո Ռայմոնդուրը¹⁴⁴: Քիչ չեն դեպքերը, երբ հարավեվրոպական քաղաքներն Արևելքում Կիպրոսի, Կիլիկյան Հայաստանի, իսկ նրբեմն էլ խաչակրաց նավահանգիստների համար ունենում էին մեկ ընդհանուր հյուպատոս: Ուստի չենք բացառում, որ Կիպրոսում հանգրվանած վերոնշյալ պաշտոնյաները կարգավորում էին նաև Կիլիկյան Հայաստան այցելող իրենց հայրենակիցների հետ ծագած զանազան խնդիրները: Այս տեսակետը կարելի է որոշ չափով հիմնավորել՝ ուսումնասիրելով Կիպրոսում ջննդվացի նոտար Լամբերտո դե Սամբուչետոյի կազմած արժեքավոր տեղեկություններով հարուստ մի քանի գործեր: 1300 թ. հուլիսի 30-ին Ֆամագուստայում վերոհիշյալ Նարբոննայի հյուպատոս Բեռնարդո Ֆարսիտը մի խումբ նարբոննացիների հետ մասնակցում էր մի առևտրական ձեռնարկման, որը պետք է իրականացվեր Այասում¹⁴⁵: Կրկին Ֆամագուստայում 1301 թ. մայիսի 30-ին ձևակերպված մի պայմանագրում ասվում է, որ արդեն հանգուցյալ Բեռնարդո Ֆարսիտի գործընկեր և անդրծովյան ներկրներում նրա ունեցվածքի հավաքագրող նշանակված Բեռնարդո Ինարդուսը հանձնարարում էր ներկու նարբոննացիների՝ Գվիլելմո Ռեբոլլուսին և Ջիովաննի Ջիբերտուսին,

¹⁴⁴ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 103, 104, 105, 146. Polonio V., նշվ. աշխ., N 50:

¹⁴⁵ Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 105-106.

զանձել Ֆարսիտի կողմից նախկինում պարտք տրված 2797 հ. ն. դ. գումարը, որի պարտապանը ոչ այլ որ, քան Հայոց արքա Հնթում Բ-ն¹⁴⁶ էր եղել¹⁴⁷: Մի քանի ամիս անց՝ հոկտեմբերի 2-ին, Ինարդուսը, նարբոննացի 4 այլ պրոկուրատորների միջոցով ստացել էր 2797 հ. ն. դ.-ին համարժեք 754 ս. բ. գումարը, որը Կիլիկյան Հայաստանի արքայի անունից նրանց փոխանցել էր Լորենցո Դեուսայուդա անունով ևս մի նարբոննացի: Այդ նույն օրը Բեռնարդո Ինարդուսը խոստանում էր կրկին Լորենցո Դեուսայուդայի միջոցով Հնթում Բ-ին հատուցել Բեռնարդո Ֆարսիտի վերցրած 600 հ. ն. դ.-ի պարտքը¹⁴⁸: Դ. Աբուլաֆիան նույնիսկ կարծիք է հայտնում, որ Ֆարսիտը հավանաբար մահացել էր Կիլիկյան Հայաստանում¹⁴⁹: Վերոնշյալ փաստերից կարելի է միայն նկատել, որ Նարբոննայի վաճառականներն ակտիվ առևտուր են արել Կիլիկյան քաղաքներում: Վկայություններ կան նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանում քնակություն հաստատած նարբոննացիների մասին. 1299 թ. մայիսի 23-ին Ֆամագուստայում ձևակերպված հանձնարարականում հիշատակված են նարբոննացիներ Պոնսիոս դե Տրինյակոն և նրա վստահված անձ, Կիլիկյան Հայաստանի habitator Գվիլելմո դե Վադելը¹⁵⁰:

Կիլիկիայի հարավային հրվանդան Ջեֆարիոնից (Ջեֆիտիոն) դեպի հյուսիս-արևելք տեղադրված մի կղզյակի դեռևս միջնադարից անվանել են Պրովնցալ. «կայանս և նաւամատոյցս եղևալ առ պայազատութեամբ մերայոցս՝ վաճառականացն Մոնթելիևի և այլոց Փռանկաց Բրովանս նահանգի նոցին»¹⁵¹: Ծառ ավելի արտոնյալ

¹⁴⁶ Սկզբնաղբյուրում նշված չէ թե՛ խոսքը որ արքայի մասին է սակայն հայտնի է, որ 1301 թ. Հնթում Բ-ն արդեն վերահաստատվել էր Հայոց գահին: Թե՛ն նույն 1301 թ. Հնթում Բ-ը գահակից-թագավոր էր հռչակել Լևոն Գ-ին, սակայն վերջինս այդ ժամանակ ընդամենը 11 կամ 12 տարեկան էր, ուստի կարծում ենք, որ նա չի կարող նման առևտրական գործարքների մեջ մտնել օտարերկրյա վաճառականների հետ (Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 360-366):

¹⁴⁷ Polonio V., նշվ. աշխ., N 389:

¹⁴⁸ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 178, 179.

¹⁴⁹ A bulaffa D., Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, p. 192-193.

¹⁵⁰ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 146.

¹⁵¹ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 325: Rey E., Les périple des cotes de Syrie et de la Petite Arménie, p. 353.

կարգավիճակ ունեին Մոնպելիեի վաճառականները: Ֆամագուստայում 1299 թ. հունիսի 23-ին գրառված նրկու գործարքում հիշատակված է Պեդրո դե Պոդիոն, որը նրկել էր մոնպելիեցի առևտրականների հյուպատոսը Կիպրոսում և Կիլիկյան Հայաստանում¹⁵²: Սա միակ հիշատակությունն է ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանում, այլև Կիպրոսում Մոնպելիեի հյուպատոսի մասին: Երկու սկզբնաղբյուրում էլ դե Պոդիոյի իրականացրած առևտրական գործողություններն առնչվում են Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Վ. Լանգլուան Մոնպելիեի քաղաքային արխիվից նրևան է հանել հույժ կարևորություն ունեցող նրկու փաստաթուղթ, որոնք 1314 և 1321 թթ., համապատասխանաբար Օշին և Լևոն Դ արքաների՝ մոնպելիեցի վաճառականներին շնորհած նրկու արտոնագրերն են: Ընդ որում, պահպանվել են թե՛ հայերենով, և թե՛ հին ֆրանսերենով կնքված օրինակները: Արտոնագրերի բովանդակությունը գրեթե նույնն է. առաջինի տեքստի մեծ մասը վերաբերում է Օշին արքայի հրամանին՝ ուղղված Կիլիկյան Հայաստանի պոռքսիմոս Օշին Եհաննեսին, որով մոնպելիեցի վաճառականների համար սահմանվում էր 2 % տարանցիկ մաքսատուրք. «Ի թագաւորական բարձր հրամանաց՝ գիտացի՛ր պարոն Աւշին Եհաննես պո[ռքսիմ]ոս, որ կու համենք որ Մոնբուգլերցի վաճառականք, գոր կան ի մեր աշխարքս ի յԱյաս ու գոր ի յայտի ի հետ գան ու գնան ի վաճառականութիւն ի մեր աստուածապահ աշխարքս ի յԱյաս, նայ զիրենք այս կերպովս տաս խալսել ի յԱյասոյ բայժտունն, որ ի ծախելն և ի գնելն ի հարոյրն նրկուք մէն տան»: Մյուս շնորհագրով Լևոն Դ-ը պարզապէս վերահաստատել էր իր հոր կողմից տրված արտոնությունները. «... Մոնբուգլերցի վաճառականք բերին առ մեզ գայն համանքն, որ մեր ի Քրիստոս հանկուցեալ հայրն է պարզելն իրենց, որ տնաք. որ իրենք գոր կան ի յԱյաս ու գոր այլ գան իր հետ ու ի հետ մեր աստուածապահ աշ-

¹⁵² Balar d M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 159, 160.

խարքս...»¹⁵³: Ուշագրավ են նրկու արտոնագրերում շեշտված հետևյալ հատվածները՝ «...գոր կան ի մեր աշխարքս ի յԱյաս ու գոր ի յայտի ի հետ գան ու գնան...»: Այսինքն, ստացվում է, որ բացի Կիլիկիա առևտրական ուղևորություններ կատարող վաճառականներից, Այասում մոնպելիեցիները նաև տևական բնակություն էին հաստատում: 1335 թ. (կամ 1336 թ.) Կիլիկյան Հայաստան այցելած Պեգոլոտտին վկայում է, որ պրովանսցիներն ապրանքների ներմուծման և արտահանման համար այնտեղ վճարում էին 2 % մաքսատուրք¹⁵⁴: Եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակամիջոցում Մոնպելիեն Մայորկայի թագավորության կազմում էր և, ավելին, այն պրովանսյան քաղաքներից չէր, այլ գտնվում էր Լանգեդոկ նրկամասի սահմաններում, ապա կարելի է նրկակացնել, որ Պեգոլոտտին նկատի է ունեցել ընդհանրապես հարավֆրանսիացի վաճառականներին: Հ. Ֆինկեի հրատարակած Արագոնի թագավորությանը վերաբերող սկզբնաղբյուրների հավաքածուում հանդիպում ենք Օշին արքայի մի հրամանին, որով Կիլիկյան Հայաստան այցելող կատալոնացիներին նրաշխատորվում էին այն նույն արտոնությունները, որ այնտեղ ունեին պրովանսցիներն ու նարբոնացիները¹⁵⁵: Անշուշտ, այդ արտոնություններից ամենակարևորը տարանցիկ մաքսատուրքի նվազեցումն էր: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ առնվազն Օշին արքայի գահակալության շրջանում թե՛ նարբոնացիների, և թե՛ պրովանսցիների համար սահմանվել էր 2 % մաքսատուրք: Ըստ վերը բերված սկզբնաղբյուրների՝ Կիլիկյան քաղաքներում Հարավային Ֆրանսիայից ժամանած վաճառականները գնում կամ վաճառում էին թանկարժեք մետաղներ և քարեր, մետաքս, համնունքներ, բամբակ, ինչպես նաև նվրոպական բազմատեսակ ապրանքներ:

¹⁵³ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Armenie, p. 178-179, 185-186. Микаелян Г., նշլ. աշխ., էջ 392-393: Germain A., նշլ. աշխ., էջ 10-11: A bulafia D., A Mediterranean Emportium: The Catalan Kingdom of Majorca, p. 182, 201.

¹⁵⁴ Pegolotti, p. 60.

¹⁵⁵ Finke H., նշլ. աշխ., էջ 741-742:

Թեև XIII դ. և XIV դ. առաջին կեսին Մոնպելիեն և Բալեարյան կղզիներն *Արագոնի թագավորության* տիրապետության տակ էին, սակայն Կիլիկյան Հայաստանի հետ վերջինիս առևտրական կապերին անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ առանձին: Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների հաստատմամբ Արագոնի թագավորությունը սկսեց առավել հետաքրքրվել 1270-ական թվականներին, երբ պապը 1274 թ. Լիոնի եկեղեցական ժողովում որոշակի արգելքներ դրեց Եգիպտոսի սուլթանության հետ նրա տնտեսական հարաբերությունների վրա¹⁵⁶: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակամիջոցում Այասում գրառված նոտարական գործերում գրանցված են մի խումբ բարսելոնցիներ: Այստում 1274 թ. փետրվարի 27-ին կազմված պայմանագրի համաձայն՝ բարսելոնացիներ Պեդրո Մայոլին, Բեռնարդո Դատուրատիսն ու Պեդրո Ռայմոնդին կիլիկյան Պալո նավահանգստում խարխիս գցած իրենց «Մանտա Լուչիա» նավը վարձավճարով տրամադրում էին Պեդրո Թոմեյին և Գվիլելմո Լիդոնեյին (կրկին բարսելոնցիներ), որպեսզի նրանք Բարսելոնա տեղափոխվեին իրենց ապրանքները, որոնց թվում նշված են 90 պարկ բամբակ և որոշ քանակությամբ պաղլեղ ու պղպեղ: Նույն թվականի մարտի 9-ին Այասում ձևակերպված մի հանձնարարականում վերոնշյալ կատալոնացիների հետ ի հայտ են գալիս ևս երկուսը: Հանդիպում է նույնիսկ նավարացի մեկ առևտրական՝ Մարտինուս անունով¹⁵⁷: Կատալոնական նավահանգիստներից դեպի Կիլիկյան Հայաստան առևտրական կանոնավոր նավագնացությունը հավաստող վկայություններ կան «Մովային կոնսուլատի» փաստաթղթերի ժողովածուում, ինչպես նաև Բարսելոնայում կնքված կոմմենդայի և այլ տնտեսական գործարք-

¹⁵⁶ **Mutafian C.**, La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 107-108. **Capmany y de Montpalau A. de**, Memorias históricas sobre la marina, V. II, Barcelona, 1963, p. 889. **Feliu G.**, El comercio catalán con Oriente // Revista de Historia Económica, V. 4, N 3, Madrid, 1988, p. 697-699. **Abadia J.**, La corona de Aragón en el Mediterraneo medieval (1229-1479), Zaragoza, 1979, p. 37, 41.

¹⁵⁷ **Balletto L.**, Notai genovesi in Oltremare, A. N 1, 35, 41.

ների ժողովածուներում¹⁵⁸: Այն, որ կատալոնացի վաճառականները Կիլիկյան Հայաստանում առևտրական արտոնագիր ստացել են՝ անտարակույս է: Թեև պայմանագիրը չի պահպանվել, սակայն մի շարք սկզբնաղբյուրներում բավարար քանակությամբ վկայություններ կան, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են դրա եղելությունը: Այսպես, Կ. Մութաֆյանը, հիմք ընդունելով Արագոնի Թագավորական արխիվում պահպանված մի փաստաթուղթ՝ գտնում է, որ արտոնագիրը կատալոնացիներին շնորհել է Լևոն Բ-ը, սակայն դրա կնքման ճշգրիտ ժամանակը մնում է անհայտ¹⁵⁹: Միայն այն փաստը, որ 1297 թ. հուլիսի 23-ին գրված նամակով Արագոնի արքա Խայմե II-ը (Հակոբ) (1291-1327) Հնթում Բ-ին խնդրում էր հարգել նրա հոր՝ Լևոն Բ-ի կողմից կատալոնացի առևտրականներին տրված արտոնագրի պայմանները, բացառում է որևէ կասկած՝ կապված այդ շնորհագրի հավաստիության հետ¹⁶⁰: Վ. Լանգլուան, Վ. Հնյոը և Գր. Միքայելյանը հայ-կատալոնական առևտրական պայմանագիրը գլխավորապես կապել են 1293 թ. Խայմե II-ի՝ Կիպրոս, Կիլիկյան Հայաստան ու Իլյսանության արքունիք ուղարկած պատվիրակության հետ¹⁶¹: Կ. Մութաֆյանը նկատում է, որ այս դեպքում ուղարկման ժամանակի վերոնշյալ թվագրումը հավանական չէ, քանի որ նույն 1293 թ. Եգիպտոսի սուլթանի հետ պայմանագիր կնքած Խայմե II-ը դժվար թե միաժամանակ դաշինքի առա-

¹⁵⁸ **Capmany y de Montpalau A. de**, Libro del Consulado del Mar, p. 219, 300-301. **Pardessus J. M.**, նշվ. աշխ., էջ 80, 301: **Otten-Froux C.**, Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient, p. 133-137. **Maltezeou Ch.**, նշվ. աշխ., էջ 118:

¹⁵⁹ **Mutafian C.**, La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 108.

¹⁶⁰ Հայտնի է որ նամակը Հայոց արքային հանձնող պատվիրակությունը կազմված էր բարսելոնցի մի խումբ առևտրականներից, որոնց գլխավորել էր ոմն Գիյոմ Պեր դե Ֆոնտրոնը (**Mutafian C.**, La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 108. **Otten-Froux C.**, Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient, p. 135).

¹⁶¹ **Finke H.**, նշվ. աշխ., էջ 743: **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 163. **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 88: **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 392:

ջարկ աներ Հուլիանյաններին և ավելացնում, որ արագոնյան պատվիրակությունն Իլխանության արքունիք հավանաբար կազմակերպվել է ի պատասխան 1305 թ. Օլջեյթու իլխանի (1304-1317)՝ Արևմուտք ուղարկած նամակի¹⁶²: Նա նշում է նաև, որ սխալի հնդինակը Մ. դե Նավարենտն է նդել¹⁶³: Մինչդեռ, վերջինիս տվյալների վրա են հիմնվել թե՛ Վ. Լանգլուան, և թե՛ Վ. Հեյդը, իսկ Գր. Միքայելյանն իր հենրթին հղում է կատարել Վ. Լանգլուային: Կ. Մութաֆյանի տեսակետն ավելի համոզիչ կդառնա, եթե կրկին անդրադառնանք Հ. Ֆինկեի ժողովածուում տեղ գտած Օշին արքայի հրամանին, որով, ինչպես արդեն նշվեց, կատալոնացի առևտրականները նոր արտոնություններ էին ստանում: Անշուշտ, այս հրամանը կարող էր լինել հենց այն պատասխանը, որն Օշինից ակնկալել էր Խայմե II-ը¹⁶⁴: Ինչևհետև նշենք, որ պատվիրակությունը գլխավորել էր կատալոնացի Պիեռ Դեսպորտենը, որի առաքնությունը ներկայացվում էր որպես առավելագույն քաղաքական, այն է՝ ամրապնդել Արևմուտքի և Իլխանության դաշինքը և, ավելին, կազմակերպել խաչակրաց նոր արշավանք մամլուքների դեմ: Մակայն դեսպանն իր միապետի անունից առևտրական արտոնությունների տրամադրման վերաբերյալ բազմաթիվ խնդրանքներ էր ներկայացրել Կիպրոսում և Կիլիկյան Հայաստանում: Ամենայն հավանականությամբ, արտոնությունների թվում նդել են Կիլիկյան Հայաստանում առևտրականի տրամադրումն ու նախկինում վճարված 4 % տարանցիկ մաքսատուրքի նվազեցումը: Պատահական չէ, որ Պեգոլոտտի վկայությամբ կատալոնացիների համար Կիլիկյան Հայաս-

¹⁶² Mutafian C., La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 112. Coulon D., նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁶³ Navarrete M. F., Disertacion historica sobre la parte que tuvieron los españoles en las guerras de ultramar // Memorias de la Real Academia de la Historia, T. V, Madrid, 1817, p. 175-178. Mutafian C., La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 112. Coulon D., նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁶⁴ Finke H., նշվ. աշխ., էջ 741-742: Mutafian C., La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles), p. 112. Hillgarth J. N., նշվ. աշխ., էջ 176:

տանում սահմանված էր 2 % մաքսավճար, ինչն արտոնյալ կարգավիճակի ցուցիչ էր¹⁶⁵: Թեև առաջին արտոնագրի շնորհման ժամանակամիջոցը վերաբերում է XIII դ. 70-80-ական թվականներին, սակայն Կիլիկյան Հայաստանի համար նախատեսված կատալոնյան հյուպատոսության մասին վկայություններն ավելի ուշ ժամանակաշրջանից են: Այսպես, XIV դ. ստեղծված կատալոնյան բոլոր հյուպատոսությունների ամբողջական ցանկում հիշատակված է նաև Կիլիկյան Հայաստանը: Այստեղ սսվում է, որ կատալոնյան հյուպատոսությունը հիմնվել էր 1347 թ. հոկտեմբերի 15-ին և ծառայելու էր ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանի, այլև Կիպրոսի համար: Միաժամանակ նշված է, որ առևտրական գործունեություն ծավալելու համար կատալոնացիներն օգտվելու էին Տարսոն և Ալեքսանդրետ քաղաքներից, ինչը բացատրելի է, քանզի 1347 թ. Այասն ընկել էր մամլուքների տիրապետության տակ¹⁶⁶: Այդուհանդերձ, Բարսելոնայի առևտրի պատմության հայտնի մասնագետ Դ. Լուլոնը գտնում է, որ XIV դ. Մերձավոր Արևելքում գործել է միայն մեկ հյուպատոսություն՝ նախատեսված Կիլիկյան Հայաստանի և ասորական նավահանգիստների համար և ժխտում այն տեսակետը, որ կատալոնացիները 4 առանձին հյուպատոսություններ են ունեցել Այասում, Տյուրոսում, Բնյրոսում և Դամասկոսում (ի դեպ, նա չի խոսում Կիպրոսի մասին)¹⁶⁷: Չի բացառվում, որ 1347 թ. Կիպրոսում և Կիլիկյան Հայաստանում ոչ թե ստեղծվել է նոր հյուպատոսություն, այլ վերաբացվել է նախկինում նդածը: Մակայն այս խնդրին առնչվող հավելյալ նյութեր չեն հանդիպում: Նոտարական սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ Արագոնի թագավորությունից Կիլիկյան Հայաստան առավել հաճախ այցելում էին բարսելոնցի առևտրականները, որոնց հի-

¹⁶⁵ Pegolotti, p. 60.

¹⁶⁶ Capmany y de Montpalau A. de, Memorias históricas sobre la marina, V. I, p. 257, 380, V. II, p. 859.

¹⁶⁷ Coulon D., նշվ. աշխ., էջ 66-67:

շատակամ ապրանքների թվում հանդիպում են բամբակ, համեմունքներ, հացահատիկ և այլն¹⁶⁸:

Խաչակրաց իշխանություններից Կիլիկյան Հայաստան ժամանած վաճառականներին պայմանավանդորեն անվանում ենք «լատիններ», սակայն նրանք Աքքայում, Անտիոքում, Բնյրություն, Տրիպոլիում, Սիդոնում և այլ քաղաքներում հաստատված նույն ջննովացի, վննտիկցի, պիզացի և նվրոպական այլ ծագման անձինք էին: Մոնղոլների և մավրյանների միջև ռազմական յուրաքանչյուր բախումից հետո այդ քաղաքներից փախստականների առաջին հանգրվանները Կիպրոսն ու Կիլիկյան Հայաստանն էին: Առաջին նկատելի հոսքը տեղի ունեցավ 1268 թ. Անտիոքի գրավումից հետո, ինչն արտահայտված է նաև 1274, 1277 և 1279 թթ. Այասի ջննովական նոտարական գործերում: Հաջորդ առավել մեծ ներգաղթը սկսվեց 1291 թ. խաչակիրների վերջին տիրույթների անկումից հետո¹⁶⁹: 1317 թ. փետրվարի 17-ին Այասում վննտիկցի նոտար Ֆնիչն դե Մերլիսի կազմած գործարքին մասնակցել է ուն Հովհաննես (Ջիովաննի) դե Սանկտո Յուլիանոն, որը ներկայացված է որպես Այասի և Աքքայի burgesius: Դատելով անվան հնչողությունից՝ Հովհաննեսը, նթն ոչ իտալական, ապա, ամենայն հավանականությամբ, նվրոպական ծագում է ունեցել: Կարելի է կարծել նաև, որ Աքքան նրա նախկին բնակավայրն է եղել և հավանաբար Այաս տեղափոխվել է խաչակրաց քաղաքի անկումից հետո: Վերոնշյալ պայմանագրի կնքումից ուղիղ տասը տարի անց՝ 1327 թ. փետրվարի 25-ին, նույն նոտարի կազմած գործարքում նշված է, որ Հովհաննեսն այդ ժամանակամիջոցում ևս գտնվել է Կիլիկյան Հայաստանում¹⁷⁰: Հարկ է նշել, որ «լատին» բնակչության գաղթն առավելապես ուղ-

ղված է եղել դեպի կիպրական քաղաքներ, ինչը տրամաբանական է, քանի որ Կիպրոսի թագավորությունն ինքը խաչակիրների իշխանության տակ էր գտնվում: Ի դեպ, Ս. Բլիզյուկը գտնում է, որ 1347 թ. Այասի կորստից հետո Կիլիկյան Հայաստանից նվրոպացի բնակչության զանգվածային հոսքը դեպի Կիպրոս ավելի մեծ է եղել, քան հիշյալ 1291 թ. միգրացիոն ալիքը¹⁷¹:

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են Կիլիկիայի Հայկական թագավորության և Արևելքում հաստատված նվրոպական *հոգևոր-ապետական միաբանությունների* առևտրատնտեսական սերտ շփումների մասին: Դրանց թվում ընդգրկված էին նրեք ամենահայտնի՝ Երուսաղեմի Հիվանդախնամ կամ Հյուրընկալների, Տաճարականների և Տևտոնական միաբանությունները: Դեռևս XII դ. կեսերից Տաճարականների միաբանությունը կարողացել էր Ամանոսում հաստատել բերդամրոցների ցանց, ապա ծավալվել դեպի Ալեքսանդրեոսի ծոցի ափերը՝ տիրանալով Բոննել նավահանգրտին, որը գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի և Ատրիքի սահմանագծում¹⁷²: Կիլիկիայում այդ միաբանություններին տրված տարածքային շնորհումներին հանգամանորեն անդրադարձել են Վ. Լանգլուան, Ս. Բոռնազյանը, Ջ. Ռիլի-Սմիթը, Մ. Շևալիեն և այլոք, ուստի կփորձենք առավելապես կենտրոնանալ նրանց ստացած առևտրական արտոնությունների վրա¹⁷³: Այսպես, Լևոն Ա-ի հրամանով 1210 թ. ապրիլ և օգոստոս ամիսներին Հյուրընկալներին էին տրա-

¹⁶⁸ Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301, p. 60-61. Polonio V., նշվ. աշխ., N 257: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 80.

¹⁶⁹ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 6, 39, 39a, 43, 43a, 45, 47, 47a, 69, 95, 105, 108. B. N 4, 5, 10, 25, 55, 71, 77, 122, 123. Coureas N., Economy, p. 128-129. Otten-Froux C., L'Asie dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 154. Racine P., L'Asie dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 196-197.

¹⁷⁰ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., հ. 1, N 76, հ. 2, N 1189:

¹⁷¹ Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 143-144. Polonio V., նշվ. աշխ., N 39, 83, 89, 96, 228, 368: Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 80.

¹⁷² Dedeyan G., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 795-797, 821-822: Շևալիեն Մ., Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևոր-ապետական միաբանությունների փոխադարձությունների պատմությունից, Ե., 2007, էջ 83-84: Balletto L., Il commercio A meno-Italiano (secoli XIII-XV), p. 187.

¹⁷³ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 74-82. Բոռնազյան Ս., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առևտրությունների պատմությունից, «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1963, N 3, էջ 175-184: Riley-Smith J., The Templars and the Teutonic Knights // The Cilician Kingdom of Armenia, ed. Boase T., Edinburgh & London, 1978, p. 107-115. Շևալիեն Մ., նշվ. աշխ., էջ 82-91:

մադրվել Մելիկիա քաղաքը և մի շարք ամրոցներ¹⁷⁴: 1212 թ. ապրիլին կրկին Լևոն Ա-ն արտոնագիր էր շնորհել Տևտոնական միաբանության անդամներին, որով նրանց բացառիկ իրավունք էր վերապահվում առանց տարանցիկ մաքսատուրքի առևտուր անել կիլիկյան Հայաստանի ամբողջ տարածքում, այդ թվում՝ ծովային տարածություններում¹⁷⁵: Հայոց նույն արքան 1214 թ. ապրիլի 23-ին կիլիկիայի 10 բնակավայր, այդ թվում նաև Կանամելլա նավահանգիստը նրկու տարով վարձավճարով հանձնել էր Հյուրընկալներին, որոնց հնարավորություն էր ընձեռվում հավաքել բոլոր տեսակի հարկերը¹⁷⁶: 1236 թ. հունվարի 22-ին Հնթում Ա-ն և Ջաբել թագուհին Տևտոնականներին տրամադրել էին Հարունիա ամրոցը՝ միաժամանակ նրանց արտոնելով առանց տարանցիկ մաքսավճարի առևտուր անել կիլիկիայի տարածքում¹⁷⁷: Եվ վերջապես, կրկին Տևտոնական միաբանությունը 1271 թ. Սարվանդիքարի տեր Կոստանդինից բաժտուն հիմնելու իրավունք էր ձեռք բերել¹⁷⁸: Դատելով շտայոբն տրված արտոնություններից՝ կարելի է եզրակացնել, որ կիլիկիայի արքունիքը մեծ եկամուտներ է ստացել միաբանություններից: Ջ. Ռիլ-Սմիթը գտնում է, որ Տաճարականները, ամենայն հավանականությամբ, Լևոն Ա-ին հարկեր էին վճարում Բոննել¹⁷⁹ բնակավայրից օգտվելու դիմաց¹⁸⁰: Նկատենք, որ միաբանությունների վարձակալած տարածքները կամ նավահանգիստներ էին, կամ էլ առևտրական ճանապարհների հանգուցակետեր: Տևտոնա-

կաններին 1236 և 1271 թթ. շնորհագրերով տրամադրված Հարունիա և Սարվանդիքար¹⁸¹ բնակավայրերը միմյանցից ընդամենը մի քանի կմ հեռավորության վրա էին գտնվում, ինչը հուշում է այդ վայրերում միաբանության անդամների կուտակման մասին: Իտալական նոտարական գործերում ևս հիշատակություններ են պահպանվել միաբանությունների առևտրական գործունեության վերաբերյալ¹⁸²: Օրինակ, 1279 թ. փետրվարի 11-ին Այասում պրովանսցի Գվիլելմո Ռայմոնդոն մոտ 442 հ. ն. դ.-ի փայտանյութ էր վաճառել ամեն Անդրեա Ռասպերիոյին. ապրանքը Գվիլելմոն պետք է ծովով տեղափոխեր նավերի բեռնաթափման համար նախատեսված ինչ որ վայր, որը պատկանում էր Տաճարականներին¹⁸³: Ղ. Ալիշանը գտնում է, որ սապետներին հատկացված այդ նամավամատույցը եղել է Այասում¹⁸⁴: Հարկ է նկատել, որ XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին կիպրական քաղաքներում հաստատված միաբանությունների անդամներն իրենց գործարքներում սովորաբար շրջանցել են կիլիկյան Հայաստանը¹⁸⁵:

Կիլիկյան Հայաստան այցելում էին նաև *մահմեդական* վաճառականներ: Դրանք թե՛ Բաղդադի վաճառականներն էին, որոնք Պարսից ծոցով ստացվող ապրանքներն Այաս-Թավրիզ մայրուղով բերում էին կիլիկյան Հայաստան, և թե՛ Եգիպտոսի սուլթանությունից ու Ասորիքից ժամանած առևտրականները¹⁸⁶: 1285 թ. մայիսի 7-

¹⁷⁴ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 115-116.
¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 117-120:
¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 124-125:
¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 141-143:
¹⁷⁸ 1271-ին Սարվանդիքարի սենյոր Կոստանդինի կողմից Տևտոնական օրդենին տրված բաժտուն ունենալու արտոնագիրը, «Ազգամովեպ», 1873, էջ 108-112: Morton N., The Teutonic Knights during the Ibelin-Lombard Conflicts // The Military Orders, V. 4, On Land and by Sea, ed. Judi Upton-Ward, Ashgate, 2008, p. 141.
¹⁷⁹ Բոննել նավահանգիստը գտնվում էր Ալեքսանդրետի ծոցի ափին՝ Ասորիքի և կիլիկյան Հայաստանի սահմանին. ժամանակ առ ժամանակ քաղաքը եղել է կիլիկյան Հայաստանի տիրույթներում, սակայն 1268 թ. այն գրավվում է Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության կողմից (Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 423):
¹⁸⁰ Riley-Smith J., նշվ. աշխ., էջ 107-108:

¹⁸¹ Սարվանդիքար և Հարունիա ամրոցները գտնվում էին կիլիկյան Հայաստանի արևելքում՝ բավական հեռու ծովափնյա շրջաններից: Դրանք կառուցվել էին Ասորիքից կիլիկյան Հայաստանով դեպի հյուսիս ձգվող ճանապարհի մոտ (Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 76-77):
¹⁸² Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 92, 106. Շևալիե Մ., նշվ. աշխ., էջ 93-95:
¹⁸³ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, B. N 64.
¹⁸⁴ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 366: Ճևախյան Մ., Այաս նավահանգիստ-քաղաքը կիլիկիայում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, N 3, էջ 105:
¹⁸⁵ Balard M., Notai genovesi in Oltremare, A., N 10, 111. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare, A., N 6, 22, 46, 231. Նույնի՝ Notai genovesi in Oltremare, B., N 109, 150, 155, 166a, 167. Polonio V., նշվ. աշխ., N 108, 218, 245, 308:
¹⁸⁶ Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, A. N 13, 15. Alishan L., L'Armeno-Veneto, p. 117-118. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle

ին Լևոն Բ-ի և Եգիպտոսի սուլթան Կալաունի միջև կնքված հաշտության պայմանագրում ամրագրվել էր. «Լևոն թագաւոր կը խստանայ արձակել իր բանտերուն մէջ գտնուած միալիման վաճառականները, ինչ ցնդի և ինչ ազգի ալ պատկանին, և անոնց վերադարձնել իրենց ինչքերը, ապրանքները, այր կամ կին ստրուկները, ձիերը, ջորիները...», ապա շարունակվում է. «Ռումի նրկրէն և Արևելքի ու Արևմտքի աշխարհներէն, Իրազէն, Պաղտատէն, Պարսկաստանէն և այլ տէրութիւններէ եկող ո՛ր և է վաճառական, հպատակ (ռայա), ճամբորդ և ամեն դատակարգի մարդ որ մտնէ Հայոց նրկիրը, այն տնդէն Սուլթանին տէրութեան սահմանն անցնելու համար, թագաւորն անոր պիտի ընծայէ կատարնալ թոյլտութիւն իր ճամբան լրացնելու...», «Եթէ մահմետական վաճառական մը Լևոն թագաւորի տիրապետութեան մէջ մննի՝ խնամքով պիտի պահուին անոր ինչքերը, որոնք պիտի յանձնուին մեր տիրոջ Սուլթան Մելիք Մանսուրի տնդակալներուն...»¹⁸⁷: Մի արաբ պատմիչի վկայությամբ, երբ մամլուքները 1335 թ. ներխուժել էին Կիլիկիա, Այասում Բաղդադից և այլ վայրերից ժամանած մոտ 2000 մահմեդական վաճառական էր եղել¹⁸⁸:

Եվ այսպես, Կիլիկյան Հայաստանում օտարներկրյա վաճառականական համայնքների ձևավորումը սկսեց նախանշվել արդեն XIII դ. սկզբից, այն ժամանակ, երբ պնտությունը դեռ նոր էր ընդգրկվում միջազգային առևտրական հարաբերություններում: Ի սկզբանե հայ արքաների տված բազմաթիվ շնորհագրերը բացառիկ արտոնյալ պայմաններ էին նրաշխավորում լ՛եննտիկից, Ջննուվայից, Պիզայից, Արագոնի թագավորությունից և եվրոպական այլ պնտություններից ու քաղաքներից ժամանած վաճառականներին: Կիլիկյան

Հայաստան այցելած, ինչպես և այնտեղ բնակություն հաստատած վաճառականությունն աչքի է ընկել բազմազգ և սոցիալական բազմակերպ շնրտավորված կազմով: Բացի արհեստավարժ առևտրականներից՝ հանդիպում են բազմատեսակ մասնագիտությունների տեր անձինք, որոնք, անշուշտ, Կիլիկյան Հայաստան էին գալիս սպասարկելու այնտեղ հաստատված իրենց մեծաթիվ հայրենակիցներին: Հայ կանանց հետ եվրոպացիների ամուսնության օրինակները, նրանց բազմաթիվ կտակ-փաստաթղթերը վկայում են, որ XIII դ. մինչև XIV դ. 30-ական թվականների վերջն օտարազգի վաճառականների մի մեծ խումբ Կիլիկյան Հայաստանում մշտական բնակություն է հաստատել:

Agés, p. 56. De Mas Latrie L., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, p. 74. Fleet K., նշվ. աշխ., էջ 24:

¹⁸⁷ Բակուրյան, Դաճազիր խաղաղութեան, էջ 75-76: Սուրիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 220-221:

¹⁸⁸ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 56. 'Նույնի' Observations on Venetian Trade in the Levant in the XMth Century // Journal of European Economic History, N 5, Rome, 1976, p. 535-536.

Միջազգային առևտուրն առաջնային նշանակություն ուներ Կիլիկիայի հայկական թագավորության տնտեսության համար: Լայն սպառում ապահովելով բազմատեսակ ապրանքների համար՝ այն խթանում էր նրկրի արհեստների ու գյուղատնտեսության զարգացումը, ինչպես նաև մեծ նկատուտներ բերում պետական գանձարան: Արդեն XIII դ. սկզբից Կիլիկյան Հայաստանն առևտրական կապեր հաստատեց միջերկրածովյան նրկրների՝ մասնավորապես Վենետիկի և Ջենովայի Հանրապետությունների հետ, որոնք անմիջապես սկսեցին մրցակցել Հայոց թագավորությունում ամուր դիրքեր գրավելու համար: Գրեթե հարյուր քառասուն տարի Հայկական Կիլիկիան կարևոր դերակատարում էր պահպանում միջերկրածովյան առևտրում, ինչը չէր կարող չանդրադառնալ պետության արտաքին քաղաքականության վրա: Սույն գլխում փորձելու ենք վերհանել միջազգային առևտրի ազդեցության աստիճանը Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքական հարաբերությունների վրա:

1096-1270 թթ. տեղի ունեցած խաչակրաց արշավանքներն իրականություն չէին դառնա, եթե չլինեին Վենետիկի, Ջենովայի, Պիզայի և իտալական այլ հանրապետությունների ու քաղաքների տրամադրած մեծաքանակ նավերը, որոնց դիմաց նրանք արտոնություններ էին ստանում գրավված տարածքներում: Իտալական հանրապետությունները, հաճախ լուրջ ազդեցություն գործելով նույնիսկ պապական դիվանագիտության վրա, ծանրակշիռ դիրքեր ունեին Եվրոպայի քաղաքական կյանքում: Միաժամանակ լինելով միջազգային առևտրի նախաձեռնող գլխավոր կողմը՝ նրանք մեծ նկատուտներ էին ապահովում Արևելքի գերտնտեսություններին՝ հատկապես Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությանն ու մոնղոլական պետություններին, ինչը վերջիններիս վրա քաղաքական ազդեցությո-

յուն ունենալու բավական լայն հնարավորություններ էր ընձևում: Ի տարբերություն XIII-XIV դդ. Մերձավոր Արևելքում խորացող տնտեսական ճգնաժամի՝ Արևմտյան Եվրոպայում այդ նույն ժամանակամիջոցում տեղի էին ունենում ֆինանսատնտեսական խորքային ձևավոխումներ: Դրանց շնորհիվ տնտեսական շահն ավելի կատարելագործված և արդյունավետ էր սկսում ներագդել քաղաքական գործընթացների վրա: Այդ փոխազդեցությունն ամենից ցայտուն արտահայտվում էր միջազգային առևտրի պարագայում: Եվրոպայում ֆինանսադրամական հարաբերություններում հեղափոխական փոփոխությունների բնութագրիչ օրինակներից էր բանկային համակարգի ձևավորումն ու զարգացումը: Դեռևս XII դարում եվրոպական բանկային գործի գլխավոր կենտրոնի համարում ունեցող տոսկանական Սիենա քաղաքի ընկերություններից վերցնելով ժամանակի ֆինանսական գործառնությունների իրականացման հարուստ ավանդույթները՝ արագ հզորացող ֆլորենտական բանկերը սկսած XIII դ. վերջից աստիճանաբար դուրս են մղում այդ նույն սինական ֆինանսական տներին: Ֆլորենցիայի մեծահարուստ ընտանիքներին պատկանող ու նրանց իսկ ազգանուններով անվանված Բարդի, Պերուցցի, Ալիպոլի, Մոցցի և մի շարք այլ բանկերն իրենց մասնաճյուղներն էին հիմնել Արևմտյան Եվրոպայի մեծ քաղաքներում: Դրանցից առավել հզոր Բարդի և Պերուցցի տները կարճ ժամանակամիջոցում սկսեցին ոչ միայն ներգրավվել միջազգային առևտրում, այլ իրենց ֆինանսների միջոցով կարողանում էին ներթափանցել նաև Եվրոպայի քաղաքական կյանք: Բանկերը հաճախ միջնորդի դեր էին կատարում պապական գանձարան ուղղվող տարբեր հարկերի և դրամական այլ մուտքերի համար: Հայտնի է, որ նրանք ներկայացուցչություն ունեին Ավինյոնում, որը Բարդիի ու Պերուցցիի ծաղկման ժամանակաշրջանում (1309-1343) Պապության նստավայրն էր: Միևնույն ժամանակ նրանք մեծ ֆինանսներ էին տրամադրում արևմտամիջրդարական շատ միավետների: Բավական է միայն հիշատակել, որ Ֆրանսիայի հետ Հարյուրամյա պատերազմի (1337-1453) մեջ գտնվող Անգլիայի թագավոր Էդուարդ

III-ը (1312-1377) 1339 թ. Բարդի և Պերուցցի բանկերին 1355000 ֆլորին¹ պարտք ունեւ, որն առեւելի գումար էր: Հենց այդ պարտքերն էլ 1340-ական թվականներին ֆլորենտական բանկերի սնանկացման գլխավոր պատճառ դարձան²:

Դեռևս XI դ. երկրորդ կեսին սելջուկների ավերիչ արշավանքների և միաժամանակ կենտրոնական Ասիայում ստեղծված անկայուն իրավիճակի հետևանքով Չինաստանից և Հնդկաստանից Արևմուտք ձգվող առևտրական մայրուղիները, որոնք անցնում էին Իրանով ու Փոքր Ասիայով գրեթե արգելափակվել էին: Սակայն իրավիճակն ամբողջովին ձևափոխվեց Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական մի շարք կարևոր իրադարձություններից հետո, որոնք, ըստ Վ. Տեր-Ղևոնդյանի՝ հետևյալն էին. նախ՝ վերագրվեց Ասորիքի և Վերին Միջագետքի քաղաքական մասնատվածությունը, երբ, հատկապես Սալահ ադ-Դինի (Այյուբյան սուլթանության տիրակալ՝ 1171-1193) օրոք, Մերձավոր Արևելքում մի հսկա տարածք միավորվեց մեկ պետության կազմում: Երկրորդ՝ Արևելյան Միջերկրականի բոլոր պետությունները սկսեցին առևտրական պայմանագրեր կնքել Վենետիկի, Ջենովայի և եվրոպական այլ երկրների ու քաղաքների հետ: Վերջապես երրորդ իրադարձությունը կիլիկիայի հայկական թագավորության հաստատումն էր³: Նկատենք, որ XI-XII դդ. ընթացքում Բյուզանդիայի և Վենետիկի ու Ջենովայի միջև կնքված պայմանագրերում կիլիկյան նավահանգիստները ներկայացվել են որպես բյուզանդական տարածքներ⁴:

XII դ. վերջին խաչակրաց պետություններին Սալահ ադ-Դինի հասցրած ռազմական ծանր հարվածները սասանում էին նաև դրանցում ամրացած Ջենովայի, Վենետիկի և Պիզայի դիրքերը, ինչը

¹ Ֆլորին ոսկե դրամը սկսել է հատվել 1252 թվականից Բյուզանդիայում և կռել է 3,5 գր (Луццатто Дж., նշվ. աշխ., էջ 411: Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 379):

² Ругенбург В., նշվ. աշխ., էջ 51-92, 102-104: Дживелеров А., նշվ. աշխ., էջ 162: Hunt E., The Medieval Super-companies, p. 127-156.

³ Տեր-Ղևոնդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 139-140:

⁴ Dedeyan G., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 60, 175, 211: Բոզոյան Ա., կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արևելքում, էջ 10-12:

չէր կարող նրանց չստիպել փնտրելու նոր, այլընտրանքային առևտրական հենակետեր: Այդ դերում, անշուշտ, հզորացող կիլիկյան Հայաստանն անփոխարինելի էր: Եվ արդեն 1201 թ. մի քանի ամրափա տարբերությամբ Ջենովայի և Վենետիկի Հանրապետությունները պայմանագրեր են կնքում Հայոց արքա Լևոն Ա Մեծագործի հետ: Ուշագրավ է, որ ջենովացիներն ավելի վաղ էին սկսել քանակ-ցությունները և, ամենայն հավանականությամբ, իրենց իսկ խնդրանքով հայկական կողմից հնարավորություն ստացել նույնիսկ քնակվել Սիսուան, Մամեստիայում և Տարսուսում, մինչդեռ վենետիկցիներին կիլիկյան Հայաստանն այդ ժամանակամիջոցում առավելապես հետաքրքրում էր որպես տարանցիկ երկիր⁵:

Քաղաքական հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ դրանք նախապատրաստական, ռազմավարական քայլեր էին: Այսպես, նույն 1201 թ. Վենետիկի և 1199 թ. մեկնարկած խաչակրաց IV արշավանքի առաջնորդների միջև կնքվում է պայմանագիր, որով վերջիններին տրամադրվելու էին բավարար քանակությամբ նավեր՝ 33500 զինվորների, 9000 ձիերի և անհրաժեշտ բոլոր սպառազինությունների տեղափոխման համար: Ի դեպ, արշավանքին մասնակցելու էին նաև վենետիկյան զինված ուժերը՝ 94-ամյա դոժ Էնրիկո Դանդոլոյի գլխավորությամբ: Սակայն, Սուրբ Երկիր ուղղվելու փոխարեն խաչակիրները 1204 թ. գրավելով Կոստանդնուպոլիսը՝ հիմնում են Լատինական կայսրությունը⁶: Դրանում Վենետիկի դերն այնքան մեծ է եղել, որ նույնիսկ XIV դ. ստեղծագործած Հելթում Նոլիցիին այդ իրադարձությունների մասին գրում է հետևյալ տողերը. «Ի թվին ՈՄԳ (1204) գունդ ի-Ֆլանդրն են տուկն Վենետկաց առին զԿոստանդնուպոլիս ի Յունաց, եւ եղև կայսր Կոստանդնուպոլիսի Պաղտինն»⁷:

⁵ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Aménie, p. 105-112.

⁶ Բարթիկյան Հ., Նյույթեր Լրենտի հայկական գաղութի վերաբերյալ, էջ 493: Commandant B., Histoire des Républiques Maritimes Italiennes, Venise, Amalfi, Pise, Genes, Paris, 1955, p. 71-76.

⁷ Գունդ ի-Ֆլանդրն՝ Ֆլանդրիայի կոմս. այստեղ խոսքը վերաբերում է Ֆլանդրիայի կոմս և Լատինական կայսրության առաջին կայսր Բալդուին I-ին

Վենետիկը ոչ միայն արտոնյալ կարգավիճակ ստացավ սևծովյան առևտրում, այլև մեծ թափով սկսեց ընդարձակվել Արևելյան Միջերկրականում: Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական պայմանագրի ստորագրմանը հետևեց Կրնտի գաղութացումը: 1207 թ. գրավելով այդ կղզու գլխավոր նավահանգիստ Կանդիան՝ վենետիկցիներն այն վերածեցին առևտրական կարևոր հանգրվանի, որը նրանց իշխանության տակ մնաց մինչև 1669 թ.⁸: Ջենովային գրեթե դուրս մղելով Սև ծովից՝ Ս. Մարկոսի Հանրապետությունը փորձում էր գերակայություն հաստատել նաև Միջերկրական ծովում՝ այդ թվում մահմեդական պետությունների հետ տարվող առևտրական շփումներում: Հենց վերոնշյալ գործընթացներն էին, որ Իկոնիայի սուլթանությանը մղեցին անցնելու վճռական քայլերի: Փոքր Ասիայում սելջուկների արշավանքների գլխավոր թիրախները դարձան կարևոր նավահանգիստներն ու ճանապարհային հանգուցակետերը: Գր. Միքայելյանն իրավացիորեն նկատել է, որ XIII դ. սկզբին միջազգային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի դերակատարության բարձրացումը հարևան պետությունների՝ առաջին հերթին Անտիոքի դքսության և Իկոնիայի սուլթանության հետ հարաբերությունների սրացման հիմնական շարժառիթներից էր⁹: Անտիոքի դքսությունը դեռևս 1193 թ. Կիլիկյան Հայաստանին զիջել էր Պորտուլայից մինչև Այաս ընկած տարածքները: 1205 թ. ձայնողով Տրապիզոնի գրավումը՝ սելջուկները 1207 և 1214 թթ. կարողացան գրավել Ատտալիա (Անտալիա) ու Սինոպ քաղաքները՝ դուրս գալով Միջերկրական և Սև ծովեր: Ատտալիան 1209-1219 թթ. ընթացքում թեև նրկու անգամ անցել էր Բյուզանդիայի մասնատումից ձևավորված Նիկեայի կայսրությանը, սակայն սուլթան Քեյ Կուբադի (1219-

(1204-1206): Տուվն Վենետիկաց՝ խոսքը վենետիկի դոժ Էնրիկո Դանդուլոյի մասին է (Հնթում Նոյիցի, նշվ. աշխ., էջ 539):

⁸ Բարթիկյան Հ., Նյութեր Կրնտի հայկական գաղութի վերաբերյալ, էջ 493: **Jacoby D.**, La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe siècle: Une nouvelle approche // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, Paris, 1998, p. 298-299.

⁹ **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 191:

1236) օրոք սելջուկները հիմնավորապես հաստատվում են այնտեղ: Ապա 1221 թ. Իկոնիայի սուլթանությունը Կիլիկյան Հայաստանից գրավեց կարևոր նավահանգիստ Կալոնոքոսը, որը վերանվանվեց Ակայաի¹⁰: Նկատմանք, որ 1205-1210 թթ. միջակայքում Վենետիկի և սուլթան Քեյ-Սուրուվ I-ի (1204-1210) միջև կնքվել էր առևտրական - պայմանագիր¹¹: Հետաքրքրական է, որ Կիլիկիայից առևտրական կապ էր պաշտպանվում թե՛ Սինոպի, և թե՛ Ատտալիայի հետ: Ասորիքից Սինոպ ապրանքների տնդավոխման գլխավոր ուղիներից մեկն անցնում էր Կիլիկյան Հայաստանով¹²: Պատահական չէ, որ 1201 թ. Լևոն Ա-ն իր արտոնագրով վենետիկցիներին հնարավորություն էր ընձեռել առանց տարանցիկ մաքսատուրքի առևտուր անել Հայոց թագավորության ամբողջ տարածքում՝ բացառությամբ Կիլիկիան և Ասորիքը միմյանց հետ կապող Պորտուլա լեռնանցքի, որն անցնելիս նրանք պարտավոր էին վճարել այդ հարկատեսակը¹³: Ավելացնենք, որ Վենետիկի և Եգիպտոսի Այյուբյանների միջև առաջին պայմանագիրը կնքվել էր 1208 թ.: Նրանց միջև 1238 թ. ստորագրվեց նոր պայմանագիր, որը վերահաստատվեց 1244 թ.: Հատկանշական է, որ Հալեպի Այյուբյաններից ևս վենետիկցիները 1225 և 1229 թթ. ստացել էին նման արտոնագրեր¹⁴:

Փորձելով կասեցնել Վենետիկի առաջխաղացումը՝ Ջենովան 1215 թ. Կիլիկյան Հայաստանից, իսկ 1218 թ. Կիպրոսի թագավորությունից ձեռք բերեց նոր արտոնագրեր¹⁵: Սակայն շատ չանցած՝ 1219 թ., Նիկեայի կայսրությունից, իսկ 1220 թ. կրկին Իկոնիայի սուլթանությունից Վենետիկի Հանրապետությունը ստացավ իր հեր-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 191-196: **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 67: **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 301-304, 366:

¹¹ **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 301-304:

¹² **Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 136-137:

¹³ **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 110. **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 192:

¹⁴ **S opracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 33: **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 402-406:

¹⁵ **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 126. **Otten-Froux C.**, Les «Italiens» à Chypre (fin XIIIe-XVe siècles) // Identités croisées en un milieu méditerranéen: le cas de Chypre (Antiquité-Moyen âge), Mont-Saint-Aignan, 2006, p. 281.

թական առևտրական շնորհագրերը: Հնուաքրքրական է, որ Նիկեայի կայսր Թեոֆորոս I Լասկարիսի (1208-1222) հետ կնքած հիշյալ պայմանագրով Վենետիկն էր, որ հույն վաճառականներին թույլ էր տալու առևտուր անել Կոստանդնուպոլսում, նրան նրանք վճարեին պահանջվող տարանցիկ մաքսատուրքը¹⁶:

1243 թ. Քյոսեմ-դաղի ճակատամարտում Իկոնիայի սուլթանությունը ջախջախիչ պարտություն է կրում մոնղոլական զորքերից, ինչը վերջ է դնում նրա գերիշխանությանը Փոքր Ասիայում: Դրանով սելջուկները զրկվում էին նաև առևտրական կարևոր ճանապարհների տնօրինումից: Նույն թվականին Լյուսարիայում Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլների միջև կնքվում է համաձայնագիր¹⁷: Երկու տարի անց՝ 1245 թ., Հնթում Ա-ը վերահաստատում է Վենետիկին շնորհած արտոնագրերը¹⁸:

Անկասելի արագությամբ առաջ շարժվող մոնղոլական ռազմական մեքենան, այնուամենայնիվ, շրջանցում է Հայկական Կիլիկիան և Տրապիզոնի կայսրությունը: Այս երկու պետությունները Միջերկրական և Սև ծովեր դուրս եկող լավագույն դարպասներն էին, իսկ դրանց ասպատակումը կնշանակեր վերջնականապես խաթարել տարածաշրջանում ձևավորված առևտրական կապերի համակարգը, ինչը հետագայում մեծ եկամուտներ էր ապահովելու մոնղոլներին: Իսկ Կիլիկյան Հայաստանն իր հերթին կարողացավ կողմնորոշվել ձևավորված աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում և զգալիորեն փոխեց Մերձավոր Արևելքում մոնղոլական հետագա նվաճումների ռազմավարությունը:

1245 թ. Լիոնի տիեզերական ժողովում Պապությունը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Արևելք, որի գերնպատակն էր բանակցել մոնղոլների հետ: Այս և հետագայում իրականացված բոլոր առաքելությունների գլխավոր դերակատարները Դոմինիկյան և

Ֆրանցիսկյան միաբանությունների անդամներն էին: Պլանո Կարպինիի, Անդրե դե Լոնժյուսի, Ասցելիսի և Խաչակրաց VII արշավանքի (1248-1254) առաջնորդ՝ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի (1226-1270) կողմից ուղարկված ֆրանցիսկյան միաբան Վիլհելմ Ռուբրուօի պատվիրակությունները մոնղոլների հետ բանակցություններում մեծ հաջողությունների չհասան¹⁹: Մինչդեռ Հնթում Ա-ն, որին կարելի է դասել իր ժամանակի խոշորագույն առաջնորդների շարքը, կարողացավ առաջ անցնել եվրոպացիներից՝ մոնղոլների հետ արդյունավետ բանակցություններ արձանագրելու մեջ և 1254 թ. կարակորումում բացառիկ պայմանավորվածություններ ձևառ բերեց Մանգու խանի (1251-1259) հետ²⁰:

Ամենևին չի բացառվում, որ Հնթում Ա-ը մոնղոլական արքունիքում, ի թիվս շատ հարցների, շոշափել է նաև միջազգային առևտրին առնչվող որոշակի խնդիրներ, ինչպիսիք կարող էին լինել, օրինակ, հեռավոր Չինաստանից ձգվող Մետաքսի ճանապարհի՝ Մերձավոր Արևելք մտնող ճյուղավորումների ճշգրտումը, ինչպես նաև իտալական ծովային հանրապետությունների՝ Վենետիկի և Ջենովայի հետ առևտրական կապերի հաստատումը, որտեղ Կիլիկյան Հայաստանը միջնորդական կարևոր դեր ստանձնելու մեծ հնարավորություններ ուներ: Առավել ևս, որ Հայոց թագավորությունն իտալացիների հետ առևտրական սերտ փոխհարաբերությունների արդեն հիսուն տարվա ավանդույթներ ուներ:

Մանգու խանի հրամանով Չինգիզ խանի ևս մի թոռ՝ Հուլավուն, 1256 թ. հաստատվելով Իրանում, հիմնում է մոնղոլական տերության ուլուսներից մեկը՝ Իլխանությունը (1256-1353), որը 1261 թ. մեծ խան Խուբիլայի (1259-1294) կողմից ճանաչվեց որպես ինքնուրույն

¹⁶ Heyd W., նշլ. աշխ., հ. I, էջ 301-306: Соколов Н., Колониальная политика Венеции в XIII в. // Средние века, Вып. 5, М., 1954, с. 176.

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 282: Գալստյան Ա., Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, N 1, էջ 96-100:

¹⁸ Langlois V., Le Trésor des chartes d'A ménéie, p. 143-145.

¹⁹ Նշենք, որ Արևելքում եվրոպական առևտրական հենակետերը գրեթե մշտապես համընկնում էին միաբանությունների քարոզչական օջախների հետ, ինչը վկայում է նրանց սերտ համագործակցության մասին (Свет Я., նշլ. աշխ., էջ 13-26, 56-57):

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 367: Richard J., La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe-XVe siècles), Ecole Française de Rome, Paris, Rome, 1998, p. 70-81.

պետություն: 1258 թ. Հուլիսին գրավեց Բաղդադը և կործանեց Արքայան խալիֆայությունը: Այս իրադարձությունը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ Մերձավոր Արևելքի ոչ միայն քաղաքական իրավիճակի համար, այլև դեռ մեծ փոփոխություններ պետք է առաջացնեն նաև տարածաշրջանի տնտեսական կյանքում: Այսպես, եթե մինչ այդ Հնդկաստանից և Չինաստանից ապրանքները Պարսից ծոցով բերվում էին Բաղդադ, որտեղից դրանք քարավանային ճանապարհներով ուղղվում էին խաչակրաց նավահանգիստներ, ապա Հուլիսյանները ճանապարհային գլխավոր հանգուցակետը տեղափոխում էին դեպի հյուսիս՝ իրենց մայրաքաղաք Թավրիզ²¹: Պարզ է, որ նախկին բոլոր ճանապարհները կորցնելու էին երբեմնի նշանակությունը և արդեն անհրաժեշտ էր փնտրել առևտրական նոր մայրուղի, որը պետք է դուրս գար մի կողմից Միջերկրական, իսկ մյուս կողմից էլ՝ Սև ծովեր: Հենց Այաս-Թավրիզ ճանապարհն էլ դառնում է այդ ռազմավարական ծրագրերի արդյունքը: Ուղու միջնամասում այն ճյուղավորվում և ուղղվում էր Տրապիզոնի կայսրություն: Բացի այն, որ մոնղոլներն այդպիսով հեշտությամբ կապվում էին ամբողջ սևծովյան ավազանի հետ, Թավրիզը շատ ավելի հարմար կետ էր կոմպասով հյուսիսի հետ առևտրական կապ պաշտպանելու համար: Հուլիսյան թույլ է տալիս իտալացի վաճառականներին առևտրական գործունեություն ծավալել իր տերության սահմաններում, ուր վերջիններս առավելապես թափանցում էին կիլիկիայի տարածքով: Պատահական չէ, որ ջննդական նոտարական սկզբնաղբյուրներում Այասի մասին առաջին վկայությունները թվագրվում են 1257, 1259 և 1266 թթ.²²:

Ռազմաքաղաքական այս նշանակալից փոփոխություններն էլ ավելի են սրում վենետիկի, Ջենովայի և Պիզայի Հանրապետությունների միջև անզիջում պայքարը միջազգային առևտրում գերակայություն հաստատելու համար: Այդ հակամարտությունն էլ վերջո վերաճում է պատերազմի: 1256 թ. սկսվում է ջննդավա-վենետիկյան

առաջին պատերազմը (1256-1270), որը պատմության մեջ հայտնի է Սուրբ Սաբա անվամբ: 1258 թ. հունիսին Աքքայի ափերի մոտ նրանց միջև տեղի է ունենում խոշոր ծովամարտ: Չնայած նավերի թվային գերակշռությանը՝ ջննդական կողմը ջախջախիչ պարտություն է կրում: Դրա հետևանքով Ջենովան ստիպված էր Արևելյան Միջերկրականում իր գլխավոր հենակետն Աքքայից տեղափոխել Տյուրոս, իսկ վենետիկն իր հերթին՝ Տյուրոսից Աքքա²³: Հատկանշական է, որ այս իրադարձություններին հանգամանորեն անդրադարձել է Հեթում Պատմիչը, որի հիշատակած թվային տվյալները ճշտորեն համընկնում են եվրոպացի ուսումնասիրողների ներկայացրած համապատասխան թվերին. «Եւ նկին ի Յաքա Ճնովէզացն Ծ (50) դալէ և Դ (4) բերդանաւ, որոց գլխատը Ըռուս տ Լադոյրքն, և խանգրունեցան ի վնիցիան դալեացն. և բռնուեցան ի մէջ ընդ Աքա և ընդ Կայֆասն ԻԴ (24) դալէ Ճնուէգ. և կորուսին Ճնուէգքն ընդ սպանած և ընդ բռնած մինչև ի ՌՉ (1700): Եվ վարունցան Ճնուէգքն ի Յաքայո և փլուցին զիրենց պուրճն և գնացին Ճնուէգքն բնակեցան ի Սուր (Տյուրոս - Ջ. Գ.)»²⁴:

Նիկեայի կայսրությունը, դաշնակցելով Ջենովայի հետ, 1261 թ. ազատագրում է կոստանդնուպոլիսը և վերականգնում Բյուզանդիայի կայսրությունը: Թեև ջննդացիների կողմից իրականում որևէ օժանդակություն չէր ցուցաբերվել, սակայն պետության տնտեսական ծանր կացությունը որևէ կերպ շտկելու, ինչպես նաև վենետիկցիների դեմ պայքարն ավելի արդյունավետ կազմակերպելու համար, բյուզանդական նոր՝ Պալեոլոգոսների արքայատոհմի հիմնադիր և Լատինական կայսրության դեմ ապստամբության առաջնորդ Միքայել VIII Պալեոլոգոսը (1261-1282) 1261 թ. մարտի 13-ին Նիմֆե քաղաքում Ջենովայի հետ կնքում է պայմանագիր: Վերջինս իրավունք էր ստանում առանց մաքսատուրքի առևտուր անել կոս-

²¹ Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 352:

²² Racine P., L'Asie dans la seconde moitié du XIIIe siècle, p. 181-183.

²³ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 41-42; Lane F., Venice. A Maritime Republic, p. 74-77. Dotson J. E., Venice, Genoa and the Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // War at Sea in the Middle Ages and Renaissance, New York, 2003, p. 120.

²⁴ Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը, էջ 70:

տանդնուարյան, Ջոյունիայում և Սալոնիկում: Սևծովյան բոլոր նեղուցներն այդուհետև համարվում էին փակված բոլոր՝ ոչ ջննվական և ոչ բյուզանդական նավերի համար: Կոստանդնուպոլսից քիչ հեռու գտնվող Պերա բնակավայրը դառնում է ջննվացիների գլխավոր հենակետը, որից հետո նրանք մեկը մյուսի ետևից սկսում են առևտրական գերակայություն հաստատել սևծովյան գրեթե բոլոր կարևոր նավահանգիստներում²⁵:

Մինչ այդ՝ դեռևս 1250 թ., Եգիպտոսում իշխանության էին եկել մամլուքները: Իսկ 1260 թ. Հուլավուն արշավում է Ասորիք և գրավում Հալեպը, սակայն այնտեղ լսելով Մանգուի մահվան լուրը՝ վերադառնում է: Մանգու մեծ խանի մահից հետո Մոնղոլական հսկայածավալ կայսրությունը մասնատվում է: Անմիջապես 1261 թ. Ոսկե Հորդայի խան Բերքեն փորձում է գավթել Իլխանության տիրապետության տակ գտնվող Կովկասի հարավը, որտեղով անցնում էր Մերձավոր Արևելք տանող կարևոր մայրուղին: Բերքեն, որն արդեն ընդունել էր մահմեդականություն, ընդդեմ Հուլավուի, դաշինքի առաջարկ է անում նույնիսկ մամլուքյան Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսին (1260-1277)²⁶:

Պատահական չէ, որ աշխարհաքաղաքական այս վճռորոշ գործընթացների պայմաններում, Նիմֆեյան պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ամիս անց՝ 1261 թ. նոյեմբերին, Հեթում Ա-ը վենետիկյան պատվիրակությանը հանձնում է հերթական արտոնագիրը: Այստեղ արդեն վենետիկցիները շատ ավելի մեծ շահագրգռվածություն էին ցուցաբերել Կիլիկիայի հետ առևտրական կապերի զարգացման համար, քանի որ իրենց իսկ ցանկությամբ նրանց տարածքներ էին հատկացվելու Միսում և, իհարկե՝ Այասում²⁷:

Օգտվելով Իլխանության՝ Ոսկե Հորդայի և Չաղաթայի ուլուսի միջև տուր հակամարտությունից՝ 1266 թ. մամլուքյան բանակը Բայ-

բարսի գլխավորությամբ ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան: Մաթի բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական զորքերը, որոնց առաջնորդում էին Հեթում Ա-ի որդիներ Լևոնը և Թորոսը, պարտվում են: Ավերի ու թալանի են ենթարկվում Այասը, Մամեստիան, Տարսուսն ու Ադանան, Սսում հրի է մատնվում Մայր տաճարը և թալանվում արքունական ամբողջ գանձարանը: Երկու տարի անց՝ 1268 թ., Բայբարսը գրավում է Անտիոքի դքսությունը²⁸: Սա ծանր հարված էր խաչակիրների մյուս տիրույթներին, որոնք, փաստորեն, գրկվեցին Կիլիկյան Հայաստանի հետ ցամաքային տնտեսական կապից, որն ապահովվում էր Պորտեյլայով: Անտիոքում մամլուքների իրականացրած ավերի ու կոտորածի մասին արժեքավոր վկայություն է թողել Հեթում Պատմիչը. «Եւ սպաննաւ ի ներքսէ քաղաքին ԺԷՌԸԸ (17800) քրիստոնէ և առաւ գերի առաւ թանգ ճՌ (100000) քրիստոնէ»²⁹: Անշուշտ, հիշատակված քրիստոնյաների մեջ կարող էին լինել ինչպես հայեր, հույներ կամ ասորիներ, այնպես էլ Անտիոքի եվրոպական ծագում ունեցող բնակիչներ: Դժվար չէր կանխատեսել, որ մամլուքյան կործանարար ուժն ի վերջո հասնելու էր Արևելքում խաչակիրների տիրապետության տակ գտնվող մյուս տարածքներին ևս, ինչն ահագանգ էր նաև դրանցում հանգրվանած իտալական հանրապետությունների համար, ուստի վերջիններս պետք է էլ ավելի ամրացնեին իրենց դիրքերը թե՛ Կիլիկյան Հայաստանում, և թե՛ Կիպրոսի թագավորությունում: Առավել ևս, որ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի՝ 1270 թ. առաջնորդած խաչակրաց VIII արշավանքը ձախողվել էր: Եվ ահա, ջննվա-վենետիկյան առաջին պատերազմի ավարտվելուն պես, Լևոն Բ-ն վենետիկի դեսպան Տոմագո Բոնդուսիներին հանձնել էր բազմաթիվ արտոնությունների խոստումներ պարունակող նամակ՝ ուղղված դոժ Լորենցո Տինպոլոյին: Նամակը թվագրվում է 1270-1272 թթ. միջակայքով:

²⁵ Lane F., Venice. A Maritime Republic, p. 74-77. **Commandant B.**, նշվ. աշխ., էջ 91-93: **Свет Я.**, նշվ. աշխ., էջ 39-42:

²⁶ **Микаел ян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 327-331: **Закиров С.**, Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом, М., 1966, с. 43.

²⁷ **Sopracas A.**, նշվ. աշխ., էջ 43-46:

²⁸ Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 71-72:

²⁹ Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը, էջ 74:

Իսկ արդեն 1272 թ. (ըստ Վ. Լանգլուայի՝ 1271 թ.) հունվարին Հայոց արքան վենետիկցիներին շնորհում է հերթական արտոնագիրը³⁰:

Քննց 1271 թ. Կիլիկյան Հայաստանում էր գտնվում Հռոմի պապի կողմից մեծ խան խուբիլայի արքունիք ուղարկված Մարկո Պոլոն: Վերջինս և նրա հետ ճանապարհորդող հայրն ու հորեղբայրը չէին պատկանում ո՛չ Դոմինիկյան, և ո՛չ էլ Ֆրանցիսկյան միաբանություններին: Մարկո Պոլոն ուղղակի հիացմունքով է խոսում Այասի մասին. «... Նրանք ունեն մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Լայաս»³¹, որտեղ նրանք մեծ առևտուր են կատարում: Որովհետև դուր պետք է իմանաք, թե բոլոր համեմտեղները և մետաքսյա ու արծաթյա կերպատները և ուրիշ արժեքավոր անոթները, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը: Եվ Վենետիկի, Ջենովայի և ուրիշ նրկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները և կամ զննելու՝ ինչ որ իրենք պետք ունեն: Եվ որևէ անձնավորություն, վաճառական կամ ուրիշ, որ պիտի ճամփորդի Արևելքի ներսերը, իր ճամփորդությունը սկսում է այս Լայաս քաղաքից»³²: Մեծ ճանապարհորդի արժեքավոր վկայությունը թույլ է տալիս փաստելու, որ արդեն 1270-ական թվականներին Այասն Արևելյան Միջերկրականի խոշորագույն նավահանգիստներից էր:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկյան Հայաստանում վենետիկյան և ջենովական հյուպատոսությունների մասին առաջին վկայությունները վերաբերում են հենց 1270-ական թվականների առաջին կեսին: Պարզ է, որ Ջենովան Նիմֆեյան պայմանագրից հետո ամբողջովին տարված էր սևծովյան նավահանգիստների յուրացմամբ և Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական նոր պայմանագրի կնքման ան-

³⁰ **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 48-60: **Langlois V.**, *Le Trésor des chartes d'Arménie*, p. 151-153.

³¹ Լայասը Կիլիկյան Հայաստանի գլխավոր նավահանգիստ-քաղաք Այասն էր, որը նվորական աղբյուրներում հիշատակված է *Ayacio, Aiazzo, Giazza, Glaza, Laiazzo, Lajazzo* և *Layas* անվանումներով:

³² Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, (1253-1582), Ե., 1932, էջ 44-45: **Марко Поло**, с. 49.

հրաժնշտություն դեռևս չուներ: Սակայն Կիլիկյան քաղաքներում 1270-ական թվականներին ջենովացիների աշխույժ գործունեությունը վկայում է, որ Հայոց թագավորությունը նրանց համար կարևոր նշանակություն ուներ:

1275 թ. մամլուքները կրկին ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան՝ ավերելով ու թալանելով Այասը, Մամեստիան և Տարսուը: Թեև, ինչպես կարծում է Գր. Միքայելյանը, այս ասպատակություններով Եգիպտոսի սուլթանությունը նախապատրաստվում էր 1277 թ. Կիլիկիայի տարածքով Իկոնիա կատարվելիք իր արշավանքին³³, պարզ է նաև, որ միաժամանակ մամլուքները խաթարում էին Հայկական պետության տնտեսության կայունացման ընթացքը: 1277 թ. սուլթան Բայբարսի մահից հետո հաստատվում է խաղաղության կարճատև շրջան: Սակայն 1281 թ. հոկտեմբերի 30-ին մոնղոլական զորքերը հայկական, վրացական և դաշնակից այլ ուժերի հետ միասին, Ասորիքի հոմս քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն են կրում մամլուքներից: Վերջիններս 1282 և 1283 թթ. կրկին թալանում ու հրի են մատնում Այասը: Ի վերջո, 1285 թ. մայիսի 7-ին Տաճարական ասպետների միջնորդությամբ Լևոն Բ-ի և սուլթան Կալաունի (1280-1290) միջև կնքվում է խաղաղության պայմանագիր: Այն ուներ խորհրդանշական 10 տարի, 10 ամիս և 10 օր ժամկետի ուժ: Կիլիկյան Հայաստանը պարտավորվում էր տարեկան 500000 թագվորին վճարել մամլուքներին, ինչպես նաև ուղարկել ձիեր, ջորիներ և մեծ քանակությամբ նրկաթ³⁴: Պայմանագրում ներառվել էին նրկու նրկրների առևտրական կապերի կարգավորմանը նվիրված բազմաթիվ կետեր: Այն, որ Կալաունը խիստ շահագրգռված է եղել Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական շփումների ավելի ամրապնդմամբ, կարելի է հիմնավորել մի շարք փաստարկներով: Հայտնի է, որ մամլուքներն առաջնային նշանակության պարենամթերքի՝ հատկապես հացահատի-

³³ **Микаел ян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 408-409:

³⁴ Բակուրյան, Դաշնագիր խաղաղության, էջ 69-79: **Микаел ян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 414:

կի, ինչպես նաև ռազմամթերքի, այն է՝ փայտանյութի ու մետաղի և, իհարկև, ստրուկների մեծ կարիք ունեին: Դեռևս Հեթում Ա-ը քաջ գիտակցելով, որ Եգիպտոսի սուլթանությանը ճնշելու միակ հնարավորությունը տնտեսական շրջափակումն էր, իր քաղաքացիներին խստորեն արգելել էր մամլուքների հետ փայտի և նրկաթի առևտուր անել³⁵: Հատկանշական է, որ 1260-ական թթ. կեսին Բայբարսն իր տնրությունում տիրող սովը³⁶ մեղմելու նպատակով՝ 1266 թ. կիլիկիայի դեմ ձեռնարկած արշավանքից հետո Հեթում Ա-ից պահանջել էր հացահատիկ ներկրել Եգիպտոսի սուլթանություն հայկական նավահանգիստներով³⁷: 1285 թ. պայմանագրում տեղ գտած կնտերից մեկը հուշում է, որ Հեթում Ա-ի՝ ռազմամթերքի առևտրի վրա սահմանած արգելքը դեռ գործում էր և գարնանալիորեն այն այստեղ էլ էր մնում անփոփոխ. «Արգիլեալ առարկայք, գէնք, ռազմամթերք եւն., որոնց՝ Սուլթանի նրկիրը մտնելն արգիլուած էր, միւնոյն արգելզին ենթարկուած պիտի մնան»³⁸: Սակայն. «Լեւոն թագաւոր չպիտի արգիլէ գանոնք, վաճառական լինին կամ ուրիշ (որ այր կամ կին ստրուկի, ծիու, ջորիի, եւ ամեն տեսակ համեմներու առևտուր կը կատարեն), իրենց վաճառքները Սուլթանին նրկիրը տանելէ. գանոնք չպիտի կալանէ նրքէք եւ թոյր չպիտի տայ ո՛ր եւ է մէկու որ կալանեն: Անոնց առջեւ անցքերը բաց պիտի թողու, որպէսզի կարենան իրենց նպատակակէտին հասցնել գերիները եւ գերուիները, ապրանքները, ձիերը, ջորիները եւ բոլոր ուրիշ առարկաները, եւ ամեն կարգէ եւ ամեն ազգէ այր եւ կին ստրուկները, առանց անոնցմէ բան մը վար դնելու»³⁹: Թե՛ հայ, և թե՛ մահմեդական վաճառականներին նրկու նրկրներում ազատ և ապահով առևտուր անելու իրավունք էր նրաշխարհում:

³⁵ Գրում Ռ., Պատմություն խաչակրաց և Երուսաղեմի ֆրանկ թագավորության, Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 319:

³⁶ Lane-Poole S., A History of Egypt in the Middle Ages, London, 1901, p. 273.

³⁷ Յովհան Դարդել, էջ կէ:

³⁸ Բակուրան, Դաճագիր խաղաղութան, էջ 75-77: Սուրխայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 220-222:

³⁹ Բակուրան, Դաճագիր խաղաղութան, էջ 75-77:

Եթե մինչ այդ Եգիպտոսի սուլթանությունը վերոնշյալ ապրանքները կարող էր ստանալ նաև խաչակրաց նավահանգիստներով, ապա դրանում նրանց դերը, Այաս-Թավրիզ մայրուղու ձևավորման հետ, կտրուկ նվազում էր: Ավելին, գրավելով Անտիոքը՝ մամլուքները խաչակիրների տիրությունները կտրեցին կիլիկյան Հայաստանից, որը նրանց համար տարատեսակ ապրանքների ձեռք բերման կարևոր աղբյուր էր դարձել: Ուստի պատահական չէ, որ կիլիկիայի հետ պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Եգիպտոսի սուլթանությունն անցնում է վճռական քայլերի: Նույն 1285 թ., նրբ Լևոն Բ-ի պատվիրակությունը կիլիկյան Հայաստանի Տաճարականների առաջնորդի ուղեկցությամբ հաշտություն կնքելու նպատակով ուղևորվել էին Կալատունի մոտ՝ վերջինս գտնվում էր Ասորիքում և զբաղված էր Տրիպոլիի կոմսության հյուսիսում գտնվող Մարկաբ բերդի գրավմամբ: 1287 թ. մամլուքները գրավում են Լաթաքիա նավահանգիստը, իսկ արդեն 1289 թ. ապրիլի 24-ին Տրիպոլին՝ կոտորելով քաղաքի բնակչությանը: 1291 թ. մամլուքներն իրենց հարվածն ուղղում են Երուսաղեմի թագավորության դեմ՝ մեկը մյուսի հետևից գրավելով նշանավոր նավահանգիստներ Աքքան, Տյուրոսը, Սիդոնը, Բեյրութը և ծովափնյա մյուս քաղաքներն ու բերդերը⁴⁰:

Այս իրադարձությունների բովում Ջենովայի Հանրապետությունն իր հռչակավոր ծովակալ Բենեդեկտո Զաքարիային ուղարկում է Արևելք, որտեղ նա 1288 թ. սեպտեմբերի 21-ին կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի (1285-1324)⁴¹, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին կիլիկիայի արքա Լևոն Բ-ի հետ⁴² կնքում է բովանդակալից առևտրական պայմանագրեր: Ի դեպ, 1289 թ.՝ իր թագադրման առաջին տարում, Հեթում Բ-ը ջենովացիներին շնորհում է ևս մի արտոնա-

⁴⁰ Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 98, 112-113: Stewart A. D., նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁴¹ Бл изинок С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 34-35.

⁴² Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 154.

գիր⁴³: Փաստորեն՝ Արևելյան Միջերկրականում եվրոպացիների համար որպես հենակետեր մնում էին միայն Կիլիկյան Հայաստանը և Կիպրոսը:

Բնենդևտո Ջաբարիան խաչակիրներին օժանդակություն ցուցաբերելու համար իր գալերներով հարձակումներ է գործում մամլուքների նավերի վրա, ինչին ի պատասխան՝ վերջիններս բռնագրավում են եգիպտական քաղաքներում գտնվող ջնմովացի բոլոր վաճառականների ունեցվածքը⁴⁴: Մինչ այդ Ջենովան հակամամլուքյան ակտիվ գործունեություն էր ծավալել: 1280-ական թվականներին Իլխանությունում՝ Տիգրիս գետի վրա, նա տնդակայել էր գաղտնի նավակազմ: Արդուն խանի (1284-1291) կարգադրությամբ 1288 թ. Բաղդադ էին ժամանել ջնմովացի նավաշինարարներ և ծովայիններ՝ գալերներ կառուցելու համար: Դրանց միջոցով Իլխանությունն ու Ջենովան նպատակ էին հետապնդում խաթարել Հնդկաստանի հետ Եգիպտոսի համար կենսական նշանակություն ունեցող առևտրական կապը: Գալերները պետք է կանգնեին Ադենի (Եմեն) մոտ և արգելափակեին նավերի մուտքը կարմիր ծով, ինչն ամբողջովին կկանգնեցներ համեմունքների ներկրումն Ալեքսանդրիա: Դա սուր ճգնաժամի կհասցներ Եգիպտոսի սուլթանության նավահանգիստները, քանի որ համեմունքները նրանց ապրանքաշրջանառության առանցքային ապրանքներն էին: Սակայն Ջենովայում ներքին նրկաառևտրությունների պատճառով այս նախագիծն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց⁴⁵:

Տրիպոլիի անկումից շատ չանցած՝ 1289 թ. դեկտեմբերի 28-ին, Հռոմի պապ Նիկողայոս IV-ը (1288-1292) արգելքներ սահմանեց Եգիպտոսի սուլթանության հետ ռազմամթերքի (նրկաթ, փայտանյութ), ձիերի, ինչպես նաև պարենամթերքի առևտրի վրա: Իսկ արդեն 1291 թ. օգոստոսի 23-ին Աքրայի և Տյուրոսի անկումից անմի-

ջապես հետո Պապությունը տասը տարով արգելեց մամլուքների տներության նավահանգիստների հետ առևտրական բոլոր տեսակի շփումները: Օրինալախտները խստորեն պատժվելու էին: Նրանց նույնիսկ թույլ չէր տրվելու իրենց ունեցվածքը կտակել որևէ մեկին, իսկ ապրանքները բռնագրավվելու էին: 1290-ական թվականների սկզբին Նիկողայոս IV-ը սկսում է ակտիվ բանակցություններ վարել Արևելքի քրիստոնյա շատ պետությունների, այդ թվում՝ Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Նա 1292 թ. հունվարի 23-ի վճռով Տաճարականներին հրամայում է իրենց գալերներով Հայոց թագավորությանը պաշտպանել մահմեդականների հարձակումներից⁴⁶: 20 գալերից կազմված մի նավակազմ տրամադրվելու էր Տաճարականների և Տյուրքակալների միաբանությունների ասպետներին, որոնք տնդակայվելու էին Կիլիկյան Հայաստանում ու Կիպրոսում: Բացի եգիպտական նավերի վրա հարձակումներ գործելուց, նրանց հանձնառարվել էր նաև արգելափակել մամլուքների հետ առևտուր անող բոլոր մաքսանենգների գործունեությունը: Սակայն հետագայում Բոնիֆացիոս VIII (1294-1303) և Բենեդիկտոս XI (1303-1304) պապերի հռչակած արգելքները կրկին սահմանափակվեցին ռազմամթերքի, ինչպես նաև ստրուկների առևտրով, որոնցով, ի դեպ, համալրվում էր Եգիպտոսի սուլթանության բանակը: Ծառ հաճախ պապերն արգելքների քաղաքականությունը պարզապես օգտագործում էին սեփական գանձարան նկատուներ ուղղելու նպատակով: Մեծ գումարների դիմաց նրանք հատուկ թույլտվություններ էին շնորհում նրանց, ովքեր ցանկանում էին արգելված ապրանքներ վաճառել Եգիպտոսի վաճառականներին: Իրենց հերթին Եվրոպայի ծովային գերտերությունները՝ Վենետիկի, Ջենովայի Հանրապետությունները և Արագոնի թագավորությունն ամենևին մտադիր չէին դադարեցնելու իրենց առևտրական սնրտ շփումները մամլուքների հետ: Տրիպոլիի անկման տարում՝ 1289 թ., Վենետիկը, իսկ 1290 թ. Ջենովան պայմանագրեր են ստորագրում Եգիպտոսի սուլթանության հետ, որոնց

⁴³ Նույն տեղում, էջ 162:

⁴⁴ Crawford P., The 'Templar of Tyre': Crusade Texts in Translation, Part III of the 'Deeds of the Cypriots', Burlington, 2003, p. 95-99. Epstein S. A., Genoa and the Genoese, 958-1528, p. 179-180.

⁴⁵ Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 370-371: Свет Я., նշվ. աշխ., էջ 55-56:

⁴⁶ Les registres de Nicolas IV, p. 445, 901-905, 913-914.

հետևում է նաև Արագոնի թագավորությունը (1292 թ.)⁴⁷: XIII դ. 80-90-ական թվականներին ձևավորված աշխարհաքաղաքական իրավիճակն էլ ավելի է սրում իտալական ծովային հանրապետությունների միջև պայքարը: Տիրմենյան ծովում՝ Մելիորիա կղզու մոտակայքում 1284 թ. օգոստոսի 5-6-ին տևող ունեցած վճռական ծովամարտում պարտության մատնելով Պիզային՝ Ջենովան, կարելի է ասել, ասպարեզից հեռացրեց իր գլխավոր հակառակորդներից մեկին⁴⁸:

Արևելքում խաչակիրների անկումը, ի թիվս աշխարհաքաղաքական վերջ թվարկյալ մյուս խոշոր իրադարձությունների, ամենաշրջադարձային նշանակությունն ունեցավ միջագոյային առևտրում կիլիկյան Հայաստանի դերի բարձրացման համար: Այսպես, պապական արգելքների սահմանման արդյունքում կիլիկյան Հայաստանը, Կիպրոսի թագավորությունը, ինչպես նաև Կրետեն վերածվեցին գլխավոր միջնորդների՝ Եգիպտոսի սուլթանության և նվրոպացիների միջև ընթացող առևտրական կապերում: Ընդ որում, դրանցում Հայկական կիլիկիայի դերակատարությունն էլ ավելի առանցքային էր, քանի որ Եգիպտոսի սուլթանություն ներմուծվող ռազմամթերքի և ստրուկների զգալի մասը կուտակվում էր կիլիկյան նավահանգիստներում: Է. Աշթորը նշում է, որ մահմեդական Լևանտի (Եգիպտոս և Ասորիք) և Հարավային Եվրոպայի միջև առևտրական փոխհարաբերություններում Հայոց թագավորության դերն ավելի մեծ է եղել, քան Կրետեի և Կիպրոսի⁴⁹: Գ. Բրատիանուն գտնում է, որ Այասն իր ծաղկման ժամանակաշրջանում գերազանցել

է նույնիսկ Պերային, որը փաստորեն այդ ընթացքում սևծովյան առևտրի գլխավոր դարպասն էր⁵⁰: Պատահական չէ, որ Ջենովայի և Վենետիկի Հանրապետությունների միջև տևող ունեցած երկրորդ պատերազմի (1294-1299) սկզբից ևեթ կիլիկյան ծովափը հայտնվեց իրադարձությունների կիզակետում: Ինչպես նկատում է Ֆ. Լեյնը՝ Աքքայի անկումից հետո Այասը դարձավ իտալական հանրապետությունների հակամարտության կենտրոնը⁵¹: Այդ անգլերի մասին մանրամասն նկարագրություններ կան «Գործք կիպրացվոց»-ի՝ Տյուրոսի Տաճարական ասպետներին վերաբերվող սկզբնաղբյուրների հավաքածուում: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ 1293 թ. վենետիկյան զավերները ժամանել էին Այաս և այնտեղ բռնագրավել ջնուովական առևտրական մի նավ: Ապա վենետիկցիներն իջել էին ափ, ինչը ստիպել էր Այասի ջնուովացի բնակիչներին փախչել գյուղեր՝ ավերի ու թալանի թողնելով քաղաքում գտնվող իրենց առևտրավանդ⁵²: Ի վերջո, Այասի ավերի մոտ վենետիկյան և ջնուովական նավատորմների միջև տևող է ունենում ծովային խոշոր ճակատամարտ, որն այնպիսի համբավ էր ձեռք բերել միջնադարյան աշխարհում, որ նույն ժամանակամիջոցում ստեղծագործած ջնուովացի Անանուն մի բանաստեղծ դրան մի ամբողջ պոեմ է նվիրել⁵³: Ուշագրավ է, որ Յու. Բարսեղովը գտնում է, որ Այասի ավերի մոտ ոչ թե մեկ, այլ երկու ծովամարտ է եղել: Նա իր հղած սկզբնաղբյուրը պիսվամաթ վերագրել է Հեթում Պատմիչին, այնինչ, իրականում, վ. Հակոբյանի հրատարակած «Մանր ժամանակագրությունների» ժողովածուի առաջին հատորում տեղ գտած խնդրո առարկա տողերը պատկանում են Հեթում Բ-ի «Տարեգրությանը»: Չնայած որ Հեթում

⁴⁷ **Микаел ян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 425: Մութաֆյան Կ., կիլիկյան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 453: **Ashtor E.**, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, p. 5, 17-21. **S opracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 64-65: **Richard J.**, *Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Egypte (fin XIIIe – début XVe siècle)* // Académie des Inscriptions & Belles – Lettres, Comptes rendus des séances de l'Année, Janvier – Mars, Paris, 1984, p. 120-123.

⁴⁸ **Pistarino G.**, *L'apogeo della Meloria // La capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo*, Collana Storica di Fonti e Studi Italo-ellenica, dir. da Pistarino G., Mazarakis A., Genova, 1993, p. 146-152. **Pryor J.**, *The Maritime Republics // The New Cambridge Medieval History*, V. 5, c. 1198-c. 1300, ed. D. Abulafia, Cambridge, 1999, p. 438-439.

⁴⁹ **Ashtor E.**, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, p. 43-44, 104.

⁵⁰ **Bratianu G.**, *Recherches sur le commerce Génois dans le mer Noire du XIIIme siècle*, p. 161-162.

⁵¹ **Lane F.**, *Venice. A Maritime Republic*, p. 82-83.

⁵² **Les gestes des Chiprois**: Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe & XVe siècles, de Navarre P., de Montréal G., V. 5, Genève, 1887, p. 277-281. **Crawford P.**, նշվ. աշխ., էջ 133-135:

⁵³ **Rim e istoriche di un Anonimo Genovese**: Vissuto nei secoli XIII e XIV, Tratte da un codice, dell'Avv. Matteo Molino di Genova, per cura del Bonaini F. // *Archivio Storico Italiano*, Appendice 18, T. IV, Firenze, 1847, p. 10-15.

Պատմիչը ևս Այասի ծովամարտի վերաբերյալ արժեքավոր հիշատակություններ ունի, սակայն նրան Յու. Բարսեղովը, փաստորեն, չի անդրադարձել: Իսկ նրկրորդ ծովամարտի նկղությունը նա կապել է արդեն հիշատակված ջննդագի Անանուն պոնտի ստեղծագործության հետ, որի համաձայն՝ այն տեղի է ունեցել 1294 թ. մայիսի 22-ին⁵⁴: Ճշգրտումն ավելի հստակ իրականացնելու համար հարկ ենք համարում ամբողջությամբ ներկայացնել թե՛ Հնթում Բ-ի «Տարեգրությունում», և թե՛ Հնթում Պատմիչի «Ժամանակագրությունում» տեղ գտած հատվածները: Նախ, սկսենք Հնթում Բ-ի «Տարեգրությունից», ըստ որի՝ 1293 թ. «Ճնուիզացն դալեք ԺԲ (12) կռուցան ի յԱյաս ընդ ԼԲ (32) դալեք և ընդ դարիթ Վնիսնացոցն և շահեցան ի նոցանէ ԻԴ (24) ընդ դարիթ և ընդ խալե»⁵⁵: Նման բովանդակություն ունի Հնթում Պատմիչի նկարագրությունը. 1294 թ. «Յայս ամի Ճնուեզացն ԺԲ (18) դալե կռուցան ի Յայաս ընդ ԼԲ (32) դալե և ընդ դարիտ Վնեցիանացն և շահեցան ի նոցանէ ԻԴ (24) ընդ դարիտ և ընդ դալե»⁵⁶:

Հնթում Պատմիչն իր «Ժամանակագրությունն» ավարտել է 1294 թ.՝ հենց այս իրադարձության նկարագրմամբ, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, նա այդ դեպքերին ականատես է եղել: Ինչպես տեսնում ենք, առաջին սկզբնաղբյուրում նշված է, որ դեպքը պատահել է 1293 թ., իսկ ջննդագիներն ունեցել են 12 զալեր, մինչդեռ նրկրորդում ծովամարտը թվագրված է 1294 թ., իսկ ջննդավկան գալերների թիվը 18 է: Դժվար չէ նկատել, որ դրանցում տեղ գտած մյուս բոլոր տվյալներն ամբողջովին նույնական են: Անշուշտ, խոսքը իրականում միևնույն իրադարձությունների մասին է: Ինչպես նշեցինք, այս դեպքերն առավել հանգամանորեն ներկայացված են

«Գործք կիպրացվոց»-ի վերոնշյալ ժողովածուում, որտեղ, բացի մի քանի փոքր բախումներից, հիշատակված է Այասի ափերին տեղի ունեցած միայն մեկ խոշոր ծովամարտ: Ընդ որում, այս սկզբնաղբյուրում ճակատամարտին մասնակցած վենետիկյան գալերների թիվը (32) ճշտորեն համընկնում է վերոնշյալ հայկական ժամանակագրություններում գրանցված համապատասխան տվյալների հետ⁵⁷: Գր. Միրայելյանը նույնպես, հիմք ընդունելով Հնթում Բ-ի «Տարեգրություն»-ը, գրում է ծովային մեկ ճակատամարտի մասին⁵⁸: Ավելին, նույն կերպ են վարվել նաև խնդրին անդրադարձած մի շարք միջնադարագետներ⁵⁹:

Եվ այսպես, 1294 թ. մայիսի 22-ին Այասի ափերի մոտ ջննդավկան նավերը, Նիկոլո Սպինոլայի հրամանատարությամբ, բախվում են վենետիկյան ընդհանուր թվով 32 գալերի և տարիդանների հետ, որոնց առաջնորդում էր ծովակալ Մարկո Բագիլիոն: Չնայած անհամեմատ քիչ նավեր ունենալուն՝ ջննդագիները փայլուն հաղթանակ են տանում՝ զավթելով վենետիկյան 24 նավ (ըստ «Գործք կիպրացվոց»-ի՝ 25) և գերի վերցնում Մարկո Բագիլիոյին: Վենետիկցիներից բռնագրավվում է ավելի քան 500000 սառակինոյան բյուզանդ գումարի ապրանք: Որպես պատասխան՝ 1297 թ. վենետիկյան մի նավի նավապետ Տեոֆիլո Մորոզինին իր հայրենակիցների հետ ավերում է Այասում ջննդագիներին պատկանող շուկան⁶⁰: Ի վերջո, 1298 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ադրիատիկ ծովում գտնվող կորցուլն կղզու մոտակայքում ջախջախիչ պարտություն կրելուց հետո,

⁵⁷ Crawford P., նշվ. աշխ., էջ 135:

⁵⁸ Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 388-389:

⁵⁹ Bozoyan A., Le cadre juridique du commerce de la Cilicie arménienne, p. 131. Pistorino G., Dal governo dei due capitani al Doge perpetuo // La capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo, Collana Storica di Fonti e Studi Italo-Ellenica, dir. da Pistorino G., Mazarakis A., Genova, 1993, p. 161-163. Dotson J. E., Venice, Genoa and the Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, p. 125. Lane F., Venice. A Maritime Republic, p. 83. Commendant B., նշվ. աշխ., էջ 114:

⁶⁰ Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, с. 81. Lopez R. S., Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo, p. 278.

⁵⁴ Հարկ է նկատել, որ սույն արժեքավոր հոդվածով Յու. Բարսեղովն ամենևին նպատակ չի հետապնդել պարզել Այասի ծովամարտի մանրամասները, քանի որ նրա հետազոտության գլխավոր առարկան կիլիկյան Հայաստանի ափերին տեղի ունեցած ծովահենային դեպքերն են եղել (Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, с. 80):

⁵⁵ Հնթում Բ-ի տարեգրությունը, էջ 86:

⁵⁶ Հնթում Պատմիչի ժամանակագրությունը, էջ 80:

վենետիկը 1299 թ. Միլանում խաղաղության պայմանագիր է կնքում Ջենովայի հետ: Ջենովայի գերակայությունը միջազգային առևտրում պահպանվեց մինչև 1380 թ.: Զյոջնի ծովամարտում վենետիկից կրած պարտությունը⁶¹: Միլանի հաշտությունից հետո նրկու հակառակորդների ռազմավարությունը կիլիկյան Հայաստանում շատ ավելի պարզ է դառնում: 1302 թ. կահիրեում վենետիկի պատվիրակությունը Եգիպտոսի սուլթանից նոր արտոնագիր է ձեռք բերում⁶²: Իսկ արդեն 1306 թ. կիպրոսի⁶³ և 1307 թ. մայիսին կիլիկյան Հայաստանի⁶⁴ հետ Ս. Մարկոսի Հանրապետությունն առևտրական նոր պայմանագրեր է կնքում: Ակնհայտ է, որ անհաջողություն կրելով Սև ծովում, վենետիկը փորձում էր գերակայություն հաստատել Հարավային Եվրոպայի և մահմեդական Լևանտի միջև ընթացող առևտրական փոխհարաբերություններում: Սակայն Ջենովյան փաստորեն մամլուքների և Ոսկե Հորդայի միջև ռազմամթերքի և հատկապես ստրուկների առևտրի գլխավոր միջնորդ լինելով հանդերձ, չէր ցանկանում թուլացնել իր դիրքերն Արևելյան Միջերկրականում ևս: Հիշատակելի է մի դեպք, երբ ջենովացի առևտրականը մեղադրվել էր մամլուքներին 10000 ստրուկի վաճառքի համար⁶⁵: Հիշենք, որ 1288 թ. Լևոն Բ-ի՝ ջենովացիներին շնորհած արտոնագրում ամրագրվել էր ստրկավաճառությանը վերաբերող մի կետ, ըստ որի՝ հայկական կողմը միայն արգելում էր մահմեդականներին քրիստոնյա ստրուկներ վաճառել⁶⁶: Իսկ այն, որ մամլուքների համար կիլիկյան Հայաստանը ստրուկների ձեռք բերման կարևոր աղբյուր է ե-

⁶¹ Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 383; Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 65-66; Commandant B., նշվ. աշխ., էջ 114-117:

⁶² Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 27.

⁶³ Бл изнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестonosцев на Кипре, с. 36.

⁶⁴ Sopracasa A., նշվ. աշխ., էջ 62-79:

⁶⁵ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 27-29. Am ital-Preiss R., Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281, Cambridge, 1995, p. 94.

⁶⁶ Langlois V., Le Trésor des chartes d'A ménie, p. 155.

ղն, վկայում է հայ-մամլուքյան 1285 թ. խաղաղության պայմանագիրը⁶⁷:

Այս իրադարձություններն ընթանում էին Մերձավոր Արևելքում ռազմաքաղաքական որոշիչ ուժերի հարաբերակցության անընդհատ տատանումների պայմաններում: Թեև Ղազան խանը (1295-1304) Եգիպտոսի սուլթանության դեմ առաջին արշավանքում (1299) կարողացել էր հաղթանակ տանել, սակայն նրա կազմակերպած մյուս երեք արշավանքները (1300, 1303) ձախողվել էին: 1305 թ. Հալեպի էմիրի գորքերը ներխուժում են կիլիկյան Հայաստան, սակայն Այասի մոտ ջախջախվում են Հնթում Բ-ի գլխավորած հայկական ուժերի կողմից: Նույն թվականին Հայոց թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքվում է խաղաղության պայմանագիր, որից հետո 15 տարի մամլուքները չեն արշավում կիլիկյան Հայաստանի դեմ⁶⁸: Անտարակույս, մամլուքների համար այս զինադարի կնքման հիմնական շարժառիթը միմյանց անընդհատ հաջորդած պատերազմներից քայքայված և խիստ խոցելի իրենց տնտեսության վերականգնումն էր: Թեև ուղղակի վկայությունների չենք հանդիպել, սակայն չի բացառվում, որ հիշյալ պայմանագրի կնքման մեջ բավական մեծ է եղել նաև վենետիկի, Ջենովայի և Արագոնի թագավորության դերակատարությունը, որոնց համար կիլիկյան Հայաստանը և կիպրոսը, պապական արգելքների խտացման պայմաններում, անփոխարինելի էին մամլուքների հետ առևտրական կապ պաշտպանելու համար: Արգելքների երկարատև իրականացման պայմաններում Եգիպտոսի սուլթանությունում ապրանքների՝ հատկապես սննդամթերքի գներն արագորեն աճում էին⁶⁹: Մի հիշատակության համաձայն՝ 1296 թ. սովի հետևանքով Ալեքսանդրիան, առանց ապօրինի ներկրված հացահատիկի, կարող

⁶⁷ Բակուրան, Դա ճագիր խաղաղութան, էջ 75-77:

⁶⁸ Հնթում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, վենետիկ, 1951, էջ 62-63: Микаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 434-435: Մութաֆյան Կ., փիլիկյան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 459:

⁶⁹ Muir S., The Mamluke or Slave Dynasty of Egypt, London, 1896, p. 49.

էր նույնիսկ անմարդաբնակ դառնալ⁷⁰: Պատահական չէ, որ 1308 թ. Լդնմնս V պապն (1305-1314) ավելի է խստացնում արգելքները՝ սպառնալով այն խախտողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից: Նա արտոնում է Նյուրնկալների միաբանության ասպետներին բռնագրավել քրիստոնյաների նավերը, որոնք առևտուր էին անում մամլուքների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր տարածքների հետ⁷¹: Հուլավյանների և Պապության ու եվրոպական միապետների միջև երկար բանակցությունները, որոնց նպատակն էր միասնական պայքար կազմակերպել Եգիպտոսի սուլթանության դեմ, անցնում են ապարդյուն⁷²:

Հենց այս ժամանակամիջոցում էր հակամամլուքյան ակտիվ գործունեություն ծավալել վենետիկցի քաղաքական հայտնի գործիչ Մարինո Սանուտո Տոբսելլո Ավագը: Երկար տարիների ընթացքում՝ 1306-1321 թթ., Սանուտոն մշակում էր ռազմաքաղաքական նախագծեր՝ ուղղված մամլուքների դեմ ավելի արդյունավետ պայքար կազմակերպելուն: Եվ արդեն 1321 թ. սեպտեմբերին նա հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ին (1316-1334) է ներկայացնում իր գաղտնի ծրագիրը, ըստ որի՝ մամլուքների դեմ պայքարը պետք է ընթանար երեք փուլերով: Ինչպես ժամանակին Հեթում Ա-ն, այնպես էլ Մարինոն, առաջին հերթին խորհուրդ էր տալիս տնտեսապես շրջափակել Եգիպտոսի սուլթանությանը: Քանի որ վերջինս չուներ թանկարժեք մետաղների պաշարներ, հացահատիկի ինքնաբավ մշակություն և, եթե հաջողվեր արգելափակել Ադննով գնացող ծովային ուղին, իսկ հարավեվրոպական ծովային պետություններն, իրենց հերթին, դադարեցնեին ապրանքների մատակարարումը եգիպտական նավահանգիստներին, ապա շատ կարճ ժամանակամիջոցում մամլուքներն ամբողջովին կհայտնվեին տնտեսական ծայրահեղ

ճգնաժամի առջև: Եվ միայն դրանից հետո կարելի էր ներխուժել քրիստոնյաների համար չարիք դարձած այդ երկիր և բավական հեշտությամբ կործանել այն: Իր ծրագրերում Մարինո Սանուտոն թազմավարական հույժ կարևոր նշանակություն էր տալիս Հայոց թագավորությանը: Թե՛ Պապությանը, և թե՛ եվրոպական միապետներին հղած նամակներով նա կոչ էր անում օգնել Կիլիկյան Հայաստանին՝ մամլուքների և Փոքր Ասիայի թյուրքական ցեղերի դեմ պայքարում: Սանուտոյի կարծիքով Թավրիզով, Սև ծովով ու Կիլիկիայով իրականացվող առևտուրը կարող էր ամբողջովին լրացնել ապրանքների այն քանակությունը, որ ստացվում էր Ալեքսանդրիայի միջոցով⁷³: Իրականում, նրա ծրագրերի հիմքում խաչակրաց նոր արշավանքի կազմակերպման գաղափարն էր, որն այս անգամ պետք է իրագործվեր բոլորովին այլ, բազմակողմանիորեն մշակված դիրքերից: Սակայն այդ նախագիծն այդպես էլ իրականություն չդարձավ:

Սանուտոյի կողմից պատին իր ծրագիրը ներկայացնելուց մոտ վեց ամիս առաջ՝ 1321 թ. մարտի 19-ին, Լևոն Դ-ի և Վենետիկի միջև կնքվել էր առևտրական նոր պայմանագիր: Նրանց բանակցությունները սկսվել էին դեռ 1320 թվականից՝ Լևոն Դ-ի գահակալման առաջին իսկ տարում: Ի դեպ, նախաձեռնությունը պատկանում էր Վենետիկի Հանրապետությանը, որը մի շարք պատմիրականություններ էր ուղարկել Հայոց արքունիք: Ուշագրավ է, որ 1320 թ. հոկտեմբերից մինչև 1321 թ. մարտի 19-ի միջակայքով թվագրվող՝ դոժ Ջիովաննի Սորանցոյին ուղղած՝ իր նամակում հայկական կողմը, ի թիվս այլ նրաշխարհումների, խոստանում էր ազատ և անվտանգ անցում ապահովել Թավրիզ և նույնիսկ Ասորիք ուղևորվող վենետիկցի վաճառականների համար⁷⁴: Նույն ամսին Լևոն Դ-ը⁷⁵ վերահաս-

⁷⁰ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 21.

⁷¹ Menache S., Clement V, New York, 1998, p. 105. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 19-21. Housley N., The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378, Oxford, 1986, p. 12-13.

⁷² Михаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 439: Boyle J., The Il-Khans of Persia and the Christian West // The Mongol World Empire, XIII, London, 1977, p. 557-563.

⁷³ Marino Sanuto, p. 3. Михаел ян Г., նշվ. աշխ., էջ 450-452: Bozoyan A., Le cadre juridique du commerce de la Cilicie arménienne, p. 131. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье, с. 110. Aziz S. A. Atiya, The Crusade in the Later Middle Ages, New York, 1970, p. 119-124.

⁷⁴ S opracasa A., նշվ. աշխ., էջ 82-93:

տատնի էր նաև Մոնպելիեի վաճառականներին իր հոր՝ Օշին աքրայի 1314 թ. շնորհած արտոնագիրը⁷⁶: Իսկ մինչ այդ Օշինը վերահաստատել էր նաև կատալոնացի առևտրականների արտոնությունները⁷⁷: Արևմուտքի հետ քաղաքական և տնտեսական մերձեցումները, անշուշտ, անուշադրության չմատնվեցին ո՛չ մամլուքների, և ո՛չ էլ Փոքր Ասիայի թյուրքերի կողմից: Դժվար չէր համոզվել, որ տատնամյակների ընթացքում թմբկահարված խաչակրաց նոր աքշավանքի կազմակերպումն այլևս իրատեսական չէր: Մյուս կողմից՝ արդեն 1320-ական թվականներին ավելի նկատելի էր դարձել Մերձավոր Արևելքում Իլխանության դիրքերի անկումը: Ուստի ժամանակն էր, որ Եգիպտոսի սուլթանությունը վերսկսեր իր գրավողական քաղաքականությունը: Ավելին, հակառակ պարագայում, Փոքր Ասիայում Իկոնիայի սուլթանության մասնատման հետևանքով (1307) ձևավորված թյուրքական պետական կազմավորումներն իրենք կարող էին ստանձնել այդ դերը: XIV դ. սկզբին Միլնթը, Եփեսոսը և Ջոյուռնիսն գրավելուց հետո Այդինի թյուրքական էմիրությունը կարճ ժամանակում ստեղծել էր մեծաքանակ նավերից կազմված հզոր նավատորմ, որի ծովահենային գործողություններն ուղղակի չարիք էին դարձնել նվրոպացիների համար: Օսմանյան թյուրքերն արդեն XIV դ. 20-ական թվականներին աստիճանաբար գրավում էին Մարմարա ծովի շրջակա բյուզանդական տարածքները, իսկ կարամանյան թյուրքների նվաճողական քաղաքականության թիրախը Կիլիկյան Հայաստանն էր⁷⁸: Կարամանյան թյուրքների առաջնորդ Թիմուրդաշը 1321 թ. ներխուժում է Կիլիկիա և մեծ ավերածություններ պատճառում: Կարճ ժամանակ անց՝ 1322 թ.

⁷⁵ Հարկ է նկատել, որ Լևոն Դ-ը այդ ժամանակ դեռևս անչափահաս էր, ուստի վենետիկի և մոնպելիեցիների հետ բանակցություններն իրականացվել են արքայի խնամակալների, ամենայն հավանականությամբ, նրանցից առավել հզոր Օշին կողմից:

⁷⁶ Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 178-179, 185-186.

⁷⁷ Finke H., նշվ. աշխ., էջ 741-742:

⁷⁸ Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 447-449: Фионова Н., Столкновения Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV века // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 2; Горький, 1975, с. 89-96.

գարնանը, մամլուքյան զորքերը ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան և գրեթե հիմնովին ավերում Այասի բերդերը: 1323 թ. Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Դ Լամբրոնացին (1323-1326) Կահիրեում սուլթան Ալ-Նասիր Նասրեդդին Մուհամմեդի (1294-1295, 1299-1309, 1309-1340) հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, որով Կիլիկյան Հայաստանը պարտավորվում էր Այասի բաժնից տարեկան 1200000 դրամ (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 50000 ֆլորին)⁷⁹ վճարել Եգիպտոսի սուլթանությանը: Իսկ սուլթանը հանձն էր առնում սեփական միջոցներով վերականգնել իրենց ավերած քաղաքներն ու բերդերը՝ բացի Այասից⁸⁰: Ընդ որում, մինչ այդ մամլուքները ձեռնարկել էին նրան Ասորիքում վերականգնելու Լաթաքիա նավահանգստի նրբունի հզորությունը, որը պետք է հնարավորինս նվազեցնել Այասի առևտրական նշանակությունն Արևելյան Միջերկրականում: Սակայն հայկական քաղաքն ասպատակելուց հետո նրանք դադարեցնում են այդ ձեռնարկումը⁸¹:

Կիլիկիայի առևտրական գլխավոր դարպասի կարևորությունն այնքան մեծ էր, որ նրա ավերումն Արևմուտքում քաղաքական որոշ գործողությունների ալիք առաջացրեց⁸²: Դեռևս 1320 թ. Հովհաննես XXII պապը նվրոպական պետություններից կտրականապես պահանջել էր դադարեցնել Եգիպտոսի սուլթանության հետ առևտրական շփումները: Տեղի տալով Պապության ճնշումներին՝ 1323 թ. վենետիկյան իշխանությունները նույնպես նման արգելքներ սահմանեցին իրենց հպատակների համար, որոնք տարածվում էին նույնիսկ հասարակ ճանապարհորդների վրա: Ալեքսանդրիայում վենետիկցիները ստիպված են լինում նույնիսկ փակել իրենց հյուպատոսությունը: Կայացվել էր վճիռ, որով բոլոր վենետիկցիները մինչև

⁷⁹ Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 390-391:

⁸⁰ Մթթոտ Սպարապետ, էջ 121-122: Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie, p. 232-233. Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 454:

⁸¹ Labib S., Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages // Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day, Oxford, 1978, p. 67.

⁸² Housley N., նշվ. աշխ., էջ 22-23: Richard J., Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Égypte (fin XIIIe – début XIVe siècle), p. 86.

1324 թ. ապրիլ պետք է թողնեն իրենց տարածքները, իսկ չինագանդվողները ստիպված կլինեն մեծ գումարի տուգանք վճարել: Հովհաննես XXII-ը 1326 թ. կայացնում է աննախադեպ որոշում՝ իրեն նախորդած արավերի գահակալման ժամանակ մամլուքների ռազմամթերք վաճառած բոլոր անձինք այդուհետև համարվելու էին հերետիկոսներ⁸³: Այն, որ եվրոպացիները մամլուքների հետ իրենց առևտուրը նրկար ժամանակ իրականացրել են միջնորդ երկրների միջոցով, բավականաչափ հիմնավորվում է մի արժեքավոր սկզբնաղբյուրի օգնությամբ ևս, որը պատմում է, թե ինչպես Եգիպտոսի սուլթանը 1345 թ. ասել էր, որ արդեն 23 տարի է, ինչ վնաստիկյան ոչ մի նավ չի տեսել իր տերության նավահանգիստներում⁸⁴:

Նույն՝ 1323 թ., Հովհաննես XXII-ը Այասը վերականգնելու համար որոշում է 30000 ֆլորին գումար ուղարկել կիլիկյան Հայաստան: Այս մասին ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում Ներսես Պալիանենցը. «Այսպես կորեալ Այաս երկրքին, բերդովս իւր, գերեալ ի Տաճկայն: Չայս աղէտ կսկծանաց իբր լուստ պապն Ջոհանէս առաքեաց ԼՌ. (30000) ֆլորինս ոսկոյ, զի դարձեալ շինեսցեն գերդն Այասոյ...»⁸⁵:

Լևոն Դ-ին ուղղած նամակում Հռոմի պապը գրել էր, որ իր նվիրակներին պատվիրել էր այդ 30000 ֆլորինը փոխ առնել ֆլորենտական Բարդի ընկերությունից և տրամադրել Հայոց թագավորությանը, միաժամանակ նշելով, որ այդ ձեռնարկումն իրեն հորդորել է իրականացնել Մարինո Սանուտոն: Այդուհանդերձ, գումարը բավական ուշացումով է տեղ հասնում, իսկ մինչ այդ հայերը սեփական ուժերով և կարճ ժամանակում վերականգնել էին Այասը⁸⁶: Ի դեպ, Ի. Ռենուարի տվյալներով Հովհաննես XXII-ն իր գահակալման շր-

⁸³ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 44-49. Նույնի՝ Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century, p. 534-535. Housley N., նշվ. աշխ., էջ 203-204:

⁸⁴ Ashtor E., Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century, p. 535.

⁸⁵ Ներսես Պալիանցի ժամանակագրական հատվածները, էջ 189:

⁸⁶ Ալիշան Ղ., Սիսուսն, էջ 390-391:

ջանում Հայոց արքային ընդհանուր հաշվով՝ 35722 ֆլորին գումար է ուղարկել⁸⁷: Վերոնշյալ փաստերից կարելի է միայն եզրակացնել, որ XIV դ. 20-30-ական թվականներին Այասի ռազմավարական նշանակությունն էլ ավելի էր մեծացել՝ ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև աշխարհաքաղաքական առումներով:

Լևոն Դ-ը փորձում է էլ ավելի սերտացնել կիլիկյան Հայաստանի առևտրական կապերն արևմտամերձրկական պետությունների հետ: Հայոց արքան 1330 թ. ամուսնանում է Սիկիլիայի թագավոր Ֆրեդերիկ III Արագոնացու դստեր՝ Կոնստանսի հետ⁸⁸, իսկ մեկ տարի անց նրկու թագավորությունների միջև կնքվում է առևտրական պայմանագիր⁸⁹: Բավական նրկար բանակցություններից հետո 1333 թ. նոյեմբերի 10-ին Լևոն Դ-ը Վենետիկի դոժ Ֆրանչեսկո Դանդոլոյի (1328-1339) ղեկավարին նոր արտոնագիր է շնորհում: Հարկ է նկատել, որ վենետիկյան կողմի խնդրանքով այստեղ ամրագրվել էր մի կետ, որը չկար նախորդ պայմանագրերում: Այն վերաբերում էր հայկական կողմի ապահովության նրաշխիքներին՝ ուղղված կրնտնից, Պելոպոնեսից, սևծովյան շրջաններից և այլ վայրերից կիլիկյան Հայաստան ժամանող վենետիկցի վաճառականներին⁹⁰, ինչը փաստում է, որ, չնայած մամլուքների արշավանքներին՝ Հայոց թագավորությունում միջազգային առևտրի ծավալները ոչ միայն չէին նվազել, այլ նույնիսկ աճել էին: Ավելին, ջնստվագիների և վենետիկցիների հակամարտությունը կիլիկյան ափերին դեռևս շարունակվում էր. 1332 թ. Այասի ափերի մոտ նրանց միջև նոր բախում էր տեղի ունեցել: Այս միջադեպի հանգամանքներից հայտնի է միայն, որ իրականացվել էր հարձակում կիպրոս ուղևորվող ինչ որ նավի վրա⁹¹: Ավելի ուշ՝ 1335 թ., Լևոն Դ-ը ֆլորենտական Բարդի ընկերության ներկայացուցիչ Ֆրանչեսկո Պելոլոտտիի հետ առևտրական պայմանագիր է կնքում: Վերջինիս անմիջական վկայությամբ՝

⁸⁷ Renouard Y., նշվ. աշխ., էջ 795:

⁸⁸ Յովհան Դարդիլ, էջ 29-30:

⁸⁹ Լևոն Ե-ն իր հրովարտակը, էջ 92:

⁹⁰ S opracasa A., նշվ. աշխ., էջ 102-112:

⁹¹ Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ, էջ 78-79:

Պերուցցի ընկերության գործակալները ևս բավական արտոնյալ կարգավիճակ ունեին Կիլիկյան Հայաստանում: Նկատենք, որ թեև Այասի անկմանն ընդամենը մեկ տարի էր մնացել, ըստ Պեգոլոտտիի՝ այնտեղ առևտուր էին անում ոչ միայն ջենովացի ու վենետիկցի, այլ նաև կատալոնացի, պրովանսացի ու սիկիլացի վաճառականները⁹²:

1335 թ. իլխան Աբուսայիդի (1317-1335) մահից հետո Իլխանությունը սկսում է արագորեն քայքայվել: Հովհաննես XXII և նրան հաջորդած Բենեդիկտոս XII (1334-1342) պապերի՝ Լևոն Դ-ին ուղղած հավաստիացումները, թե Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ VI վալուան (1328-1350) նախապատրաստում է խաչակրաց նոր արշավանք՝ մնացին սոսկ խոսքեր: Եվ արդեն 1335 թ. Եգիպտոսի սուլթանի հրամանով Հալեպի մամլուք էմիր Ալթուն-Բուդայի գործերը ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան և հասնելով Տարսուս՝ ճանապարհին թալանի ենթարկում Մամեստիան և Ադանան: Հաջորդ տարի մամլուքները և կարամանյան թուրքմենները կրկին ներխուժում են Կիլիկիա: Միայն 1337 թ. Եգիպտոսի սուլթանը համաձայնում է խաղաղության պայմանագիր կնքել՝ ծանր պայմաններ դնելով Լևոն Դ-ի առջև: Կիլիկյան Հայաստանը զրկվում էր մինչև Պիրամոս գետն ընկած տարածքներից՝ այդ թվում և Այասից⁹³: Հայկական խոշորագույն նավահանգստի կորուստը ծանր հարված էր նրկրի տնտեսությանը: Պատահական չէ, որ մինչ այդ Կիլիկիայի վրա իրականացված բոլոր՝ նույնիսկ ամենաավերիչ ասպատակություններից հետո էլ միջազգային մեծածավալ առևտրից զրկված նկամուտների շնորհիվ բավական կարճ ժամանակում պետության տնտեսական կյանքը բնականոն հունի մեջ էր ընկնում: Փաստորեն կարելի է ասել, որ Այասի կորուստը միջազգային առևտրում Հայկական Կիլիկիայի փառահեղ դերակատարության վերջակնոտն էր:

⁹² Pegolotti, p. 59-63.

⁹³ Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 457: Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 405-407:

Չենք կարող անուշադրության մատնել վերոնշյալ դեպքերին սերտորեն ամնչված շատ հետաքրքիր մի դրվագ ևս: Ավինյոնում հաստատված Պապության տարատեսակ փաստաթղթերի հրատարակված հավաքածուներից մեկում ներառվել է մի շատ արժեքավոր փաստաթուղթ: Այն Բենեդիկտոս XII պապի հանձնարարությունն է Բարդի ընկերությանը, որով վերջինս պետք է 10000 ոսկե ֆլորինի ցորեն գներ Ապուլիայից և որպես օգնություն ուղարկեր 1336 թ. մամլուքների ավերիչ արշավանքների հետևանքով ծանր կացության մեջ հայտնված Կիլիկիայի թագավորությանը⁹⁴: Այս ձևնարկման նրկար «ողիսականից» առանձնացնենք առավել ուշագրավ հատվածները: 1336 թ. ապրիլի 3-ին պապը նամակ էր հղել Սիկիլիայի թագավոր Ռոբերտ Անժուացուն (1309-1343), որպեսզի նա հնարավորինս դյուրացներ ապուլական նավահանգիստներից (Ապուլիան գտնվում էր Սիկիլիայի (կամ Ննապուլիտանական) թագավորության տարածքում) ցորենի գնման և Կիլիկիա ուղարկելու գործընթացը: Սակայն Ռոբերտ Անժուացին դժկամությամբ է ընդունում պապի խնդրանքը⁹⁵ և հայտարարում, որ 10000 ֆլորին արժեքով՝ նախնական հաշվարկված 5000 սալմա ցորենից միայն 2000-ը կարող է առաքել առանց մաքսատուրք գանձելու. մնացած 3000 սալմայից պետք է հարկվեր բավական բարձր մաքսավճար: Պապի պատվիրակներին այլ ելք չէր մնում, քան համաձայնել այդ առաջարկին: Հայտնի է, որ Բարդիի գործակալները ցորենը գնել և առաքել էին ապուլական Մանֆրեդոնիս և Բարի քաղաքներից: Սակայն թե ինչ քանակություն է իրականում հասել Կիլիկիա՝ չի հիշատակ-

⁹⁴ Benoit XII (1334-1342), Lettres Communes, p. 371. Benoit XII (1334-1342), Lettres closes, patentes et curiales, p. 101-104.

⁹⁵ Թեև Հայոց արքա Օշինը 1316 թ. ամուսնացել էր Ռոբերտ Անժուացու եղբոր դստեր՝ Հովհաննայի (Ժաննա-Իրեն) հետ, սակայն Լևոն Դ-ն էլ, իր հերթին, ամուսնացած էր Ննապուլյան Սիկիլիայի թագավորության հակառակորդ՝ Արագոնի թագավորների իշխանության տակ գտնվող Սիկիլիայի մյուս թագավորության միապետ Ֆրեդերիկ III-ի դստեր՝ Լոնատանսի հետ: Ռատի շնք բացառում, որ Ռոբերտի նշյալ կնգվագրը կարող էր այս պատճառով ևս պայմանավորված լինել (Յովհան Դարդել, էջ 27-30: Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 391, 405-406, 436-437):

վում. առավել ևս, որ տրամադրված գումարից հանվելու էին թե՛ վերոնշյալ մաքսատուրքը, և թե՛ Բարդիի շահույթի չափաբաժինը: Թե՛ն Ի. Ռենուարը փաստում է, որ այդ ժամանակ Ապուլիայում 10000 ֆլորինով կարելի էր գնել էլ ավելի մեծ քանակությամբ գործն, սակայն փորձենք հաշվել պայմանականորեն ընդունված 5000 սալման⁹⁶: Նկատի առնելով Ֆրանչեսկո Պեզոլոտտիի հիշատակած ապուլական սալմայի տեսակները, որոնք, ի դեպ, այդքան էլ միմյանցից չեն տարբերվում, 5000 սալմային համապատասխանում է մոտավորապես 1216 տոննան:

Կլիլիկիայի արքաներին այդպես էլ չի հաջողվում ազատագրել կորցրած տարածքները: 1347 թ. հայկական զինված ուժերը Լիպարիտ գորավարի հրամանատարությամբ, Կիպրոսի թագավորի ու Հռոդոսի Հիվանդախնամ ասպետների օգնությամբ, մեծաթիվ զոհերի գնով կարողանում են վերցնել Այսոը, սակայն մամլուքյան նավատորմն անմիջապես պաշարում է քաղաքը և կրկին գրավում այն: 1349 թ. Կոստանդին Բ-ը (1344-1362), օգնություն ստանալով Հռոդոսի ասպետներից, վերջին անգամ անցնում է Պիրամոս գետը և հասնում Հայկական ծոցի արևելյան ափին գտնվող Ալեքսանդրես քաղաքը, ինչը նշանակում է, որ Այսո քաղաքը նույնպես պետք է ազատագրված տարածքների մեջ լիներ⁹⁷: Մամլուքների և թյուրքական ցեղերի պարբերաբար հարձակումներից հետո Հալեպի էմիրը 1360 թ. գավթում է Տարսոնն ու Ադանան: Օրիսական վիճակում հայտնված Կոռիկոսի բնակիչներն օգնություն են խնդրում Կիպրոսի թագավոր Պետրոս I-ից (1359-1369): Վերջինս ցուցաբերած օժանդակության դիմաց քաղաքը վերցնում է իր իշխանության տակ⁹⁸: Ի դեպ, հայտնի է, որ 1375 թ. Կոռիկոսի մաքսատունը 3000 ֆլորինի

նկատուտ է ստացել⁹⁹:

Այստի անկումով դեպի Թավրիզ ուղղվող մայրուղին արագորեն կորցրեց իր կարևոր նշանակությունը: Պատահական չէ, որ մեկ տարի անց՝ 1338 թ., վենետիկյան Սենատը որոշում է ընդունում Իրանի հետ առևտրական կապերի դադարեցման մասին, իսկ 1340 թ. նման վճիռ է կայացնում նաև Ջենովան: Պապությունը, ի վերջո, տեղի տալով իտալական հանրապետությունների համառությանը՝ 1344 թվականից սկսում է հատուկ արտոնագրերով թույլտվություններ շնորհել մամլուքների հետ օրինական առևտրական հարաբերություններ ունենալու համար¹⁰⁰: Իսկ 1345 թ. Վենետիկի և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքվում է առևտրական նոր պայմանագիր¹⁰¹:

Նույն վտանգը, որ կախվել էր խաչակրաց իշխանությունների վրա Անտիոքի կորստից հետո, սպառնում էր նաև Կիպրոսի թագավորությանը: Ի դեմս Կլիլիկյան Հայաստանի կորցնելով իր գլխավոր առևտրական գործընկերոջը, Կիպրոսը հայտնվում էր տնտեսապես խոցելի իրավիճակում: Նպատակ ունենալով տարածաշրջանում բարձրացնել Կիպրոսի թե՛ քաղաքական, և թե՛ տնտեսական դերակատարությունը, Պետրոս I-ը ձեռնամուխ է լինում իր ռազմական հանդուգն ծրագրերի իրականացմանը: 1360 թ. Կոռիկոսը ձեռք բերելուց հետո 1361 թ. Պետրոսը գրավում է նաև Ատտալիան: Ապա նա անցնում է իր նախագծի ամենակարևոր խնդրի իրագործմանը. 1365 թ. հոկտեմբերի 10-ին 70-100 նավերից բաղկացած կիպրական նավատորմը, որին օժանդակում էին Հռոդոսի Հյուրընկալ ասպետները, մտնում է Ալեքսանդրիա, սակայն մի քանի օր շարունակ քաղաքը թալանի ենթարկելուց հետո հեռանում է: Ծառ չանցած կիպրական նավերը պաշարում են կարամանյան թյուրքմեններին պատկանող Ալայա նավահանգիստը՝ թալանելով ու ավերելով նավակա-

⁹⁶ Renouard Y., նշվ. աշխ., էջ 793-824:

⁹⁷ Թինոյան Դ., Կլիլիկիայի հայկական թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ., Ե., 2011, էջ 97-98:

⁹⁸ Михаил ян Г., նշվ. աշխ., էջ 464-469: Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 179:

⁹⁹ Գրումն Ռ., Լևանտի կայսրությունը. Արևելյան հարցի պատմություն, Տիբ-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 360:

¹⁰⁰ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 64.

¹⁰¹ Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 169-170:

յանը¹⁰²: Նախապես պայմանավորվելով Հայոց արքա Կոստանդին Դ-ի (1365-1373) հետ 1367 թ. սևպոնմբերին Պնտրոսը գրավում է Այսար, սակայն ութ օր հայկական ուժերին գուր սպասելուց հետո, վերադառնում է Կիպրոս¹⁰³: 1369 թ. Կիպրոսի արկածախնդիր արքան դավադրաբար սպանվում է իր իշխանների ձեռքով¹⁰⁴: Ալեքսանդրիայում նրա իրականացրած հարձակումն ադնտալի հետևանքներ ունեցավ Եգիպտոսի սուլթանությունում գտնվող եվրոպացի վաճառականության համար: Իսկ Հայոց արքայի հետ նրա համագործակցությունից և Այսուի կարճատև ազատագրումից հետո, մամլուքները կրկին պարբերաբար ասպատակում են Կիլիկյան Հայաստանը: Ի վերջո, Եգիպտոսի սուլթանի հրամանով Հալեպի էմիրն արշավում է Կիլիկիա և 1375 թ. ապրիլին գրավում Սիսը՝ գերելով Հայոց արքա Լևոն Ե Լուզինյանին ու նրա ընտանիքը¹⁰⁵:

Եվ այսպես, վերը շարադրված փաստերի հիման վրա փորձենք ներկայացնել մեր տեսակետը սույն հնտագոտության կարևոր հիմնախնդիր վերաբերյալ՝ միջազգային առևտրի ազդեցությունը Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքական հարաբերությունների վրա: XIII-XIV դարերն ընդգրկող ժամանակաշրջանն աչքի է ընկնում շատ կարևոր առանձնահատկությամբ, երբ թե՛ եվրոպական, և թե՛ արևելյան պնտությունների հնտապնդած տնտեսական և քաղաքական շահերը գնալով մեկ ամբողջություն էին կազմում և միջազ-

¹⁰² Machaut G., La prise d'Alexandrie en chronique du roi Pierre I de Lusignan // pub. L. De Mas Latrie, Société de l'Orient Latin, Genève, 1877, p. 57-100. Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 64-93. Ближний Восток, Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, с. 58-61.

¹⁰³ Կոստանդին Դ-ի կողմից Պնտրոս Ի-ին օգնություն չցուցաբերելը կարող էր պայմանավորված լինել նրկու պատճառով: Նախ՝ Կիպրոսի թագավորը հավակնություններ ուներ Հայոց գահի նկատմամբ, ինչն, անշուշտ, բավարար է Կոստանդին Դ-ի վերոնշյալ դիրքորոշումը բացատրելու համար: Սակայն ոչ պակաս համոզիչ է նաև այն, որ այդ նույն ժամանակ Կոստանդինը զբաղված էր Կիլիկյան Հայաստան ներխուժած թշնամու դեմ պայքարով (Թիմոյան Դ., նշլ. աշխ., էջ 113):

¹⁰⁴ Մուրաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 466: Բակուրյան, Կիպրոս կղզի, էջ 53:

¹⁰⁵ Տեր-Պետրոսյան Լ., նշլ. աշխ., հ. Բ, էջ 460:

գային հարաբերությունների ասպարեզում դրսևորվում գրեթե համարժեք առաջնահերթությամբ: Ընդ որում, դիվանագիտական պայքարում տնտեսական շահն առավելապես արտահայտվում էր միջազգային առևտրում նպաստավոր դիրքեր գրադեցնելու մեջ: XIII դ. սկզբից, երբ Կիլիկյան Հայաստանը դեռ սկսում էր դառնալ միջերկրածովյան առևտրի համակարգի մի մասը, հարևան պնտությունների՝ մասնավորապես Իկոնիայի սուլթանության և Անտիոքի դքսության հետ նրա հարաբերություններում արդեն իսկ զգացվում էր տնտեսական շահի վրա խառնված քաղաքական որոշակի գործողությունների իրողությունը: Սովորաբար դրանք արտահայտվում էին կարևոր նավահանգիստների կամ ճանապարհային հանգուցակետերի համար պայքարով: Բարձր մակարդակի առևտրական կապեր հաստատվելով միջերկրածովյան բազմաթիվ պնտությունների հետ՝ Հայոց թագավորությունն անխուսափելիորեն ներգրավվում էր տնտեսական շահով շաղախված աշխարհաքաղաքական գործընթացներում: Ակնհայտ է, որ Կիլիկիայի արքաները գիտակցում էին միջազգային հարաբերություններում որակական այդ փոփոխությունների դերն ու նշանակությունը: Նրանց երաշխավորած բացառիկ պայմանների շնորհիվ Կիլիկյան քաղաքները կարճ ժամանակամիջոցում օտարներկրյա՝ հատկապես եվրոպացի վաճառականների համար դառնում են ամենագրավիչ հանգրվաններից: XIII դ. կեսից՝ մամլուքների իշխանության հաստատումից սկսած, Եգիպտոսի սուլթանության արտաքին քաղաքականության գերխնդիրն է դառնում հնարավորինս չեզոքացնել Իլլահանության և Եվրոպայի դաշինքի համար ամուր նախապայմաններ ձևավորող յուրաքանչյուր գործոն: Հայկական Կիլիկիան այդ բազմակողմանի համագործակցության հիմնական դերակատարներից էր: Ընդ որում, առանձնահատուկ կարևորություն ուներ Կիլիկիայի դերն առևտրական փոխհարաբերություններում, որի հետ մեկտեղ, Հայկական թագավորությունը կամրջի դեր էր կատարում Հուլավյանների տնտեսության և

Եվրոպայի միջև ընթացող թանկարժեք մետաղների հիշատակության համար¹⁰⁶:

Պատկերն ավելի համակողմանի ներկայացնելու համար, նախ և առաջ, հարկ է առանձնացնել քաղաքական այն լծակները, որոնց միջոցով հնարավոր էր լինում ճնշում գործադրել Եգիպտոսի սուլթանության վրա: Այդ ճնշումն իրագործելու շահագրգիռ հիմնական կողմերից մեկն Արևմուտքն էր՝ ի դեմս Պապության, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, ինչպես նաև հարավեվրոպական առևտրական տներությունների: Քաղաքական մյուս բևեռն Իլխանությունն էր, որը կատաղի պայքար էր մղում ոչ միայն մամլուքների տներության, այլ նաև Ոսկե Հորդայի և Չաղաթայի ուլուսի դեմ: Քանի դեռ Մերձավոր Արևելքում հույսալիանները ռազմաքաղաքական գերակայություն ունեին, իսկ Արևմուտքը, շնորհիվ խաչակրաց արշավանքների սպառնալիքների ու արգելքների քաղաքականությանը իրականացվող տնտեսական շրջափակման, ազդեցիկ քաղաքական լծակներ ուներ, մամլուքներն իրենց ռազմավարական ծրագրերում ստիպված էին բավական զգուշություն ցուցաբերել: Եթե XIV դ. առաջին քառորդին Եվրոպայում հնչող խաչակրաց արշավանքների կոչերից Եգիպտոսի սուլթանությունը կարող էր նույնիսկ շատ չզգուշանալ, ապա տնտեսական շրջափակումը նրան ճնշելու թերևս ամենաազդեցիկ գործիքն էր: Նման պարագայում Կիլիկիան և Կիպրոսը մամլուքների համար կենսական նշանակության ապրանքների կարևորագույն աղբյուրների էին վերածվում: Արդեն նշել ենք, որ այդ միջնորդական դերում Հայոց թագավորության նշանակությունը շատ մեծ էր: Ինչպես նկատել է Է. Աշթորը, Կիլիկյան Հայաստանը Թավրիզ, Բաղդադ և Պարսից ծոց ուղղվող քարավանային ուղու մեկնակետն էր, իսկ Այասը, ըստ նրա՝ XIII դ. ներկրող կեսի և XIV դ. առաջին կեսի Լևանտի առևտրի գլխավոր կենտրոնն էր¹⁰⁷: Չունենալով

թանկարժեք մետաղների մեծ ծավալների արդունահանում՝ Եգիպտոսի սուլթանության պետական գանձարանի համար միջազգային առևտուրը դրանց կուտակման հիմնական միջոցն էր: Այսպես, որն Ալեքսանդրիայի մրցակիցներից էր, ինչը կարող էր նրա հաճախակի ավերումների առիթ դառնալ, միևնույն ժամանակ, եգիպտական նավահանգիստներին տարատեսակ ապրանքներ մատակարարող կարևորագույն կենտրոններից էր: Հաշվի առնելով վերոնշյալ փաստերը՝ կարծում ենք, որ Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքական հարաբերությունների վրա միջազգային առևտուրը նրկակի ազդեցություն է ունեցել: Աշխարհաքաղաքական որոշակի իրադրության պայմաններում, փաստորեն, այն սանձիչ դեր էր կատարում մամլուքների հարձակումներն ինչ որ չափով կանխելու համար: Նման իրավիճակներ ձևավորվում էին հատկապես Իլխանության հետ նրանց ռազմական բախումներից հետո, ինչպես նաև պապական արգելքների խստացման պատճառով, երբ Եգիպտոսի սուլթանությունը հայտնվում էր սովի ու ճգնաժամի մեջ: Մոնղոլների հետ տարվող պատերազմներից հետո թեև մամլուք սուլթաններն ավերիչ արշավանքներ էին ձեռնարկում Կիլիկյան Հայաստանի դեմ, սակայն դրանց ավարտին, հաճախ, նրկարաժամկետ խաղաղության պայմանագրեր էին կնքում Հայոց արքաների հետ, որոնց մեջ ներառվում էին առևտրի կարգավորմանը վերաբերող կարևոր կետեր: Այդ ժամանակամիջոցները թույլ էին տալիս վերականգնել Եգիպտոսի սուլթանության տնտեսությունը, տարիների ընթացքում նորից լցնել գանձարանը և ապա միայն իրականացնել ռազմական նոր ծրագրեր: Հայոց թագավորությունում ևս տնտեսական կյանքն ուղղորդվում էր բնականոն հուն, իսկ Այասում ու մյուս նավահանգիստներում իրականացվող առևտուրն արագորեն մեծ ծավալների էր հասնում: Այնուամենայնիվ, մամլուքները պարբերաբար իրականացվող արշավանքներով պետք է կասեցնեին Կիլիկյան նավահանգիստների չափից ավելի զարգացումը, քանի որ տնտեսական մեծ ներուժի շնորհիվ վերջիններս կարող էին շրջանցել իրենց եգիպտական մրցակիցներին: Սակայն XIV դ. 30-ական թվականների վեր-

¹⁰⁶ Spufford P., Money and Its Uses in Medieval Europe, p. 149-156. Նույնի՝ Le role de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle, p. 389.

¹⁰⁷ Ashtor E., Levant Trade in the Later Middle Ages, p. 104.

ջին, նրբ այլևս չկար մոնղոլական վտանգը, խաչակրաց նոր արշավանքի հիմնական կազմակերպիչներ Ֆրանսիան և Անգլիան աստիճանաբար ընկղմվում էին Հարյուրամյա պատերազմի մեջ, իսկ Պապության գործադրած արգելքների մտրակը սպառել էր պիտանմլության ժամկետը՝ Եգիպտոսի սուլթանությունն իր ռազմաքաղաքական նախագծերում գրեթե լիակատար ազատություն էր ստանում: Թեև 1320-ական թվականներին Պապությունը խստացրել էր տնտեսական արգելքների պայմանները, սակայն հետագայում դրանք գնալով մեղմանում են: Հետևաբար, եվրոպացիների և մամլուքների միջև առևտրական կապերում Կիլիկյան Հայաստանի միջնորդական դերը կորցնում էր իր նշանակությունը: Մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայում գնալով հզորացող թյուրքական պետական կազմավորումները սպառնում էին իրենց ձեռքը վերցնել Մերձավոր Արևելքում գրավողական քաղաքականության զերակայությունը: Առաջ անցնելով մամլուքներից՝ թյուրքներն իրենք կարող էին գրավել թե՛ Կիլիկյան Հայաստանը, և թե՛ Կիպրոսը, ինչն ի վերջո կհանգեցնե՛ր նրանց առևտրատնտեսական, իսկ ապա նաև քաղաքական գերակայությանն Արևելյան Միջերկրականում ու Մերձավոր Արևելքում: Այս դեպքում արդեն Եգիպտոսի սուլթանությանը մնում էր անցնել վճռական քայլերի, որոնցում Հայոց թագավորության գրավմանն առաջնահերթ նշանակություն էր տրված:

XIII-XIV դդ. միջերկրածովյան առևտրի համակարգում Կիլիկիայի հայկական թագավորության դերակատարության քննության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Աշխարհագրական նպաստավոր պայմանները Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրում ներգրավվելու կարևորագույն գրավականներից էին: Դրա հետ մեկտեղ, Կիլիկիան գտնվում էր XIII-XIV դդ. Մերձավոր Արևելքի ցամաքային մայրուղիների ցանցում: Տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Այասը և հայկական մյուս նավահանգիստները լիարժեքորեն ընդգրկվել էին միջազգային նավագնացության համակարգում, իսկ դրանց առևտրական կապերը ներառում էին գրեթե ամբողջ Միջերկրական ծովը:

2. Զարգացած գյուղատնտեսության և արհեստների շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանը միջազգային առևտրում ներկայանում էր տեղական բազմաբնույթ որակյալ ապրանքներով, որոնք հայտնի էին հեռավոր շատ երկրներում: Էլ ավելի հարուստ կազմություն ունե՛ր տարանցիկ ապրանքների տեսականին: Կիլիկիա ներմուծված և այնտեղից արտահանված ապրանքների ուսումնասիրությունը կարող է արտահայտիչ, մասնավոր օրինակ դիտվել Հարավային Եվրոպայի և Ասիայի միջև XIII-XIV դդ. ձևավորված ապրանքափոխանակության կազմության վերլուծության համար: Ըստ այդմ, հստակորեն ուրվագծվում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Եվրոպայից արտահանված ապրանքների հաշվեկշռում մեծամասնություն են կազմել պատրաստի արտադրանքները, մինչդեռ Ասիան առավելապես ներկայացել է հումքային ապրանքներով:

3. Կիլիկյան Հայաստանում լայն տարածում էին գտել XIII-XIV դդ. միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման հիմնական նդանակները: Տարաբնույթ գործարքներից և փոխառություններից գատ, մեծ կիրառություն ունեին դրամական փոխանցումները, որոնք իրականացվում էին մի կողմից Կիլիկիայի, իսկ մյուս կողմից՝ Արևելյան

Միջերկրականի ու հարավեվրոպական խոշոր քաղաքների միջև: Դրանց շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանը հայտնվել էր ֆինանսատնտեսական բավական զարգացած համակարգում:

4. Կիլիկյան Հայաստանում միջազգային առևտրի զարգացմանը նպաստող կարևորագույն գործոններից էր արդյունավետ հարկային քաղաքականությունը: Պետությունն ուներ հարկահանության համար անհրաժեշտ պետական հաստատություններ ու ննթակառուցվածքներ: Հայ արքաների սահմանած ցածր մաքսատուրքերն ու ապահովության նրաշխիքներն օտարագրի վաճառականների համար գրավիչ պայմաններ էին ստեղծում:

5. XIII դ. անմիջապես սկզբից Կիլիկյան քաղաքներում սկսեցին հանգրվանել օտարագրի վաճառականական առաջին համայնքները: Եթե սկզբնապես Արևելյան Միջերկրականում Վենետիկի և Ջենովայի գործերը կառավարվում էին խաչակիրների քաղաքներում հաստատված նրանց ներկայացուցչությունների կողմից, ապա 1270-ական թվականներից սկսած՝ հատուկ Կիլիկյան Հայաստանի համար նշանակվեցին առանձին հյուպատոսություններ: Կիլիկիայում նվրոպացիների կառուցած տարատեսակ շինությունների թվում հատկապես աչքի էին ընկնում կազմակերպված համայնքին բնորոշ հաստատությունները՝ եկեղեցիներ, դատարան, հյուպատոսարան և այլն: Իսկ Այաս այցելած իտալացի ուսուցիչների մասին հիշատակությունները վկայում են եթե ոչ դպրոցների, ապա համնայն դեպս համայնքներում կրթական որոշակի գործունեության մասին:

6. Սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի հայ վաճառականության մասին վկայությունների սակավաթիվ լինելն ամենևին չի նշանակում, որ նրանք կարևոր դեր չեն խաղացել պետության միջազգային առևտրում: Ի տարբերություն նվրոպացի վաճառականների, որոնց տարաբնույթ պայմանագրերը ձևակերպում էին իրենց նոտարական գործակալները և ուղարկվում նվրոպական դիվաններ՝ հայերը, նույնիսկ, եթե ունեցել են նման գործելակերպ, այդպիսի փաստաթղթեր մեզ չեն հասել: Այնուամենայնիվ, փաստերը ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի հայ վաճառականության գործունեության հիմնական

ուղորտները մի կողմից Այաս-Թավրիզ մայրուղով ընթացող առևտուրն էր, իսկ մյուս կողմից՝ մամլուքների ու նվրոպացիների միջև առևտրական միջնորդությունը:

7. Միջերկրածովյան առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի ներգրավումը, աշխարհաքաղաքական վճռորոշ իրադարձություններով պայմանավորված՝ ընթացել է հստակ արտահայտվող ժամանակափուլերով. ա) Առաջին փուլը հարկ ենք համարել նախանշել հենց 1201 թվականով, երբ Սալահ ադ-Դինի արշավանքներից հետո խաչակիրների նավահանգիստներում առևտրական գործունեություն ժավալող իտալական հանրապետություններն իրենց հայացքներն ուղղեցին արդեն լայն ծովափ ունեցող Կիլիկյան Հայաստանին: Զարգացումներին մեծ թափ հաղորդեց նաև Լատինական կայսրության ձևավորումը, որից հետո հատկապես ջննդվացիներն ավելի մեծ շահագրգռվածությամբ ձգտեցին դնալի Կիլիկիա. բ) Հաջորդ փուլը սկզբնավորելու համար որպես ժամանակային սահման անհրաժեշտ ենք համարել ամրագրել Մերձավոր Արևելքում 1240-ական թվականներին մոնղոլական արշավանքներով, սակայն դրա զագաթնակետն, անկասկած, հուլավոի կողմից 1258 թ. Բաղդադի գրավումն էր: Կիլիկյան Հայաստանը դարձավ Իլխանության և Արևմուտքի միջև ձևավորվող քաղաքական, ինչպես նաև տնտեսական համագործակցության կարևորագույն դերակատարներից: Բաղդադի անկումն ամբողջովին ձևափոխեց Մերձավոր Արևելքի առևտրական ճանապարհների ցանցը, որտեղ առաջնային նշանակություն ստացավ Այաս-Թավրիզ մայրուղին: 1261 թ. Բյուզանդիայի կայսրության վերականգնումն ու Նիմֆեյան պայմանագիրը սրեցին ջննդվա-վննտիկյան հակամարտությունը: Եթե Ջենովայի առջև լայն բացվեցին Սև ծովի դարպասները, ապա Վենետիկը սկսեց ավելի կայունացնել իր դիրքերն Արևելյան Միջերկրականում՝ հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում: 1268 թ. Անտիոքի գրավումը խաչակրաց տիրույթների մոտալուտ անկման ահագանգն էր, որից հետո իտալական հանրապետությունները սկսեցին էլ ավելի ամրացնել իրենց դիրքերը Հայոց թագավորությունում: Արդյունքում

Կիլիկիա այցնող և այնտեղ բնակություն հաստատող նվրդագրված վաճառականության թվաքանակն աճում էր, իսկ նրանց համալսարանը կյանքն ավելի կազմակերպված հիմքերի վրա էր դրվում: Երրորդ՝ ամենավճռական ժամանակաշրջանը մեկնարկեց 1291 թ. Արևելքում խաչակիրների անկումով, որից հետո Կիլիկյան Հայաստանը հարավնվրդագրական պետությունների և Եգիպտոսի սուլթանության տիրույթների միջև ընթացող առևտրական փոխհարաբերություններում ստանձնեց կարևորագույն միջնորդ նրկրի դեր: Այդ դերակատարումն ավելի ընդգծված բնույթ էր կրում հատկապես պապական արգելքների խստացման պայմաններում: Ընդ որում, ընդհուպ մինչև 1337 թ. Այսուի անկումը, միջազգային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի նշանակությունը մշտապես վերելք է ապրել:

8. Եվրոպայում և Արևելքում XIII-XIV դդ. տեղի ունեցած քաղաքական շրջադարձային իրադարձությունների և Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական պայմանագրերի կնքման ժամանակագրական տվյալները քննելիս՝ անմիջապես աչքի է գալիս, որ նրանց փոխապայմանավորվածության բարձր աստիճանը: Սովորաբար քաղաքական նշանակալից յուրաքանչյուր փոփոխությանն անմիջապես հաջորդել է Վենետիկի, Ջենովայի կամ նվրդագրական այլ պետությունների հետ առևտրական պայմանագրերի ստորագրումը: Դա թույլ է տալիս փաստելու, որ Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում միջազգային առևտրի վրա խարսխված տնտեսական շահի գործոնն առաջնահերթ նշանակություն է ունեցել: Նկատի առնելով 1337 թ. Այսուի անկմանը նախորդած, ինչպես նաև հաջորդած աշխարհաքաղաքական գարգացումները՝ գտնում ենք, որ Եգիպտոսի սուլթանության ռազմավարության կազմում տնտեսական և քաղաքական շահերը գրեթե համընկնում էին, ուստի դժվար է դրանց միջև հստակ սահմանագատում անցկացնել: Անշուշտ, միակողմանի կլինի, եթե փորձենք Կիլիկիայի հայկական պետության դեմ մամլոյանների իրականացրած կործանարար հարվածները պարզապես պայմանավորել նրանց և հայկական նավահանգիստների առևտրական մրցակցությո-

ւթ: Հայոց թագավորությանը կտրելով ծովային ելքից՝ Եգիպտոսի սուլթանության համար լուծվում էին թե՛ ռազմաքաղաքական, և թե՛ տնտեսական առաջնահերթ խնդիրները: Մասնավորապես դրանով Վենետիկը և Ջենովան գրկվում էին Ասիայի խորքերից Միջերկրական ծով դուրս ելող կարևորագույն ելքից, ինչը բավական մեծացնում էր նրանց կախվածությունը մամլոյան տերությունից: Միաժամանակ, Եգիպտոսի սուլթանությունը փաստորեն վերջ էր դնում տնտեսական շրջափակման սպառնալիքին: Կիլիկյան Հայաստանի տնտեսական ներուժին ծանր հարված հասցնելուց զատ, մամուլները լուծում էին իրենց քաղաքական գերնպատակները, որոնք էին հիմնովին չեզոքացնել Հուլիանների և Արևմուտքի նրկարատև համագործակցությունը և դրա գարգացման հեռանկարները և, վերջապես, հաստատվելով Փոքր Ասիայում, կասեցնել թյուրքական պետությունների դեպի Միջերկրական ծով առաջխաղացումը:

* * *

Յուրաքանչյուր ժամանակամիջոց ունի իր յուրահատկությունն ու պատմական բազմաշերտ բովանդակությունը: Սակայն կան բացառիկ ժամանակներ, որոնցում կուտակված են մարդկային հասարակության համար վճարող նշանակություն ունեցած պատմական բեկումնային իրադարձություններ ու գործընթացներ: Այդ կուտակումներն արժանագրվում են ինչպես աշխարհաքաղաքական, այնպես էլ մշակութային ու տնտեսական ոլորտներում: Այս իմաստով հատկապես բնութագրական են XIII-XIV դարերը, ժամանակամիջոց, որն ըստ էության հայկական մշակութային նրկորդ վերաժննդի գարգացման վերջին փուլն էր, իսկ նվրդագրական վերածննդի սաղմերը դեռ նոր էին լույս աշխարհ գալիս: XIV դարը նվրդագրական վերածննդի վաղ փուլն է, երբ սկսեցին ստեղծագործել Դանթե Ալիգիերին (1265-1321), Ջովաննի Բոկաչչոն (1313-1375) և Ֆրանչեսկո Պետրարկան (1304-1374): Տնտեսությունը և միջազգային առևտուրը մշակութային վերածնունդը հասունացնող կարևորագույն օղակներից էին: Առանց նոր տեխնոլոգիաների, ավելի գունեղ ներկերի,

ճարտարապետական նորամուծությունների, որոնք հոսում էին դեպի Եվրոպա, թերևս չէին լինի այն ժամանակները, որոնց ծնունդը դարձան Լեոնարդո դա Վինչին, Միքելանջելոն և այլք:

Կլիվկիայի հայկական պնտությունը հայ ժողովրդի ֆենոմենալ նվաճումներից է: Քաղաքակրթական նման վայրիվերումների ժամանակներում արագ կողմնորոշվելը, դրանք ճշգրիտ գնահատելը և միջազգային հարթակում սևփական ներուժի պատշաճ դրսևորումը Կլիվկյան Հայաստանի հիմնական բնութագիրն է: Տնտեսության, միջազգային առևտրի առաջնահերթությունը և դրանց որոշիչ դերը աշխարհաքաղաքականության ոլորտում ժամ առաջ գիտակցվեց Կլիվկիայի հայկական պնտության վերնախավի կողմից, ինչի վառ ապացույցն է թագադրվելուց անմիջապես հետո Լեոն Ա-ի կնքած առևտրային պայմանագրերը Վենետիկի ու Ջենովայի հանրապետությունների հետ: Ծուրջ հարյուր հիսուն տարի Կլիվկիայի քաղաքները, հատկապես Այասը, դարձել էին միջազգային ապրանքաշրջանառության խոշոր կենտրոններ: Հնտաքրքիրն այն է, որ Կլիվկիայում միջազգային առևտուրն անկում ապրեց ոչ թե զուտ տնտեսական պաճառներով, այլ մեծ մասամբ աշխարհաքաղաքական շրջադարձային փոփոխությունների հետևանքով: Կարծում ենք, չենք սխալվի, եթե նշենք, որ Կլիվկիայում հայ իրականության կողմից ծովային աշխարհում նման դերակատարությունը հետագայում ունեցավ իր ավանդույթային, ժառանգական շարունակությունը, երբ դարեր անց ընդամենը մի քանի հազար հայեր հաստատվեցին Հնդկաստանի խոշորագույն նավահանգիստներում և հեղկական բազմամիլիոն հորձանուտի մեջ դարձան Հնդկական օվկիանոսում ընթացող առևտրային հարաբերությունների գլխավոր դերակատարներից մեկը: Միջերկրածովյան առևտրա-տնտեսական համակարգում Կլիվկյան Հայաստանի ունեցած դերակատարությունը դրոշմ է թողել XIII-XIV դդ. համաշխարհային պատմության մեջ: Կլիվկյան Հայաստանի պատմությունը քաղաքակրթական վիթխարի պաշար է պարունակում, որը եղել և մնում է Հայոց պատմության ամենաշքեղ էջերից մեկը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

ա. Հայերեն

- 1.1. Բակուրյան, Դաշնագիր խաղաղութան ընդմեջ Լեոն Գ թագաւորի և Եգիպտոսի Մեմլուքեան սուլթան Գալատնի, կնքուած 1285 մայիս 7-ին, «Բանասեր», N Դ, թիւ 1, 1902, էջ 69-79:
- 1.2. Լեոն Ե և իր հրովարտակը, «Բագմավէպ», 1847, էջ 92-94:
- 1.3. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ., Ե., 1961, 426 էջ:
- 1.4. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, (1253-1582), Հրատ. Մելիքոյան ֆոնդի, Ե., 1932, 504 էջ:
- 1.5. Հնթում Նդիրցի, Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց, Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Փրինթինգոն, Ե., 2007, էջ 527-554:
- 1.6. Հնթում Պատմիչի ժամանակագրությունը, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Հայկ. ՄՍՌ ԳԱ, Ե., 1956, էջ 33-93:
- 1.7. Հնթում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1951, 94 էջ:
- 1.8. Հնթում Բ-ի տարեգրությունը, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Հայկ. ՄՍՌ ԳԱ, Ե., 1951, էջ 65-101:
- 1.9. Մառ Ն., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, նիւթք առ ի պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերէնի, մասն Բ,

տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի, Ս. Պետերբուրգ, ՌՅՆԳ (1894), 344 էջ, xvi:

1.10. Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խ. Թորոսյանի, Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., Ե., 1975, 642 էջ:

1.11. Յովհան Դարդևի, Ժամանակագրություն Հայոց, Թիֆլիսի ընկ. հայերեն գրքերի հրատ., Ս. Պետերբուրգ, 1891, 204 էջ:

1.12. Ներսես Պալինցի ժամանակագրական հատվածները Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Ե., 1956, էջ 173-194:

1.13. Զիովանի Բոկաչչո, Դեկամերոն, Հայպետհրատ., Ե., 1960, 759 էջ:

1.14. Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, տպ. Վոլդեմարայ Գոտիե, Մոսկուա, 1856, 136 էջ:

1.15. Դատաստանագիրք, Սմբատ իշխանի (Գունդատաբլի), Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII դարի, տպ. Մայր Աթոռոյ, Ս. Էջմիածին, 1918, 82 էջ:

1.16. 1271-ին Սարվանդիքարի սենյոր Լոստանդինի կողմից Տևտոնական օրդենին տրված բաժնուն ունենալու արտոնագիրը «Բազմավէպ», 1873, էջ 108-112:

բ. Օտարալեզու

1.17. Alishan L., L'Armeno-Veneto, Compendio Storico e Documenti delle Relazioni degli Armeni coi Veneziani, Primo periodo, secoli XIII-XIV, Parte II, Documenti, S. Lazzaro, Venezia, 1893, 224 p.

1.18. Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 - 23 giugno 1299), Collana storica di fonti e studi, 39, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1983, 245 p., x.

1.19. Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 - 19 luglio 1305, 4 gennaio - 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308 - 14 marzo 1310), Collana storica di fonti e studi Genova, 43, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1984, 432 p.

1.20. Balletto L., Notai genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279), Collana storica di fonti e studi Genova, 53, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1989, 440 p., L.

1.21. Benoit XII (1334-1342), Lettres closes, patentes et curiales, pub. par Daumet G., Fascicule I // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Albert Fontemoing, Paris, 1899, 615 p.

1.22. Benoit XII (1334-1342), Lettres Communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican par Vidal J., T. I // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Albert Fontemoing, Paris, 1903, 517 p.

1.23. Bondi Sebellico A., Felice de Merlis, prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348, V. 1, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Venezia, 1973, 568 p., V. 2, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Venezia, 1978, 391 p.

1.24. Bratianu G., Actes des notaries Génois de Pera et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290), Cultura Natională, Bucarest, 1927, 375 p.

1.25. Capmany y de Montpalau A. de, Libro del Consulado del Mar, Camara Oficial de Comercio y Navegacion, Barcelona, 1965, 767 p., lxxiv.

- 1.26. Chaucer's *Canterbury Tales* (Selected): An Interlinear Translation by Hopper V. F., *Barron's Educational Series*, New York, 1970, 530 p.
- 1.27. Crawford P., *The 'Templar of Tyre' : Crusade Texts in Translation, Part III of the 'Deeds of the Cypriots*, Ashgate Publishing Ltd., Burlington, 2003, 199 p.
- 1.28. De Mas Latrie L., *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, V. II*, Imprimerie impériale, Paris, 1852, 560 p.
- 1.29. De Mas Latrie L., *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au moyen âge*, Plon, Paris, 1866, 402 p.
- 1.30. Desimoni C., *Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto // Archives de l'Orient latin, T. II*, Ernest Leroux, Paris, 1884, p. 3-120.
- 1.31. Desimoni C., *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois // Archives de l'Orient latin, T. I*, Ernest Leroux, Paris, 1881, p. 434-535.
- 1.32. *Diplomatarium Veneto-Levanticum, V. 1, 1300-1350*, ed. G. M. Thomas, R. Predelli, *Sumptibus Societatis, Venetiis*, 1880, 356 p.
- 1.33. Dotson J. E., *Merchant Culture in Fourteenth-Century Venice: "The Zibaldone da Canal"*, *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, Binghamton, New York, 1994, 228 p., 2 pls., xii.
- 1.34. Ferretto A., *Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, la Toscana e la Lunigiana ai tempi di Dante (1265-1321), parte seconda (dal 1275-1281) // Atti della Società*

Ligure di storia Patria, V. XXXI. 1, tipografia degli artigianelli di S. Giuseppe, Roma, 1903, 501 p.

- 1.35. Ferretto A., *Annali storici di Sestri Ponente e sue famiglie (dal secolo VII al secolo XV) // Atti della Società Ligure di storia Patria, V. XXXIV*, tipografia della Gioventù, Genova, 1904, 395 p.
- 1.36. Finke H., *Acta Aragonensia, Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirschen- u. Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327), B. II*, Dr. Walther Rothschild, Berlin, Leipzig, 1908, 975 p.
- 1.37. Fr. Domenichelli T., *Sopra la vita e i viaggi del Beato Odorico da Pordenone dell'ordine de'minori: Studi con documenti rari ed inediti*, Ranieri Quasti, Prato, 1881, 411 p.
- 1.38. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, *The Medieval Academy of America*, Cambridge, Massachusetts, 1936, Kraus Reprint Co., New York, 1970, 391 p.
- 1.39. *Géographie d'Aboulféda, T. II*, L'Imprimerie Nationale, Paris, 1848, 400 p.
- 1.40. Giomo G., *Regeste di alcune deliberazioni del Senato Misti // Archivio Veneto, T. XXXI*, Stabilimento Tipografico Fratelli Visentini, Venezia, 1886, p. 179-200.
- 1.41. Jean XXII (1316-1334), *Lettres Communes, analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican par Mollat G., T. IV // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome*, Fontemoing & Cie, Paris, 1910, 367 p.
- 1.42. Langlois V., *Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, *typographie arménienne de Saint-Lazare*, Venise, 1863, 242 p.

- 1.43. Leduc F., Venezia-senato, deliberazioni miste: Registro 19 (1340-1341). V. 6, Senato, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 2004, 389 p.
- 1.44. Les gestes des Chiprois: Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe & XVIe siècles, de Navarre P., de Monréal G., V. 5, Imprimerie Jules-Guillaume Fick, Genève, 1887, 393 p., xxviii.
- 1.45. Les registres de Nicolas IV, Recueil des bulles de se Pape, pub. par Langlois M., Fascicule VI // Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, V. 6, Ernest Thorin, Paris, 1891, 690 p.
- 1.46. Machaut G., La prise d'Alexandrie en chronique du roi Pierre I de Lusignan // pub. L. De Mas Latrie, Société de l'Orient Latin, Imprimerie Jules-Guillaume Fick, Genève, 1877, 327 p., xxvii.
- 1.47. Makrizi-Takki-Eddin-Ahmed, Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte, trad. par Quatremère M., T. II, Printed for the Oriental translation fund, W. H. Allen and Co., Paris, 1845, 623 p.
- 1.48. Marino Sanuto, Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione: quo et Terrae Sanctae historia ab origine, & eiusdem vicinarumque provinciarum geographica descriptio continetur cuius auctor Marinus Sanutus dictus Torsellus, Prelum Academicum Universitatis Torontonensis, Toronto, Buffalo, 1972. Reprint of the edition: Hanoviae: Heredes I. Aubrii, 1611, with a new foreword in English by J. Prawer, 312 p.
- 1.49. Navarrete M. F., Disertacion historica sobre la parte que tuvieron los españoles en las guerras de ultramar // Memorias de la Real Academia de la Historia, T. V, La Imprenta de Sancha, Madrid, 1817, p. 37-205.

- 1.50. Palleja C. de, Consulado del Mar de Barcelona, La Imprenta de Juan Piferrer, Barcelona, 1732, 199 p.
- 1.51. Pardessus J. M., Us et coutumes de la mer ou collection des usages maritimes des peuples de l'antiquité et du moyen âge, T. 2, Imprimerie Royale, Paris, MDCCCXLVII (1847), 589 p.
- 1.52. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio - 27 ottobre 1301), Collana storica di fonti e studi Genova, 32, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1982, 349 p., xvi.
- 1.53. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio - agosto 1302), Collana storica di fonti e studi Genova, 49, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1987, 425 p.
- 1.54. Polonio V., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio 1300 - 3 agosto 1301), Collana storica di fonti e studi Genova, 31, Università di Genova, Istituto di Medievistica, Genova, 1983, 606 p., xxii.
- 1.55. Rime storiche di un Anonimo Genovese: Vissuto nei secoli XIII e XIV, Tratte da un codice, dell'Avv. Matteo Molfino di Genova, per cura del Bonaini F. // Archivio Storico Italiano, Appendice 18, T. IV, Firenze, 1847, p. 3-61.
- 1.56. Sopracasa A., I trattati con il regno armeno di Cilicia, 1201-1333, Viella, Roma, 2001, 127 p.
- 1.57. Stussi A., Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento, Nistri-Lischi, Pisa, 1965, 294 p.
- 1.58. Thiriet F., Régestes Des Délérations Du Sénat De Venise Concernant La Romanie. T. I. 1329-1399. Consiglio dei Rogati, Mouton, Paris, 1958, 246 p.
- 1.59. Zibaldone da Canal, Manoscritto Mercantile del sec. XIV, ed. A. Stussi, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Venezia, 1967, 162 p., lxxix.

զ. Ռուսերեն

- 1.60. Марко Поло, Книга, пер. старофранц. текста И. П. Минаева, Географгиз., М., 1956, 376 с.
1.61. Смбат Спарамет, Судебник, составление текста, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Айпетрат, Е., 1958, 207 с.

2. Ուսումնասիրություններ

ա. Հայերեն

- 2.1. Ալիշան Ղ., Միսուան: Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիայի և Լևոն Մեծագործ, Ս. Ղազար, Վեննտիկ, 1885, 592 էջ:
2.2. Ալիշան Ղ., Հայ-Վեննտ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վեննտաց ի ԺԳ-դ և ի ԺԵ-գ դարս, Ս. Ղազար, Վեննտիկ, 1896, 555 էջ:
2.3. Բակուրյան, Կիպրոս կղզի, տպ. Ազգ. կրթարան-որբանոցի, Նիկոսիա, 1903, 122 էջ:
2.4. Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1973, 319 էջ:
2.5. Գրուսն Ռ., Պատմություն խաչակրաց և Երուսաղեմի ֆրանկ թագավորության, Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Փրինթինֆո, Ե., 2005, էջ 193-329:
2.6. Գրուսն Ռ., Լևանտի կայսրությունը. Արևելյան հարցի պատմություն, Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Փրինթինֆո, Ե., 2005, էջ 329-361:

- 2.7. Թինոյան Դ., Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ., Ե., 2011, 134 էջ:
2.8. Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, հեղ. Հարությունյան Բ., Մակմիլան Արմենիա, Ե., 2004, 103 էջ:
2.9. Հովհաննիսյան Ա., Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ., ԵՊՀ Աճեմյան մատենաշար, Ե., 2008, 236 էջ:
2.10. Մութաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Նաիրի, Ե., 2001, 631 էջ:
2.11. Շևալիե Մ., Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևոր-ասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2007, 119 էջ:
2.12. Պտուկեան Ջ., Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1963, 496 էջ:
2.13. Սուրիապյան Ա., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), ԵՊՀ հրատ., Ե., 1978, 391 էջ:
2.14. Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական նրկրները 1145-1226 թվականներին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Ե., 1994, 158 էջ:
2.15. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Փրինթինֆո, Ե., 2005, 549 էջ, հ. Բ, Փրինթինֆո, Ե., 2007, 670 էջ:
2.16. Քիրքոմեան Վ., Հայկական Կիլիկիա, «Կոչնակ» հրատ. ընկ., Նիւ Եորք, 1919, 75 էջ:

բ. Օտարալեզու

- 2.17. Abadia J., La corona de Aragon en el Mediterraneo medieval (1229-1479), Institución "Fernando el Católico" (C.S.I.C.), Zaragoza, 1979, 371 p.

- 2.18. Abulafia D., *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 320 p.
- 2.19. Amitai-Preiss R., *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ikhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 272 p.
- 2.20. Ashtor E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1983, 600 p.
- 2.21. Aziz S. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, Kraus Reprint Co., New York, 1970, 612 p.
- 2.22. Balard M., *La Méditerranée médiévale: Espaces, itinéraires, comptoirs*, Picard, Paris, 2006, 200 p.
- 2.23. Bratianu G., *Recherches sur le commerce Génois dans le mer Noire du XIIIme siècle*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929, 357 p.
- 2.24. Canale M. G., *Nuova istoria della Republica di Genova, del suo commercio e della sua litteratura, dale origini all'anno 1797*, V. 2, Felice le Monnier, Firenze, 1860, 688 p., V. 3, Felice le Monnier, Firenze, 1860, 390 p.
- 2.25. Capmany y de Montpalau A. de, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la Antigua ciudad de Barcelona*, V. I, Camara Oficial de Comercio y Navegacion, Barcelona, 1961, 939 p., V. II, Camara Oficial de Comercio y Navegacion, Barcelona, 1963, 1397 p.
- 2.26. Cipolla C., *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*, W. W. Norton & Company, New York, 1994, 333 p.
- 2.27. Commandant B., *Histoire des Républiques Maritimes Italiennes, Venise, Amalfi, Pise, Genes*, Payot, Paris, 1955, 280 p.

- 2.28. Coulon D., *Barcelone et le grand commerce d'orient au moyen âge, Un siècle de relations avec l'Egypte et la Syrie-Palestine, ca. 1330-ca. 1430*, Institut Europeu de la Mediterrània, Casa de Velázquez, Madrid: Barcelone, 2004, 933 p., xii.
- 2.29. Crouzet-Pavan E., *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, JHU Press, Baltimore, London, 2002, 386 p.
- 2.30. Dedeyan G., *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, Etude sur les pouvoirs Arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, V. 1, Aux origines de l'état Ciliciens: Philarete et les premier Roubeniens, Gráfica de Coimbra, Lda., Lisbonne, 2003, 641 p., V. 2, De l'Euphrate au Nil: Le reseau diasporique, Gráfica de Coimbra, Lda., Lisbonne, 2003, 872 p.
- 2.31. Delort R., *Le commerce des fourrures en Occident à la fin du moyen âge (vers 1300-vers 1450)*, V. 1, École française de Rome, Palais Farnèse, 1978, 1383 p.
- 2.32. Depping G., *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondations des colonies d'Amerique*, T. 1, Imprimé par autorisation du roi à l'Imprimerie royale, Paris, 1830, 344 p., T. 2, Imprimé par autorisation du roi à l'Imprimerie royale, Paris, 1830, 375 p.
- 2.33. Donkin R. A., *Between East and West: The Moluccas and the Traffic in Spices up to the Arrival of Europeans*, American Philosophical Society, Philadelphia, 2003, 274 p.
- 2.34. Dudan B., *Il dominio veneziano di Levante*, Zanichelli, Bologna, 1938, 299 p.
- 2.35. Emile Vincens M., *Histoire de la République de Gènes*, T. 1, Chez Firmin Didot Frères, Libraires, Imprimeurs de l'Institut de France, Paris, MDCCCXLII (1842), 515 p.
- 2.36. English E. D., *Encyclopedia of the Medieval World, Facts on File*, New York, 2005, 944 p.

- 2.37. Encyclopedia of Islam 1913-1936, E.J. Brill's First, Edited by M.Th. Houtsma, Brill, Leiden, 1993, 5042 p.
- 2.38. Epstein S. A., Genoa and the Genoese: 958-1528, University of North Carolina, Chapel Hill, 1996, p. 416.
- 2.39. Fleet K., European and Islamic Trade in the Early Ottoman State; The Merchants of Genoa and Turkey, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 204 p.
- 2.40. Friedland K., Maritime Food Transport, Böhlau Verlag, Köln, 1994, 583 p.
- 2.41. Germain A., Histoire du commerce de Montpellier, T. II, Imprimerie de Jean Martel Aine, Montpellier, 1861, 570 p.
- 2.42. Heyd W., Histoire du commerce du Levant au moyen âge, t. I, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1967, 554 p., t. II, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1967, 799 p.
- 2.43. Hillgarth J. N., Spain and the Mediterranean in the Later Middle Ages, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2003, 318 p.
- 2.44. Hodgett G., A Social and Economic History of Medieval Europe, Methuen, Taylor & Francis, London, 1972, 246 p.
- 2.45. Housley N., The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378, Oxford University Press, Oxford, 1986, 348 p.
- 2.46. Hunt E., Murray J. M., A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 277 p.
- 2.47. Hunt E., The Medieval Super-companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, 291 p.
- 2.48. Jong-Kuk N., Le commerce du coton en Méditerranée à la fin du moyen âge, Brill, Leiden, 2007, 567 p.
- 2.49. Krekić B., Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Mouton, Paris, 1961, 440 p.
- 2.50. Lane F., Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice: Coins and Moneys of Account, V. 1,

- Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1985, 684 p.
- 2.51. Lane F., Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance, Greenwood Press, Baltimore, 1934, 285 p.
- 2.52. Lane F., Venice. A Maritime Republic, JHU Press, London, 1973, 505 p.
- 2.53. Lane-Poole S., A History of Egypt in the Middle Ages, Methuen & Co., London, 1901, 383 p.
- 2.54. Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l' Arménie, Eggers et Comp, St. Pétersbourg, 1860, 83 p.
- 2.55. Laurent H., Un grand commerce d'exportation au moyen âge: La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIe-XVe siècle), Librairie E. Droz, Paris, 1935, 358 p.
- 2.56. Lévassieur E., Histoire du commerce de la France, T. I, Arthur Rousseau, Paris, 1911, 611 p.
- 2.57. Lopez R. S., Medieval trade in the Mediterranean World, Columbia University Press, New York, 1955, 472 p.
- 2.58. Lopez R. S., Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo, Nicola Zanichelli, Bologna, 1938, 480 p.
- 2.59. Lucidi M., La seta e la sua via, De Luca, Edizioni De Luca, Roma, 1994, 322 p.
- 2.60. Mazzaoui M., The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, 268 p.
- 2.61. Menache S., Clement V, Cambridge University Press, New York, 1998, 368 p.
- 2.62. Michel F., Recherches sur le commerce, la fabrications et l'usage des étoffes de soie d'or et d'argent et autres tissus précieux en Occident, principalement en France pendant le moyen âge, Crapelet, Paris, MDCCCLIV (1854), 195 p.

- 2.63. Muir S., The Mamluke or Slave Dynasty of Egypt, Smith, Elder, London, 1896, 245 p.
- 2.64. O'Callaghan Joseph F., A History of Medieval Spain, Ithaca, Cornell University Press, London, 1975, 728 p.
- 2.65. Peruzzi S. L., Storia del commercio e dei banchieri di Firenze in tutto il mondo conosciuto dal 1200 al 1345, M. Cellini, Firenze, 1868, 119 p.
- 2.66. Pigeonneau H., Histoire du commerce de la France, T. I, L. Cerf, Paris, 1885, 408 p.
- 2.67. Postan M., Medieval Trade and Finance, Cambridge University Press, Cambridge, 1973, 392 p.
- 2.68. Pryor J., Business Contracts of Medieval Provence: Selected Notulae from the Cartulary of Giraud Amalric of Marseilles, 1248, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1981, 311 p.
- 2.69. Pryor J., Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean, Variorum Reprints, London, 1987, 348 p.
- 2.70. Pryor J., Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571, Cambridge University Press, Cambridge: New York, 1992, 238 p.
- 2.71. Rey E., Les colonies Franques de Syrie aux XIIme et XIIIme siècles, A. Picard, Paris, 1883, 537 p.
- 2.72. Reyerson K., Business, Banking, and Finance in Medieval Montpellier, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1985, 184 p.
- 2.73. Reyerson K., The Art of the Deal: Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier, Brill, Boston, 2002, 257 p.
- 2.74. Richard J., La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe-XVe siècles), Ecole Française de Rome, Paris, Rome, 1977, 325 p., xxxiv.

- 2.75. Romanin S., Storia documentata di Venezia, T. 2, Pietro Naratovich Tipografo Editore, Venezia, 1854, 468 p.
- 2.76. Runciman S., The Sicilian Vespers : A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth century, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 368 p.
- 2.77. Spufford P., Money and Its Uses in Medieval Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, 484 p.
- 2.78. Stöckly D., Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle), Brill, Leiden, 1995, 434 p., xviii.
- 2.79. Stewart A. D., The Armenian Kingdom and the Mamluks. War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289-1307), Brill, Leyden, 2001, 215 p.
- 2.80. Thiriet F., La Romanie vénitienne au moyen âge: le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien, XIIe-XVe siècles, E. de Boccard, Paris, 1959, 471 p.
- 2.81. Yule H., Cathay and the Way Thither: Being a Collection of Medieval Notices of China, V. II, Hakluyt Society, London, MDCCCLXVI (1866), p. 279-308.

q. *Ἰνδιάνῳ*

- 2.82. Близнюк С., Мир торговли и политики в королевстве Крестоносцев на Кипре, 1192-1373, Изд. Московского университета, М., 1994, 192 с.
- 2.83. Дживелегов А., Торговля на Западе в средние века, Тип. АО Брокгауз-Ефрон, СПб., 1904, 229 с.
- 2.84. Закиров С., Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом, Изд. "Наука", М., 1966, 160 с.
- 2.85. Карпов С., Трапезундская империя и Западноевропейские государства в XIII-XV вв., Изд. Московского университета, М., 1981, 231 с.

- 2.86. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, Изд. Московского университета, М., 1990, 336 с.
- 2.87. Луццатто Дж., Экономическая история Италии. Античность и средние века, пер. М. Л. Абрамсон, Иностранная литература, М., 1954, 457 с.
- 2.88. Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Изд. АН Армянской ССР, Е., 1952, 533 с.
- 2.89. Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Изд. Ереванского университета, Е., 1954, 346 с.
- 2.90. Рутенбург В., Очерк из истории раннего капитализма в Италии: флорентийские компании XIV века, Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1951, 236 с.
- 2.91. Свет Я., После Марко Поло, Изд. "Наука", М., 1968, 238 с.

3. Հոդվածներ

ա. Հայերեն

- 3.1. Բոռնազյան Ա., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, N 3, էջ 175-184:
- 3.2. Բարթիկյան Հ., Նյութեր Կրևտնի հայկական գաղութի վերաբերյալ // Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, ԵՊՀ, Աճմյան մատենաշար, Ե., 2002, էջ 493-503:
- 3.3. Բարթիկյան Հ., Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.) // Հայ-բյուզանդական հետա-

զոտություններ, հ. Գ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Մնարուպ Արք. Աշճեան մատենաշար, Ե., 2006, էջ 127-170:

- 3.4. Բոզոյան Ա., Կիլիկեան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում, «Հայաստանի պատմության նիւթեր կենտրոնական Եվրոպայի դիւաններում», Ե., 2001, էջ 9-20:
- 3.5. Գալստյան Ա., Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, N 1, էջ 91-106:
- 3.6. Ճևաիրճյան Մ., Այսս նավահանգիստ-քաղաքը Կիլիկիայում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, N 3, էջ 97-110:
- 3.7. Պտուկեան Ջ., Կիլիկեան Հայաստանի վաճառականությունը, «Հանդես ամսօրնայ», 1961, N 1-12, էջ 734-755:
- 3.8. Տիրացյան Ա., Կիլիկյան Հայկական պետության սեփական նավատորմի ունենալու հարցի շուրջ, «Էջմիածին», 1957, N Է-Ը, էջ 43-48:
- 3.9. Տեր-Ղևոնդյան Հ., Ոսկերչությունը Կիլիկեան Հայաստանի մէջ ԺԳ-ԺԴ դարերում, «Բազմավեպ», 1991, N 1-2, էջ 209-229:

բ. Օտարալեզու

- 3.10. Abulafia D., Gli italiani fuori d'Italia // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1993, X, p. 261-286.
- 3.11. Abulafia D., Narbonne, the Lands of the Crown of Aragon, and the Levant Trade 1187-1400 // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500, Variorum Collected Studies Series, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XIV, p. 189-207.

- 3.12. Abulafia D., *Southern Italy and the Florentine Economy, 1265-1370 // Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Variorum Reprints, Ashgate Publishing Ltd., London, 1987, VI, p. 377-388.
- 3.13. Abulafia D., *Sul commercio del grano siciliano nel tardo duecento // Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, Variorum Reprints, Ashgate Publishing Ltd., London, 1987, VII, p. 5-22.
- 3.14. Abulafia D., *The Anconitan Privileges in the Kingdom of Jerusalem and the Levant Trade of Ancona // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500*, Variorum Collected Studies Series, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XIII, p. 525-570.
- 3.15. Abulafia D., *The Levant Trade of the Minor Cities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Strengths and Weaknesses // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500*, Variorum Collected Studies Series, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XI, p. 183-202.
- 3.16. Abulafia D., *The Merchants of Messina: Levant Trade and Domestic Economy // Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500*, Variorum Collected Studies Series, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1993, XII, p. 196-212.
- 3.17. Ashtor E., *L'ascendant technologique de l'Occident Médiéval // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1992, IV, p. 385-413.
- 3.18. Ashtor E., *Le Proche-Orient au bas moyen âge. Une région sous-développée // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, edited by B. Z. Kedar, Variorum, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1992, I, p. 375-433.

- 3.19. Ashtor E., *Levantine Alkali Ashes and European Industries // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, edited by B. Z. Kedar, Variorum, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1992, VII, p. 475-522.
- 3.20. Ashtor E., *Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages – An Example of Technological Decline // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, edited by B. Z. Kedar, Variorum, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1992, III, p. 226-280.
- 3.21. Ashtor E., *Levantine Weights and Standard Parcels: A Contribution to the Metrology of the Later Middle Ages // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. XLV, part 3, 1982, p. 471-488.*
- 3.22. Ashtor E., *Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century // Journal of European Economic History, N 5, Rome, 1976, p. 533-586.*
- 3.23. Ashtor E., *The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages // Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, edited by B. Z. Kedar, Variorum, Galliard Ltd., Great Yarmouth, Norfolk, 1992, II, p. 253-286.
- 3.24. Balard M., *Genes et la mer Noire (XIII-XV siècles) // Revue historique, T. CCLXX, Paris, 1983, p. 31-55.*
- 3.25. Balard M., *L'emigrazione monferrino-piemontese in Oriente (sec. XII-XIV) // Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani", a cura di L. Balletto, Società di Storia Arte e Archeologia Accademia degli Immobili, Alessandria, 1993, p. 249-261.*
- 3.26. Balard M., *La place de Famagouste génoise dans le Royaume des Lusignan (1374-1464) // Les Lusignan et l'Outre-mer, Auditorium du Musée Sainte-Croix Poitiers, Poitiers, 1993, p. 16-27.*

- 3.27. Balard M., *Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe-XIVe siècles // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*, ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, *Sèrie jornadas científiques*, 11, Barcelona, 2000, p. 103-113.
- 3.28. Balard M., *Les transports maritimes génois vers la Terre Sainte // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, a cura di G. Airdi, B. Z. Kedar, *Collana storica di fonti e studi*, 48, Università di Genova, Genova, 1986, p. 114-175.
- 3.29. Balletto L., *Il commercio Armeno-Italiano (secoli XIII-XV) // Roma-Armenia*, Edizioni de Luca, Roma, 1999, p. 184-188.
- 3.30. Balletto L., *Fonti notarili per la storia del Regno Latino di Gerusalemme // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, a cura di G. Airdi, B. Z. Kedar, *Collana storica di fonti e studi*, 48, Università di Genova, Genova, 1986, p. 175-281.
- 3.31. Balletto L., *Genovesi a Laiazzo: il caso di Cerasia Ciciliana (1279) // Atti dell'Accademia Ligure di Scienze e Lettere*, XLII, Genova, 1985, p. 188-196.
- 3.32. Balletto L., *Nuovi documenti sui genovesi a Laiazzo // Studi Genuensi*, n.s. 4, 1986, p. 39-44.
- 3.33. Bautier R., *Les relations économiques des Occidentaux avec les pays de l'Orient au moyen âge // Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, ed. M. Mollat, *Actes du VIIIe colloque int., d'histoire maritime*, Paris, 1970, p. 263-331.
- 3.34. Bliznjuk S., *Genovesi e Piemontesi a Cipro dal XIII all'inizio del XIV secolo // Atti del congresso internazionale "Dai feudi Monferrine e dal Piemonte ai nuove oltre gli oceani"*, a cura di L. Balletto, *Società di Storia Arte e Archeologia Accademia degli Immobili*, Alessandria, 1993, p. 307-317.

- 3.35. Boyle J., *The Il-Khans of Persia and the Christian West // The Mongol World Empire*, XIII, Variorum Reprints, London, 1977, p. 554-563.
- 3.36. Bozoyan A., *Le cadre juridique du commerce de la Cilicie arménienne // Arménie entre Orient et Occident*, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1996, p. 128-133.
- 3.37. Canestrini G., *Documenti spettanti al commercio dei Veneziani con l'Armenia e Trebisonda, Ragusa e Negroponte (1201-1321) // Archivio Storico Italiano*, T. IX, Ap. 29, Firenze, 1853, p. 331-388.
- 3.38. Coureas N., *Economy // Cyprus: Society and Culture 1191-1374*, Brill, Leiden, 2005, p. 157-219.
- 3.39. Coureas N., *Genoese Merchants and the Export of Grain from Cyprus of Cilician Armenia: 1300-1310 // «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան ժԱ. տարի, Հրատ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 319-338:*
- 3.40. Coureas N., *The Structure and Content of the Notarial Deeds of Lamberto di Sambuceto and Giovanni da Rocha, 1296-1310 // Diplomats in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross - Cultural Communication*, Brill, Leiden-Boston, 2008, p. 223-234.
- 3.41. Day J., *The Levant Trade in the Middle Ages // The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. by Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, Washington, 2002, p. 807-814.
- 3.42. De Roover R., *Le marché monétaire au moyen âge et au début des temps modernes: Problèmes et méthodes // Revue historique*, T. CCXLIV, Paris, 1970, 5-41.
- 3.43. Del Punta I., *Lucca e il commercio della seta nel Duecento // Per Marco Tangheroni. Studi su Pisa e sul*

Mediterraneo medievale offerti dai suoi ultimi allievi, a cura di C. Iannella, ETS, Pisa, 2005, p. 99-127.

3.44. Dini B., I circuiti de commercio internazionale nel tardo Medioevo // Prodotti e tecniche d'oltremare nelle economie europee. Secoli XIII-XVIII, Settimane di Studi, 29, dell'Istituto Internazionale di Storia economica "F. Datini" di Prato, Firenze, 1998, p. 635-669.

3.45. Donabedian P., Gli armeni nella Crimea Genovese (XIII-XV secolo) // Roma-Armenia, Edizioni de Luca, Roma, 1999, p. 188-191.

3.46. Dotson J. E., Venice, Genoa and the Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // War at Sea in the Middle Ages and Renaissance, The Boydell Press, New York, 2003, p. 119-137.

3.47. Dulaurier E., Le Royaume de la Petite Arménie au temps des Croisades // Recueil des historiens des croisades, Documents Arméniens, t. I, Imprimerie impériale, Paris, 1869, p. xvii-cxxiii.

3.48. Epstein S. A., The Medieval Family: A Place of Refuge and Sorrow // Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children, ed. Neel C., The Medieval Academy of America, Toronto, 2004, p. 405-429.

3.49. Feliu G., El comercio catalán con Oriente // Revista de Historia Económica, V. 4, N 3, Madrid, 1988, p. 689-707.

3.50. Jacoby D., A Venetian Manual of Commercial Practice from Crusader Acre // I Comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme, a cura di G. Airaldi, B. Z. Kedar, Collana storica di fonti e studi, 48, Università di Genova, Genova, 1986, p. 401-429.

3.51. Jacoby D., Byzantine Trade with Egypt from the Tenth Century to the Fourth Crusade // Commercial Exchange

across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2005, p. 25-77.

3.52. Jacoby D., Creta e Venezia nel contesto economico del Mediterraneo orientale sino alla metà del quattrocento // Venezia e Creta, a cura di Ortalli G., Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1998, p. 73-108.

3.53. Jacoby D., Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade // Medieval and Renaissance Venice, ed. E. Kittel and Thomas F. Madden, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 1999, p. 49-69.

3.54. Jacoby D., Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana // La seta in Italia dal Medioevo al Seicento. Dal baco al drappo, eds. Molà L., Mueller R. C., Zanier C., Fondazione "Giorgio Cini.", Venezia: Marsilio, 2000, p. 265-304.

3.55. Jacoby D., La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe siècle: Une nouvelle approche // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, sous la direction de M. Balard et A. Ducellier, publications de la Sorbonne, Paris, 1998, p. 297-313.

3.56. Jacoby D., Mercanti genovesi e veneziani e le loro merci nel Levante crociato // Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV, Atti del Convegno, Genova - Venezia, 10-14 marzo, 2000, a cura di G. Ortalli, D. Puncuh, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Società ligure di storia patria, Genova, 2001, p. 213-256.

3.57. Jacoby D., New Venetian Evidence on Crusader Acre // The Experience of Crusading, V. 2, Defining the Crusader Kingdom, ed. By Edbury P., Phillips J., Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 240-257.

- 3.58. Jacoby D., *Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction // Byzantium, the Muslim World, and the Christian West*, *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 58, 2004, p. 197-240.
- 3.59. Jacoby D., *The Supply of War Material to Egypt in the Crusader Period // Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Ashgate/Variorum, Aldershot, 2005, p. 102-132.
- 3.60. Krekić B., *Alcune note sulla famiglia Querini a Ragusa nel Duecento e nel Trecento // Unequal Rivals, Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the XIII-XIV Centuries*, HAZU, Zagreb-Dubrovnik, 2007, p. 49-77.
- 3.61. Labib S., *Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages // Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford University Press, Oxford, 1978, p. 63-77.
- 3.62. Lane F., *Exportations vénitiennes d'or et d'argent de 1200 à 1450 // Études d'histoire monétaire XIIe-XIXe siècles*, réunies par John Day, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1984, p. 29-48.
- 3.63. Lane F., *Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation // Speculum*, N 2, V. 38, Cambridge, Massachusetts, 1963, p. 179-205.
- 3.64. Le Goff J., *Usurai e Purgatorio // L'alba della banca: le origini del sistema bancario tra medioevo ed età moderna*, Curato da: Lopez R. S., Le Goff J., Edizioni Dedalo, Bari, 1982, p. 33-62.
- 3.65. Lopez R. S., *China Silk in Europe in the Yuan Period // Journal of the American Oriental Society*, New Haven, 1952, V. 72, N 2, p. 72-76.
- 3.66. Maltezos Ch., *Attività catalane in Creta veneziana (XIV sec.) // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*,

- ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, *Sèrie jornadas científiques*, 11, Barcelona, 2000, p. 113-129.
- 3.67. Morton N., *The Teutonic Knights during the Ibelin-Lombard Conflicts // The Military Orders, V. 4, On Land and by Sea*, ed. Judi Upton-Ward, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, 2008, p. 139-145.
- 3.68. Mutaflan C., *La Catalogne et le royaume arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles) // L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, CSIC, Barcelona, 1999, p. 105-119.
- 3.69. Muthesius A., *Silk in the Medieval World // The Cambridge History of Western Textiles, V. 1*, ed. by Jenkins D., Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 325-355.
- 3.70. Otten-Fraux C., *Les échanges commerciaux // Le Royaume Arménien de Cilicie XIIe-XIVe s.*, ed. Mutaflan C., CNRS edition, Paris, 1999, p. 119-125.
- 3.71. Otten-Fraux C., *Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient // Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*, ed. Maria Teresa Ferrer i Mallol, *Sèrie jornadas científiques*, 11, Barcelona, 2000, p. 129-153.
- 3.72. Otten-Fraux C., *La Cilicie arménienne dans le réseau commercial pisan en Méditerranée orientale // Gli Armeni lungo le strade d'Italia, Atti del convegno internazionale, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa, Roma, 1997, p. 1-13.*
- 3.73. Otten-Fraux C., *L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois // Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)*, Daf-Noy Press Ltd., Haifa, 1988, p. 147-169.
- 3.74. Otten-Fraux C., *Le commerce cilicien du XIIe au XIVe siècle // Arménie entre Orient et Occident*, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1996, p. 134-138.

3.75. Otten-Froux C., Les «Italiens» à Chypre (fin XIIe-XVe siècles) // Identités croisées en un milieu méditerranéen: le cas de Chypre (Antiquité-Moyen âge), publications de l'Université de Rouen, Mont-Saint-Aignan, 2006, p. 279-295.

3.76. Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320) // L'Arménie et Byzance, publications de la Sorbonne, Paris, 1996, p. 157-179.

3.77. Petech L., Les marchands italiens dans l'Empire Mongol // Journal Asiatique, T. CCL, N 4, Paris 1962, p. 549-574.

3.78. Petrushevsky I., The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khans // The Cambridge History of Iran, V. 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed. Boyle J. A., Cambridge University Press, Cambridge, 1968, p. 483-538.

3.79. Pistarino G., Da Genova alla Cina nel tempo del Gran Khan // Genovesi d'Oriente, a cura di Pistarino G., Civico Istituto Colombiano, Genova, 1990, p. 143-223.

3.80. Pistarino G., Dal decline sul mare di Levante tra cristiani ed islamici alla conquista del mar Nero // Genovesi d'Oriente, a cura di Pistarino G., Civico Istituto Colombiano, Genova, 1990, p. 95-141.

3.81. Pistarino G., Economia e società del Mediterraneo Genovese nel tempo degli orizzonti aperti // I signori del mare, a cura di Pistarino G., Civico Istituto Colombiano, Genova, 1992, p. 97-154.

3.82. Pistarino G., L'apogeo della Meloria // La capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo, Collana Storica di Fonti e Studi Italo-Ellenica, dir. da Pistarino G., Mazarakis A., Academia Ligure di Scienze e Lettere, Genova, 1993, p. 127-154.

3.83. Pistarino G., Dal governo dei due capitani al Doge perpetuo // La capitale del Mediterraneo: Genova nel Medioevo, Collana Storica di Fonti e Studi Italo-Ellenica, dir. da Pistarino G., Mazarakis A., Academia Ligure di Scienze e Lettere, Genova, 1993, p. 155-181.

3.84. Pryor J., The Maritime Republics // The New Cambridge Medieval History, V. 5, c. 1198-c. 1300, ed. D. Abulafia, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 419-447.

3.85. Pryor J., The Origins of the *Commenda Contract* // *Speculum*, V. LII, N 1, Cambridge, Massachusetts, 1977, p. 5-37.

3.86. Racine P., De la plaine a la mer: Les gouvernements communaux et les problèmes d'émigration outre-mer // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, sous la direction de M. Balard et A. Ducellier, publications de la Sorbonne, Paris, 1998, p. 9-21.

3.87. Racine P., Images de la colonisation placentine a l'Aïas et Caffa a la fin du XIIIe siècle // *Rivista di bizantinistica*, N 3, 1993, p. 327-354.

3.88. Racine P., L'Aïas dans la seconde moitié du XIIIe siècle // *Rivista di bizantinistica*, N 2, 1992, p. 173-206.

3.89. Racine P., Les debuts des consulats italiens outre-mer // *Etat et colonisation au moyen âge et à la Renaissance*, sous la direction de Michel Balard, La manufacture, Lyon, 1989, p. 267-276.

3.90. Racine P., Marchands placentins a l'Aïas a la fin du XIIIe siècle // *Byzantinische Forschungen*, IV, 1972, p. 195-205.

3.91. Renouard Y., Une expédition de céréales des Pouilles en Arménie par les Bardi pour le compte de Benoît XII // *Etudes d'histoire médiévale*, V. 2, Paris, 1968, p. 793-824.

- 3.92. Rey E., Les périple des cotes de Syrie et de la Petite Arménie // Archives de l'Orient latin, T. II, Ernest Leroux, Paris, 1884, p. 331-355.
- 3.93. Reyerson K., Commerce and Communications // The New Cambridge Medieval History, V. 5, c. 1198-c. 1300, ed. D. Abulafia, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 50-71.
- 3.94. Richard J., Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Egypte (fin XIIIe – début XIVe siècle) // Académie des Inscriptions & Belles – Lettres, Comptes rendus des séances de l'Année, Janvier – Mars, Paris, 1984, p. 119-134.
- 3.95. Riley-Smith J., The Templars and the Teutonic Knights // The Cilician Kingdom of Armenia, ed. Boase T., Scottish Academic Press, Edinburgh & London, 1978, p. 92-118.
- 3.96. Spufford P., Le role de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle dans // Études d'histoire monétaire XIIe-XIXe siècles, réunies par Day J., Presses Universitaires de Lille, Lille, 1984, p. 355-394.
- 3.97. Stöckly D., Aspects de la "colonisation vénitienne": Commerce d'Etat et mobilité sociale au XIVe siècle // Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, sous la direction de M. Balard et A. Ducellier, publications de la Sorbonne, Paris, 1998, p. 49-61.
- 3.98. Thiriet F., Quelques observations sur le trafic des galées vénitiennes d'après les chiffres des incanti (XIVe-XVe siècles) // Studi in onore di A. Fanfani, V. 3, A. Giuffrè, Milano, 1962, p. 495-522.
- 3.99. Velle S., I genovesi a Laiazzo sulla fine del Duecento // Saggi e documenti, T. III, t. 3, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1983, p. 79-113.

- 3.100. Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, «Պատմա-քաղաքագրական հանդես», 1970, N 3, էջ 71-84.
- 3.101. Барсегов Ю., Отказ армян от «берегового права», «Պատմա-քաղաքագրական հանդես», 1971, N 1, էջ 95-110.
- 3.102. Близнюк С., Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192–1373 гг. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир, Изд. Московского университета, М., 1991, с. 50-83.
- 3.103. Карпов С., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // Византийский временник, т. 49, 1988, с. 40-49.
- 3.104. Карпов С., Генуэзцы в городах Понта (XIII-XV вв.) // Византийские очерки, М., 1991, с. 142-149.
- 3.105. Карпов С., Контракт комменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // Византийский временник, Т. 48, 1987, с. 23-32.
- 3.106. Карпов С., Маршруты черноморской навигации венецианских галей "линии" в XIV-XV вв. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир, Изд. Московского университета, М., 1991, с. 82-97.
- 3.107. Петров А., Азиатско-Западноевропейский торговый баланс в средние века // Ближний и Средний Восток, товарно-денежные отношения при феодализме, Изд. "Наука", М., 1980, с. 178-192.
- 3.108. Соколов Н., Колониальная политика Венеции в XIII в. // Средние века, Вып. 5, М., 1954, с. 170-195.
- 3.109. Соколов Н., Торговые взаимоотношения Венеции и Киликийской Армении в XII-XIV вв. // Страны

Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 1, Горький, 1973, с. 5-24.

3.110. Тушина Г., Из истории средиземноморских торговых объединений (Античность и средние века) // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 2, Горький, 1975, с. 3-28.

3.111. Тушина Г., Марсельские торговые объединения XIII века // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 1, Горький, 1973, с. 39-66.

3.112. Фионова Н., Текстильное производство в Венеции XIII-XV вв. // Страны Средиземноморья в античную и средневековую эпохи, Горький, 1985, с. 141-155.

3.113. Фионова Н., Столкновения Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV века // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 2, Горький, 1975, с. 89-107.

Zohrab Gevorgyan

The Armenian Kingdom of Cilicia in the System of Mediterranean Trade

(13th – 14th cc.)

The perception of the science of history, its evaluation, acknowledgment as well as various possible formulations have subjected to changes throughout centuries and millennia.

The classical composition of history where the lion's share belonged to the pure political history (countries, wars, kings, etc.) underwent content and worldview transformations especially in the 20th century. New schools of historical science emerged (Annales School, etc.) the representatives of which accepted the everyday activities, lifestyle, social and economic life of ordinary people as their subject of study.

The Mediterranean sea has always been one of the cradles of the structural development of world economy which gave birth to the ancient maritime civilizations of the Phoenicians, Ancient Greek, Roman etc.

The 13th – 14th centuries are one of the crucial stages of the history of Mediterranean trade system when unprecedented economic transformations processed in Western Europe which were expressed not only by the development of entrepreneurial production but by a completely new quality of financial-monetary relations. As a result the interaction of economy-politics was expressed by a more complex structure. The Italian republics (Venice, Genoa, Pisa, etc.) which were the main leaders of the Mediterranean trade already in the 13th c. directly involved in the Crusades, expanded their oversea economic and political activities through a skillful strategy worked out and developed over the centuries. Moreover, the first banks were formed in the 12th c. especially in the Italian towns, which invested enormous financial means in the international sphere of trade. At the same time the Near Eastern and North African countries gradually sank into the economic crisis. The dependence of the latter to the commerce with the South European countries was getting more noticeable which could not certainly stand apart from influencing on their foreign politics.

Thus, in the conditions of the situation of world politics formed by these new factors the Armenian kingdom of Cilicia from the beginning of the 13th c. started to get involved in the Mediterranean

trade, the most developed economic system for that certain period of time. The Cilician Armenia obtained completely new partners in the international relations such as the Western European trading great powers. Henceforth, the Armenian kingdom appeared to be in a sphere of world politics of a more extensive structure. The trade provided enormous profits for the state treasury of Cilicia, promoted the economic development and gradually became one of the priority issues of the country's foreign policy agenda.

The subject of the study which almost involves two centuries is one of the unique and extraordinary stages of time period when the Armenian reality became a full member of the Mediterranean big family. The European merchants hosted by almost all of the big cities of Cilicia as well as in the capital of Sis were numbered in hundreds.

The Armenian man lived in the conditions of exclusive, cosmopolitan reality, where on the same street there settled the Venetian, Genoese, French, Catalanian, Jew, Arab, Greek, etc. The commercial activities of the latter, the characteristics of community life and the study of other issues have special importance from the perspective of the elucidation of the history of everyday life in the Cilician towns. Meanwhile, the study of the international trade enables to present the political history of Cilician Armenia in a more

comprehensive and complete way. The geographic favorable conditions were one of the most essential factors of Cilician Armenia to be involved in the international trade. Besides, in the 13th – 14th cc. Cilicia was situated in the terrestrial net of highways of the Near East. By its developed agriculture and crafts Cilician Armenia presented itself to the international trade by various local quality products which were popular in many distant countries.

The main ways of the organization of the Mediterranean trade of the 13th – 14th cc. were widely spread in Cilician Armenia. Besides various bargains and loans the monetary transfers were generally applied as a rule which were realized by Cilicia on one hand and by the Eastern Mediterranean and South European towns on the other hand. One of the most important factors which promoted the development of international trade in Cilician Armenia was the effective tax policy. The state had the necessary institutions and infrastructures for tax collection. The low customs and safety guarantees set up by the Armenian kings created attractive conditions for the foreign merchants. From the very beginning of the 13th c. first communities of foreign merchants settled in Cilician towns. If the affairs of Venice and Genoa in the Eastern Mediterranean were firstly controlled by the representative bodies founded in the Crusaders'

towns then beginning from the 1270's separate consulates were nominated for Cilician Armenia. Unlike the European merchants whose various types of agreements were formulated by their Notary agents and sent to the European archives, the Armenians, even if they had such kind of practices, not a document of this type has reached us. Nevertheless, the facts show that the main spheres of the activities of the Armenian merchants were on one hand the trade of passing through Ayas-Tabriz and on the other hand the commercial intermediation between the Mamluks and the Europeans.

While examining the turning political events of the 13th – 14th cc. in Europe and the East as well as the chronological data of the signature of the international commercial contracts of Cilician Armenia the high level of their concordance at once attracts one's attention. Usually each significant political change was immediately followed by a signature of commercial agreements with Venice, Genoa or other European states. That allows to state that the factor of the economic profit based on the international trade had a priority importance for the foreign policy of Cilician Armenia.

The essential issues related to the international trade of Cilician Armenia is for the first time elucidated in this book based on the analysis of various sources and scientific studies.

ԼԵՒՈՆ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐ

ԿՕ Ա ԸՕ ԽԹԱ ԳԽ-ՈՐՀԱՅ ԵՄ
 ՄԱՍԻՆԱՆԱՆ ԳՐԱՆԻՆԻ ԶՆՈՐԻՎԱԾ ԱՐՏՈՆԱԳՐԻԿ ԵՎ ԽԱՏԱԾ
 ԴՐԱՄՆՆԵՐԻԿ

Լևոն Ա Մեծագործը, նրա ստորագրությունը
 1201 թ. ջննտվացիներին շնորհված արտոնագրից և խատած
 դրամներից

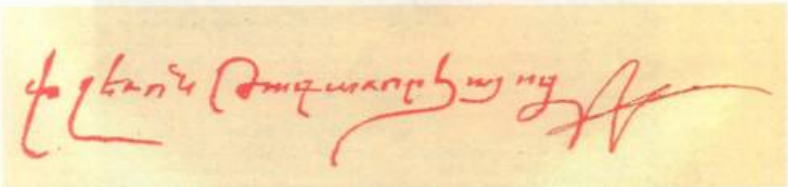
Վեթում Ա-ը Մանգու խանի արքունիքում

Վեթում Ա-ը և Զապեղի թագուհին արձարթն դրամի վրա

Հուն Բ-ը իր ընտանիքի հետ.
հնդիսակ՝ Թորոս Առաջին, 1268 թ.

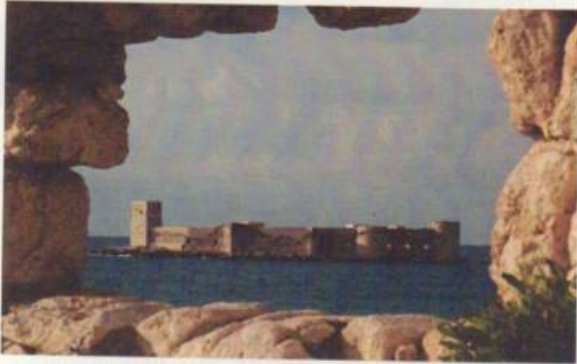
Հուն Բ-ի ստորագրությունը և նրա հատած
քարտեզ անվանված պղնձե դրամներից

Հուն Բ-ի 1288 թ. ջննվացիներին շնորհած արտոնագիրը
և նրա հատած «նոր» անվանումով արծաթյա դրամներից

Այասի բերդը

Լոռիկոսի ծովային բերդը

Կիլիկյան Հայաստանը մայրկղազի հրեա քարտեզագիր Աբրահամ Գրենսկի 1375 թ. կազմած կատալոնական ատլասում

1314 թ. Օշին արքայի և 1321 թ. Լևոն Դ-ի կողմից Մոնպելիե քաղաքի վաճառականներին շնորհված արտոնագրերը

1331 թ. Լևոն Դ-ի կողմից Սիկիլիայի թագավորության վաճառականներին շնորհված արտոնագիրը

L'Etat arménien de Cilicie dans
le système du commerce méditerranéen

(XIII-XIV siècles)

La perception, la valorisation et les différentes formules possibles afin de définir la science de l'histoire ont subi des changements pendant des siècles et des millénaires. Le traité classique de l'histoire où la majeure partie n'était dédiée qu'à l'histoire politique (Etats, guerres, rois etc), s'est transformé globalement en matière de conception du monde notamment au XXème siècle. Des écoles de science historique ont été fondées (L'École des Annales etc). Leurs représentants avaient pour objet d'étude le quotidien de l'homme, sa manière de vivre, sa vie économique et sociale.

La Méditerranée a été l'un des berceaux du développement structural de l'économie mondiale. Les premières civilisations maritimes les plus célèbres y sont nées : la civilisation phénicienne, la civilisation de la Grèce Antique, la civilisation romaine etc .

L'époque XIII-XIV siècles est l'une des périodes axiales de l'histoire du système du commerce méditerranéen. C'est à ce moment-là que des transformations économiques sans précédent se

Լևոն Դ-ի մանրանկարը.
հեղինակ՝ Սարգիս Պիծակ, 1331 թ.

Լևոն Դ-ի հատած թագվորին
անվանումով արծաթյա դրամ

Լևոն Ե-ի դիմանկարը

Լևոն Ե-ի հատած պղնձյա դրամ

faisaient en Europe occidentale. Ces transformations se manifestaient non seulement par le développement de l'industrie entrepreneuriale mais aussi par la toute nouvelle qualité des relations financières. Par conséquent l'interaction économie-politique s'exprimait par une structure plus complexe. Les Républiques italiennes ayant pris part aux croisades (Venise, Gênes, La République de Pise etc) et qui étaient en outre les acteurs principaux du commerce méditerranéen se montraient compétentes dans leurs stratégies en matière des activités économiques et politiques d'outre-mer. C'était évident déjà au XIIIème siècle. En plus, au XIIème siècle surtout dans les villes italiennes se créaient les premières banques qui faisaient de gros investissements aussi dans le domaine du commerce international. En même temps les Etats du Proche-Orient et de l'Afrique du Nord plongeaient dans la crise économique. Leur dépendance des Etats de l'Europe du Sud en matière des liens commerciaux se faisait de plus en plus remarquer ce qui se reflétait aussi sur leur politique extérieure.

Ainsi, dans des conditions d'une situation géopolitique ayant ces nouveaux facteurs ; à partir du XIIIème siècle ; L'Etat arménien de Cilicie commence à s'intégrer largement dans le commerce méditerranéen qui était le système économique le plus développé de

l'époque. Grâce aux superpuissances de l'Europe Occidentale, l'Etat arménien de Cilicie obtenait de nouveaux collègues dans les relations internationales. Désormais le royaume arménien se trouvait dans un milieu géopolitique d'une structure beaucoup plus complexe. Le commerce assurait de grands revenus au coffre d'Etat de Cilicie, favorisait le développement de l'économie et devenait l'un des problèmes majeurs de la politique extérieure du pays.

Le sujet étudié qui a à peu près une histoire de deux siècles représente l'une des périodes les plus particulières de l'histoire de l'Arménie. A ce moment-là la société arménienne était devenue membre à valeur requise de la grande famille méditerranéenne. Seuls les commerçants européens étaient au nombre de cent presque dans toutes les grandes villes de Cilicie y compris la capitale Sis. L'homme arménien vivait dans des conditions exceptionnelles cosmopolites ayant pour voisin, dans la même rue, des Vénitiens, des Génois, des Français, des Catalans, des Juifs, des Arabes, des Grecs etc. L'activité commerciale de ces dernières, la caractéristique d'une vie communautaire et l'étude d'autres problèmes ont une importance particulière du point de vue de l'élucidation de l'histoire de la vie quotidienne dans les villes de Cilicie. En même temps l'étude du

commerce international ouvre la possibilité de présenter plus profondément l'histoire politique de L'Etat arménien de Cilicie.

Les conditions géographiques favorables étaient l'un des facteurs importants de l'intégration de de L'Etat arménien de Cilicie dans le commerce international. Parallèlement la Cilicie se trouvait dans le réseau des voies continentales du Proche Orient. Grâce à l'agriculture et aux métiers développés, L'Etat arménien de Cilicie se présentait dans le commerce international par de différents produits locaux de qualité, connus dans beaucoup de pays lointains.

Les modes principales de l'organisation du commerce méditerranéen étaient fort répandues dans l'Etat arménien de Cilicie aux XIII-XIV siècles. Outre les emprunts et les différentes transactions, les reversements se faisaient très souvent entre les grandes villes de l'Europe du Sud et la Cilicie d'une part et entre les grandes villes de l'Europe du Sud et la Méditerranée Orientale d'autre part. La politique efficace fiscale était l'un des facteurs favorisant le développement du commerce international dans l'Etat arménien de Cilicie. Le pays possédait des institutions d'Etat et des infrastructures nécessaires pour la perception des impôts. Les taxes douanières très basses et les cautions d'assurance définies par les rois Arméniens étaient des conditions attractive pour les commerçants étrangers. Dès

le début du XIIIème siècle, les premières communautés des commerçants étrangers s'installaient dans les villes de Cilicie. Au début, dans la Méditerranée Orientale, les affaires de Venise et de Gênes étaient gérées par leurs représentations installées dans les villes des croisés, alors qu'à partir de 1270 des consulats ont été établis spécialement pour l'Etat arménien de Cilicie. A la différence des commerçants européens dont les différents contrats étaient formés par leurs notaires et envoyés aux divans européens, nous n'avons pas reçus de tels documents même si les Arméniens aussi ont eu cette pratique. Cependant les faits montrent que les domaines principaux des commerçants de Cilicie étaient le commerce sur la voie Ayas-Tavriz d'une part et l'intermédiation commerciale entre les mamlouks et les européens d'autre part. Lorsqu'on étudie les événements décisifs qui se passaient en Europe et en Orient aux XIII-XIV siècles et les données chronologiques des contrats commerciaux de l'Etat de Cilicie, on remarque tout de suite leur étroite corrélation. D'une règle générale, tous les grands changements politiques étaient suivis par la conclusion des contrats commerciaux avec Venise, Gênes ou d'autres Etats européens. Cela prouve que dans l'ordre du jour de la politique extérieure de l'Etat arménien de Cilicie le facteur du bénéfice

économique ancré sur le commerce international était d'une importance primaire.

Le travail éclaire pour la première fois les problèmes essentiels concernant les relations commerciales internationales de l'Etat arménien de Cilicie. Par exemple, le processus de l'intégration de l'Etat arménien de Cilicie dans le commerce international a subi la périodisation. L'étude de la formation de l'assortiment des produits, l'étude des liens commerciaux des ports de Cilicie et des modes de l'organisation du commerce ont ouvert la possibilité de découvrir la signification de l'Etat arménien de Cilicie dans le système financier-économique formé à l'époque problématique dans le bassin méditerranéen.

Par l'analyse des grands événements géopolitiques qui se sont déroulés en Proche-Orient et en Europe, ainsi que par l'analyse du développement des relations économiques internationales, le degré d'interaction de ces processus a été étudié. Cela a permis de présenter plus profondément de différentes questions de l'histoire politique de l'Etat arménien de Cilicie.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

- Աբուլֆիդա 72
- Աբուլաֆիա Դ. 18, 155
- Աբուսայիդ 198
- Ադամո 139
- Ադամ դե Գաստոն 109
- Ալ-Նասիր Նասրեդդին Մուհամմեդ 195
- Ալասիա 130
- Ալթուն-Բուդա 198
- Ալիշան Ղ. 9, 13, 30, 40, 48, 49, 57, 82, 85, 101, 123, 126, 127, 130, 137, 165, 195
- Ալիս 130, 131
- Ակվաֆրիզիա Ջ. 42
- Այյուբյաններ 173
- Անդրե դե Լոնժյումո 175
- Անդրևա Մորիս 66
- Աշոթ Է. 29, 44, 49, 186, 204
- Աշխեն 130
- Աչիայուլի 169
- Ասցնիկ 175
- Աստղանի 130
- Աստերսանա 130
- Արդուն խան 184

Արնալդի Ֆ. 92

Բ

- Բագարտտոի 147
- Բադոնր Մ. 137
- Բադուարիո Ն. 133
- Բագիլիո Մ. 153, 189
- Բալար Մ. 10, 17, 120, 133
- Բալլետտո Լ. 10, 16
- Բայբարս սուլթան 178, 179, 181, 182
- Բանդենարո 68
- Բանցոն Ա. 69
- Բարբարիզո Ֆ. 137
- Բարդի 77, 145, 146, 169, 170, 196, 197, 199, 200
- Բարթիկյան Ն. 14, 116
- Բարոնո Տ. 95
- Բարոնո Պ. 95
- Բարսեղով Յու. 14, 187, 188
- Բեզարիո Ա. 102
- Բենեդիկտոս XI պապ 185

Բենեդիկտոս XII պապ 198, 199
 Բեննարդո դե Օդե 152
 Բնատանիո Գ. 61, 70, 126
 Բնրտրանդո դե Օրլաքո 153
 Բերքե խան 178
 Բլիզնյուկ Ս. 17, 78, 120, 127, 163
 Բոզոյան Ա. 15
 Բոնդի Սեբեմլիքո Ա. 9
 Բոնդումիեր Տ. 179
 Բոնիֆացիոս VIII պապ 185
 Բոնո Բ. 139
 Բոռնազյան Ս. 14, 108, 109, 111, 163
 Բորդի Ն. 148
 Բորինի 147
 Բրազադին Պ. 137
 Բրատիանո Գ. 186
 Բրոդել Ֆ. 3
 Բուկուչիո Ն. 80
 Բուքսոնո Ջ. 152
 Գ
 Գանդինո դե Մարի 62
 Գրիմալդի Է. 54, 125
 Գրիմանի Մ. 137
 Գվիզուլֆո Բ. 99, 125, 129
 Գվիզուլֆո Պ. 99, 125, 126
 Գվիլելմո դե Գրիզորիո 62, 130

Գվիլելմո դե Վադել 155
 Գվիլելմուս 151
 Գուանիաքենն 147
 Դ
 Դանդոլո Բ. 137
 Դանդոլո Պ. 134
 Դանդոլո Ջ. 72
 Դանթե Ալիգիերի 211
 Դանիելիս Պ. 153
 Դատուատիս Բ. 158
 Դեդեյան Ժ. 14
 Դեզիմոնի Լ. 9
 Դելֆինո Է. 137
 Դեուսայուդա Լ. 155
 Դեսպորտեն Պ. 160
 դե Մարի 126
 դե Մուրտա 126, 130
 դե Նավարետ Մ. 160
 դե Նիգրո 125
 Դյուլորին Է. 108, 110
 Դոլֆին Գ. 48, 49
 Դոմինիկյան 174, 180
 Դորիա 125
 Դրոգո Ա. 66
 Ե
 Ելենա 79
 Եհաննես Օշին 106, 156
 Զ
 Զաբել 164
 Զաքարիա Բենեդիկտո 123, 126, 183, 184
 Զերվասիո Ն. 42
 Զիբարդոն դա Կանալ 11, 52, 69, 70, 73, 75, 82, 83, 152
 Է
 Էդուարդ III 169, 170
 Էնրիկո Դանդոլո դոժ 133, 171
 Էրիցցո Մ. 137
 Թ
 Թնոդորոս I Լասկարիս 174
 Թիմոուրաշ 194
 Թոմազո դե լա Բեյա 139
 Թոմե Պ. 158
 Թորոս 136, 143, 179
 Թորոս (Նեթում Ա-ի որդի) 179
 Ի
 Իգաբելլա 80, 139
 Ինարդուս Բ. 154, 155
 Լ
 Լամբերտո դե Սամբուչետո 10, 65, 76, 100, 129, 154
 Լանբարդո Ջ. 69
 Լանգլուա Վ. 11, 15, 122, 156, 159, 160, 163, 180

Լավորաբնո Գ. 130
 Լեյն Ֆ. 17, 29, 187
 Լեոնարդո դա Վինչի 212
 Լեոնինուս դե Նիգրո 126
 Լերկարի Ս. 66, 125
 Լերկարի Տ. 37, 126
 լը Գոֆֆ ժակ 3
 Լիդոն Գ. 158
 Լիսարիսո գորավար 200
 Լյուդովիկոս IX 175, 179
 Լոմելինի Բ. 125, 126
 Լոպեզ Ռ. Ս. 17
 Լորենցո Տիևալո դոժ 135
 Լուցցատո Ջ. 19, 36
 Լոն Ա Մեծագործ 40, 61, 109, 111, 121, 122, 133, 146, 163, 164, 171, 173, 212
 Լոն Բ 40, 66, 115, 123, 126, 135, 159, 166, 179, 181, 183, 190
 Լոն Գ 34, 136
 Լոն Դ 11, 41, 106, 136, 137, 141, 145, 149, 156, 193, 196-198
 Լոն Ե Լուզինյան 6, 202
 Լոն դե Կապան 109
 Խ
 Խայմե (Վակոբ) II 159, 160
 Խուբիլայ խան 175

Կ
 Կալաուն սուլթան 166, 181, 183
 Կամերլանգո Ջ. 68
 Կապոդուատ Բ. 154
 Կատրոլինգ Պ. 153
 Կարեն 113
 Կարոզո Ջ. 137
 Կարպինի Պ. 175
 Կարպով Ս. 18, 120
 Կերասիա Կիլիկիացի 131
 Կիրակոս Գանձակնցի 6, 40
 Կղնմես V պապ 192
 Կումնա Ջ. 152
 Կոնստանս 149, 197
 Կոնստանդին 49
 Կոստանդին Բ 200
 Կոստանդին Դ Լամբրոնացի 164, 195, 202
 Կորսա Բ. 79
 Կվիրինո Պ. 137
 Կուլոն Դ. 161
 Կուրնաս Ե. 17, 76

Ն
 Նակոբյան Վ. 187
 Նակոբոս Տիևադո դոժ 134
 Նեթում Ա 113, 134, 164, 174, 175, 178, 179, 182, 192
 Նեթում Բ 6, 123, 155, 159, 183, 187-189, 191

Նեթում Նդիրցի 6, 171
 Նեթում Պատմիչ 6, 177, 179, 187, 188
 Նեյդ Վ. 15, 24, 159, 160
 Նենրի II 183
 Նյուրնկալներ 185, 192
 Նովհաննես 113
 Նովհաննես (Ջիովաննի) դե Սանկտո Յուլիանո 162
 Նովհան Դարդև 6, 7
 Նովհաննես XXII պապ 143, 192, 195, 196, 198
 Նուզո IV Լուզինյան 35
 Նուլավո 175, 176, 178, 209
 Նուլավաններ 60, 160, 176, 192, 203, 204, 211
 Նուստինիանոս կայսր 60

Մ
 Մալիպիերո Բ. 137, 139
 Մակրիզի 45
 Մայոլի Պ. 158
 Մանանդյան Ն. 14, 24
 Մանգու խան 175, 178
 Մաննգևտա Պ. 79
 Մանունլեն Վ. 58, 59
 Մարգարիտ 139
 Մարգարիտա 80
 Մարկո Միքայել Լո Թաթարո 63
 Մարկո Պոլո 40, 180

Մարտին 113
 Մարտինուս 158
 Մացցատի Մ. 18, 57
 Մեգալ 113
 Մելիք Մանսուր սուլթան 166
 Միկելե 79
 Միքայելյան Գր. 13, 24, 40, 42, 51, 114, 159, 160, 172, 181, 189
 Միքայելնց Թորոս 106
 Միքելանջելո 212
 Միքայել VIII Պալմոլոզոս 177
 Մյսիթար Գոշ 39
 Մորոզինի Ե. 137
 Մորոզինի Ս. 189
 Մորոզինի Պ. 34
 Մոցցի 169
 Մուրաֆյան Կ. 14, 159, 160

Յ
 Յանուինո դե Դոմո 130
 Յուբաս Ռ. 139
 Յուլ Ն. 24

Ն
 Նապակո Մ. 147
 Ներսես Պալիաննց 6, 196
 Նիկողայոս IV 184, 185
 Նիկոլա դե Բալենո 129
 Նիկոլա Ս. 129
 Նիկոլոզո 130

Շ
 Շևալիե Մ. 163

Չ
 Չեկոլա Ս. 62
 Չինգիզ խան 175
 Չուսեր Ջ. 8

Պ
 Պաղտին 171
 Պանցանո 125, 126
 Պապինեսիս Ս. 129
 Պապինեսիս Պ. 129
 Պավա Ս. 77
 Պավոնի Ռ. 10
 Պնզոլոտտի Ֆ. Բ. 11, 23, 24, 52, 55, 66, 69, 71, 73, 75, 81, 82, 83, 84, 106, 111, 133, 142, 145, 150, 152, 157, 160, 197, 198, 200
 Պնդրո դե Բարզոնե 10, 91
 Պնդրո Բրազադին 136, 140
 Պնդրո դե Պոդիոն 156
 Պնլավիչինո Ջ. 126
 Պնտրոս 106
 Պնտրոս I 200, 201, 202
 Պնրցն 139
 Պնրուցցի 77, 106, 145, 169, 170, 198
 Պիացցալունգա Ֆ. 10, 91

Պիկամիլիո Օ. 61, 125, 126
Պիննեյո 125
Պիստարինո Ջ. 17
Պոլոնիո Վ. 10
Պոնսիոս դե Տրինյակո 155
Պորկո Հ. 131
Պտուկյան Ջ. 101
Պրեմարինո Ջիովաննի դոժ 137, 14

Ջ

Ջնյքոբի Դ. 18, 63
Ջիակոմո դե Մորելլա 142
Ջիբերտուս Ջ. 154
Ջիզի Լ. 137
Ջիմստալիս Պ. 152
Ջինետուս Ռ. 77
Ջիովաննի Բոկաչչո 7, 8, 211
Ջիովաննի դե Կանալ 137
Ջիովաննի դե Նոլի 130
Ջիովաննի դե Սալա 93
Ջիովաննի դե Ռոբա 10, 65, 76, 100
Ջիովաննի Սորանցո դոժ 193
Ջիվելլեզո Վ. 19
Ջուստինիանի Մ. 136
Ջուստինիանի Ջ. 137
Ջուստինիանո Պ. 137, 138

Ռ

Ռայմոնդ Գ. 165

Ռայմոնդ Պ. 158
Ռայմոնդուս Ռո. 154
Ռանիերի Ջենո դոժ 134
Ռաշիդ ադ Դին 45
Ռասին Պ. 17, 148
Ռասպերիո Ա. 93, 165
Ռեբոլլուս Գ. 154
Ռեյներսոն Կ. 18, 153
Ռենուար Ի. 196, 200
Ռեքս Հ. 126, 127
Ռիլի-Սմիթ Ջ. 163, 164
Ռիչիո դի Նոլի 68
Ռիքոմանո 68
Ռոբերտ Անժուացի 199
Ռուբեն-Ռայմոնդ 142
Ռուբեոս Գ. 79
Ռուբեոս Լ. 102, 125
Ռուբրոբ Վ. 175
Ռուժինի Ջ. 49, 140
Ռուստիգացի 147
Ռուտենբուրգ Վ. 19

Ս

Սալահ ադ-Դին 170, 209
Սալվեստո դ'Աստի 66
Սանուտո Անդրեա 34, 136, 137
Սանուտո Մարինո Տոբսելլո Ավագ 12, 55, 78, 192, 193, 196
Սեկամարենդա Բ. 142, 143
Սինիոլո Մ. 137, 138

Սիրոն 113
Սկոտտի 147
Սմբատ սպարապետ 6, 22, 74, 111, 118
Սմբատ թագավոր 63
Սոլդանո Ֆ. 151
Սոպրակասա Ա. 11
Սպինոլա Բ. 126, 130
Սպինոլա Ն. 189
Ստոկլի Դ. 17, 18, 29
Ստրեյապոլոս Գ. 124
Սուրբ Սաբա 177
Սուբիասյան Ա. 14
Սքուարչիաֆիկո 126

Վ

Վահրամ 109
Վասալո 139
Վարդան Այգնկցի 98
Վարդի Իբն ալ 41
Վիդալի Պ. 113
Վիչերոմինոս Գ. 147

Տ

Տադի 147
Տաճարական 165, 185, 187
Տայո 147
Տավանո Մ. 99
Տավանո Ջ. 53, 54
Տարտարո Ն. 53, 79, 125, 126
Տարտարո Ֆ. 79, 126

Տեր-Ղևոնդյան Վ. 15
Տեր-Պետրոսյան Լ. 14, 15
Տիբալտո 133
Տինպոլո Լ. 179
Տիրացյան Ա. 14, 40, 42
Տիրին Ֆ. 120
Տորենլիո Հ. 42
Տուշինա Գ. 19
Տուրո 125
Տևտոնական 164

Ց

Ցիկադա Օ. 102, 126

Ռ

Ռոզեզոնուս 147
Ռոզոլինո դե Բոնանիա 129
Ռոզոդիմարե 126

Փ

Փրայոր Ջ. 18

Ք

Քնյ-Մոստրով I 173
Քնյ Կուբադ 172
Քյուրբջյան Վ. 14

Օ

Օդերիկո Պորդենոնացի 41, 42
Օթթեն-Ֆրու Կ. 16, 42, 141
Օթթո դե Թաբարիա 109

Օլջնյթու իլխան 160
Օշին արքա 41, 63, 106, 157,
160, 194
Օշնլլո Գ. 126
Օջնրիո դև Պալո 121

Ֆ

Ֆաթմա 79
Ֆալիզն Բ. 152
Ֆայդիր Բ. 154
Ֆաքսիտ Բ. 154, 155
Ֆելիչն դև Մնրլիս 9, 69, 129,
139, 151, 162
Ֆիլիպ VI 198
Ֆինկն Հ. 157, 160
Ֆյանկա 133
Ֆրանչեսկո Դանդոլո դոժ 197
Ֆրանչեսկո Պնտարկա 211
Ֆրանկա Դիզինա 130
Ֆրանցիսկյան 175, 180
Ֆրնդերիկ III Արագոնցի 149,
197

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբբայան խալիֆայություն
176

Ադանա 55, 136, 140, 179,
198, 200
Ադնն 25, 184, 192
Ադրիատիկ ծով 27, 28, 30,
189
Ալայա նավահանգիստ 173,
201
Ալբա 133
Ալբարո 132
Ալնքսանդրնո 161, 163, 200
Ալնքսանդրիա 38, 41, 42, 51,
52, 61, 68, 70, 81, 92, 144, 152,
153, 191, 193, 195, 201, 202,
205
Ամանոսյան (Ան) լեռներ 21,
163
Այաս 7-10, 12, 16, 24, 29, 30,
31, 34, 37-42, 47-53, 54, 59, 61,
62, 65, 66, 68-72, 75, 76, 78,
79, 80, 83, 84, 91-97, 99-103,
105, 106, 107, 112, 113, 114,
118, 123-132, 135, 136, 139,
140-144, 146, 147, 148, 151-
154, 156-158, 161, 162, 163,
165, 166, 172, 178, 179, 180,
181, 186-189, 191, 195-198,
200-202, 204, 205, 207, 210,
212
Այաս-Թավրիզ 13, 23, 51, 118,
165, 176, 183, 209
Այդին 194

Անգլիա 29, 57, 63, 169, 204,
206
Անդեզանո 133
Անդրծով 29, 37
Անի 24, 114
Անկոնա 56, 149
Անտիտավրոսի լեռնաշղթա
21
Անտիոք 55, 135, 142, 162,
172, 179, 183, 201, 203, 209
Ապուլիա 47, 55, 75, 77, 84,
146, 149, 199
Առաջավոր Ասիա 114
Ասիա 23, 44, 46, 50, 64, 80,
207, 211
Ասորիք 24, 36, 39, 45, 50, 54,
55, 56, 57, 68, 70, 77, 93, 134,
144, 163, 165, 170, 173, 178,
181, 183, 186, 193, 195
Ավինյոն 12, 65, 124, 169
Ատտալիա (Անտալիա) 172,
173, 201
Արաբական թերակղզի 25
Արագոնի թագավորություն
157, 158, 159, 161, 166, 186,
191
Արագոն թերակղզի 25
Արնեցանո 132
Արնցո 144

Արևելյան Միջերկրական 38,
122, 170, 172, 177, 180, 184,
190, 195, 206, 208, 209
Արևնք 12, 144, 154, 163, 166,
168, 179, 183, 185, 210
Արևնք-Արևմուտք 85, 89
Արևմտյան Եվրոպա 38, 169
Արևնք 8, 22, 25, 35, 51, 56,
60, 69, 174, 186
Արևմտյան Եվրոպա 4
Արևմուտք 25, 51, 57, 60, 160,
166, 170, 194, 195, 204, 209,
211
Աքքա 38, 40, 41, 55, 62, 68,
75, 81, 84, 92, 96, 99, 102, 108,
122, 134, 138, 162, 177, 183,
184

Բ

Բաբերդ 24
Բալնայան կղզի 29, 158
Բալթիկ ծով 29
Բալկանյան թերակղզի 30
Բադդադ 23, 45, 51, 71, 114,
165, 166, 176, 184, 204, 209
Բասիլիկատա 55
Բարի 199
Բարլետտա 77, 84
Բարսելոնա 38, 39, 56, 92,
158, 161

Բնյրութ 38, 81, 92, 93, 161,
162, 183
Բերգամո 148
Բյուզանդիա 35, 60, 71, 106,
116, 141, 144, 153, 170, 172,
177, 209
Բոննել 163, 164
Բրյուզն 57
Բուխարա 59

Գ

Գանամնիլա (տն՝ս
Կանամնիլա)
Գանձակ 60, 62
Գավի 133
Գննուա (տն՝ս Ջննուվա)
Գիլան 60
Գուալտերի 148
Գուզլակ 22, 25, 105, 107
Գուրգան 62

Դ

Դամասկոս 93, 161
Դամիևտոա 38, 81, 92, 96, 99,
102, 144
Դաշտային Կիլիկիա 21, 54
Դերբենդ 64
Դուբրովնիկ (Ռազուգա) 30,
141

Ե

Եգիպտոս 22, 23, 29, 39, 40, 45,
50, 78, 81, 96, 99, 107, 117,
118, 144, 144, 158, 159, 165,
166, 168, 173, 178, 181-186,
190, 192, 194, 195, 196, 198,
201-206, 210, 211
Եվրոպա 20, 44, 46, 47, 50, 51,
53, 56, 60, 69-72, 75, 76, 80,
81, 89, 112, 114, 168, 169, 185,
191, 203, 204, 207, 210, 212
Երզնկա 24, 114, 120
Երուսաղեմ 61, 163, 183
Եփեսոս 194

Զ

Ջնֆարիոն (Ջնփիտիոն) 155
Ջնյոտնիա 178, 194

Է

Էմիլիա-Ռոմանիա 148
Էրզրում 24, 59

Թ

Թալիշ 60
Թավրիզ 24, 25, 50, 51, 61, 71,
112, 114, 115, 116, 120, 176,
193, 201, 204
Թանա 35, 78, 117
Թունիս 29

Ի

Իլյասնություն 46, 62, 159,
160, 175, 178, 184, 194, 198,
203, 204, 209
Իկոնիայի սուլթանություն
172, 173, 174, 181, 194, 203
Իսաբանիա 8
Իրազ (Իրաք) 166
Իրան 54, 61, 119, 170, 175,
201
Իրիդա 65
Իպր 65
Իտալիա 8, 51, 60, 61, 65, 69,
132, 148

Լ

Լաթաքիա 55, 183, 195
Լահիջան 60
Լայաս (տն՝ս Այաս)
Լանգվոդոկ-Ռուսսիլիոն 151,
157
Լատինական կայսրություն
177
Լեռնային Կիլիկիա 21
Լիզուրական ծով 132
Լիզուրիա 127, 132
Լիմաուլ 30, 76
Լիոն 158, 174
Լոմբարդիա 65, 148
Լոնդոն 69
Լուկա 39, 60, 62, 144
Լևանտ 16, 186, 204

Խ

Խոյ 24, 114

Կ

Կալիկադոս (Մեկկիա) 21
Կալոնորոս 172
Կահիրն 190, 195
Կանամնիլա 73, 164
Կանդիա 30, 141, 172
Կապո Բիանկո 93
Կաստելլո 133
Կարսի ծով 25, 41, 50, 51,
184
Կարին 114
Կարս 24, 114, 120
Կաֆա 35, 78, 117
Կենտրոնական Ասիա 170
Կենտրոնական Եվրոպա 69
Կենտրոնական Իտալիա 75
Կեսարիա 24, 174
Կիլիկյան Հայաստան 4-17,
19-23, 25, 27, 28, 29, 30, 34-40,
42-44, 46-50, 52, 55-58, 61, 62,
64-72, 74-79, 81, 82, 83, 84, 85,
86, 88, 93, 96-98, 100, 101,
103-107, 108, 110, 113-119,
121-129, 131, 132, 133, 135,
136, 137, 138, 139, 141-147,
149-168, 171-175, 179-186,
190, 191, 193-199, 201-212

Կիլիկիա 5-8, 14, 15, 19-21, 23, 25, 34, 40, 41, 47, 48, 52, 57, 61, 63, 65, 66, 68, 71, 74, 77, 78, 80, 82, 88, 97, 102, 104, 105, 106, 108-113, 115, 117, 118, 121, 124, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 146-149, 151, 163, 164, 166, 170, 173, 176, 178, 181-183, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 202-204, 207-210, 212
Կիլիկիայի թագավորություն (տն՝ս Կիլիկյան Հայաստան) Կիպրոս 9, 17, 27, 28, 29, 30, 32, 35-37, 39, 41, 42, 46-48, 55, 56, 59, 65, 66, 69-72, 74-79, 96, 99-102, 107, 111, 113, 116, 118, 121, 122, 128-131, 133, 135, 141, 143-146, 149, 153, 154, 156, 159-163, 183, 184, 185, 190, 191, 197, 200-202, 204, 206
Կիպրոսի թագավորություն 10, 121, 173, 179, 183, 186, 201
Կյուդնոս (Տարսուսչայ) 21
Կոնիա 66
Կոռինթոս 55, 94, 109, 200, 201
Կոստանդնուպոլիս 35, 47, 66, 112, 171, 174, 177, 178
Կովկաս 24, 176

Կորոնատո 132
Լվարտո 148
Կրնմոնա 148
Կրնտն 30, 31, 35, 39, 46, 48, 72, 116, 141, 172, 186, 197
Կուրցուլն կղզի 189

Հ
Հալնա 55, 173, 178, 191, 198, 202
Համա 55
Հայաստան 6, 7, 55, 114, 115, 119
Հայկական ծոց 200
Հայկական Կիլիկիա 20, 26, 42, 57, 123, 168, 174, 198, 203
Հայկական թագավորություն 43, 203
Հայոց թագավորություն 19, 80, 109, 134, 135, 168, 173, 175, 186, 191, 193, 196, 197, 203-206, 209, 211
Հարավային Ասիա 207
Հարավային Եվրոպա 23, 44, 46, 186, 190, 207
Հարավային Իտալիա 75
Հարավային Ֆրանսիա 38, 157
Հարավարևելյան Ասիա 50
Հարունիա 165
Հնոավոր Արևելք 23

Հյուսիսային Աֆրիկա 44
Հյուսիսային Եվրոպա 29
Հնդկական օվկիանոս 212
Հնդկաստան 41, 42, 44, 50, 51, 53, 170, 176, 184, 212
Հոմս 181
Հոռոս 30, 39, 47, 200, 201
Հոմ 12, 143, 184, 192, 196

Ղ
Ղրիմ 116, 117

Մ
Մազանդարան 60
Մամեստիա 62, 72, 73, 122, 124, 134, 135, 171, 179, 181, 198
Մայորկա 152, 157
Մանտուա 148
Մանֆրեդոնիա 77, 84, 199
Մարկաբ բերդ 183
Մարմարա ծով 194
Մարսել 47, 56, 59, 92, 151, 152, 154
Մեծ Հայք 4
Մելորիա կղզի 186
Մեսինա 113, 149
Մետաքս 175
Մերձավոր Արևելք 20, 44, 45, 54, 80, 119, 161, 169, 170, 174,

175, 176, 178, 191, 194, 204, 206, 207, 209
Միջագետք 54
Միլան 190
Միլնթ 194
Միջին Արևելք 54
Միջին Ասիա 23, 59
Միջերկրական ծով 4, 10, 21, 42, 73, 77, 105, 141, 172, 174, 176, 207-209, 211, 212
Մոլլուքյան կղզիներ 41, 51
Մոնթելին (տն՝ս Մոնպելին) Մոնտեբարանցոնն 148
Մոնպելին 92, 106, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 194
Մոտոն 141

Յ
Յալոն 65

Ն
Նախիջևան 24, 114, 120
Նարբոննա 65, 151, 152, 154, 155
Նևապոլ 56
Նիկեա 172, 174, 177
Նիկեայի կայսրություն 172, 173
Նիկոսիա 68
Նիմ 151, 152
Նիմֆն 177

Նույի 132

Շ

Շալոն 65

Շամ 55

Շամախի 60

Շամպան 65, 66

Շարի 60

Ո

Ոսկն Հորդա 178, 190, 204

Չ

Չաղաթայ 178, 204

Չինաստան 44, 60, 170, 175, 176

Պ

Պալո 53, 158

Պաղնատին 45, 54, 166

Պաղտատ (Բաղդադ) 166

Պավիա 148

Պարմա 148

Պարսից ծոց 23, 51, 165, 176, 204

Պարսկաստան 166

Պաֆոս 76

Պերա 35, 47, 62, 66, 187

Պելոպոնես 197

Պիաչենցա 146, 147, 148

Պիոմոնտ 132, 133

Պիզա 4, 39, 141-144, 166, 168, 170, 176, 186

Պիրամոս (Ջնիհան) գետ 21, 109, 200

Պոլումբո 41

Պորտոֆին 132

Պորտոլլա 25, 105, 110, 134, 179

Պրահա 70

Պրովանս 151

Պրովենցիալ 155

Ջ

Ջննովական ծոց 132

Ջննովա 4, 6, 10, 25, 35, 37, 38, 47, 56, 79, 92, 100, 102, 106, 122, 125-127, 132, 142, 166, 168, 170-173, 175-177, 180, 183, 184, 186, 190, 191, 201, 208-212,

Ջննովայի Հանրապետություն 36, 40, 121, 123, 146, 168, 171, 185, 187

Ջիջերիո 61, 62

Ջուրջան 62

Ջուրջան 62

Ռ

Ռապալո 132

Ռեյմս 66

Ռեբո 132

Ռիպտո 27

Ռոմանիա 29, 32, 35, 52, 153

Ռուսաստան 64

Ս

Սազոնա 132

Սալոնիկ 178

Սալոնա 132

Սարդինիա 70

Սարոս (Մնիհան) 21

Սարվանդիքար 164, 165

Սեբաստիա 25, 66, 75, 84, 92, 114, 115, 119

Սելեկիա 55, 164

Սիդոն 162, 183

Սիկիլիա (Սիցիլիա) 29, 70, 75, 113, 149, 150, 197, 199

Սիկիլիայի թագավորություն 149

Սիենա 144, 169

Սիծիլիա (տե՛ս Սիկիլիա)

Սինայ թերակղզի 25

Սինոպ 172, 173

Սիս 5, 22, 23, 70, 122, 134, 136, 140, 171, 178, 179, 202

Սիսուան 63

Սուրբ Լավրենտիոս եկեղեցի 79, 124, 129, 130, 132

Սուրբ Մարկոսի

Հանրապետություն

(Վենետիկյան) 70, 138, 140, 172, 190

Սևիլիա 75, 150

Սև ծով 25, 27, 28, 32, 35, 47, 64, 141, 172, 174, 176, 178, 190, 193, 209

Վ

Վարագն 132

Վենետիկ 4, 6, 9, 11, 12, 25, 27-29, 31, 34, 35, 40, 41, 47, 56-58, 62, 71, 72, 92, 106, 116, 134-138, 141, 143, 166, 168, 170-177, 179, 180, 185, 190, 191, 197, 201, 208, 209, 210, 211, 212

Վենետիկի

Հանրապետություն 28, 30, 34, 35, 36, 133, 168, 171, 173, 185, 187, 193

Վենետիկի

Վենետիկի

Վենետիկի

Վենետիկի 132

Վերին Միջագետք 170

Վինիոլո 148

Վոզնի 148

Վոլտերա 132, 144

Տ

Տավրոսի լեռնաշղթա 21, 22

Տարսոն 47, 58, 73, 77, 79, 94, 122, 124, 129, 134, 136, 147, 161, 171, 179, 181, 181, 198, 200

Տարսոս 38

Տիգրիս	184
Տիրենյան ծով	186
Տյուրոս (Սուր)	68, 92, 122, 161, 177, 183, 184, 187
Տոսկանա	141
Տորինո (Թուրին)	133
Տրապիզոն	24, 35, 51, 61, 107, 112, 116, 172, 174, 176
Տրիպոլի	38, 52, 81, 162, 183, 184, 185
Տուր	70
Փ	
Փոքր Ասիա	21, 119, 170, 172, 174, 193, 194, 206, 211
Փոքր Հայաստան	7
Փանկաց Բրովանա	155
Ք	
Քիավարի	132
Քոռոն	141
Ֆ	
Ֆամագուստա	9, 30, 56, 57, 62, 69, 75-77, 79, 93, 97, 100, 101, 104, 123, 128, 129, 131, 133, 142, 143, 145, 147, 149, 154, 155
Ֆիզնակ	152
Ֆլանդրիա	29, 57, 171
Ֆլորենցիա	56, 60

Ֆրանսիա	8, 61, 63, 65, 70, 151, 152, 169, 179, 198, 204, 206
---------	--

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	21
1.1 Կիլիկիայի բնական պայմանները	21
1.2 Առևտրական ուղիների աշխարհագրությունը	23
1.3 Կիլիկյան Հայաստանը միջերկրածովյան առևտրական նավագնացության համակարգում	25
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	44
2.1 Ապրանքատեսակահին և ապրանքաշրջանառությունը Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական հարաբերություններում	44
2.2 Չափի ու կշռի միավորները Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրային հարաբերություններում	81
2.3 Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման նդանակները Կիլիկյան Հայաստանում	88
2.4 Կիլիկիայի հայկական պետության հարկային քաղաքականությունը միջազգային առևտրում	105
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ	113
3.1 Հայ վաճառականությունը	118
3.2 Օտարագրի վաճառականությունը	
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. XIII-XIV դդ. ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐՈՒՐ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	168
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	207
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	213
SUMMARY	243
RESUME	249
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	255
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	271

Համակարգչային ձևավորումը՝
Ա. Մարանգոզյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Շապիկի նկարը՝ Այառը Մարկո Պոլոյի նկարագրությամբ
(արտատպված Marco Polo, Le Devisement du Monde Édition de E.
Groulleau, 1556, գրքից)

Ստորագրված է տպագրության 30.01.2015 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
RA, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

Զոհրաբ Հրաչյայի Գևորգյանը
ծնվել է 1979 թ. օգոստոսի 31-ին
Երևան քաղաքում: 1999 թ.
ավարտել է ԵՊՀ աշխարհա-
գրության ֆակուլտետը, 2005-2007
թթ. սովորել է ՀՀ ԳԱԱ
միջազգային գիտակրթական
կենտրոնի պատմության ֆակուլտետի մագիստրատուրայում:
2007-2010 թթ. եղել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
ասպիրանտ և 2010 թ. պաշտպանել թեկնածուական
ատենախոսություն “Կիլիկիայի հայկական պետությունը
միջերկրածովյան առևտրի համակարգում, XIII-XIV դդ.”
թեմայով: 2003 թվականից առ այսօր Զոհրաբ Գևորգյանը
աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին
դասնի պատմության բաժնում՝ որպես ավագ գիտաշխատող:
Մասնակցել է միջնադարագիտությանը և պատմության այլ
ժամանակա-շրջաններին ու թեմաներին նվիրված տեղական և
միջազգային գիտաժողովներին: Գիտական աշխատանքին
զուգահեռ Զոհրաբ Գևորգյանը դասախոսում է ԵՊՀ պատմության
ֆակուլտետում և այլ ԲՈՒՏ-ներում, ինչպես նաև “Այբ” ավագ
դպրոցում: